

**AVRASYA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR DERĐİSİ**

International Journal of Euroasian Researches

Uluslararası Hakemli E-Dergi/ E-Journal With International Referee

Issn:2147-2610

Cilt:5 • Sayı:12 • Özel Sayı 2017 • Türkiye

# KIPÇAK

## ÖZEL SAYISI

# AVRASYA

## Uluslararası Araştırmalar

### Dergisi



Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi altı ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları [www.avrasyad.com](http://www.avrasyad.com)'a aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen ya da tamamen herhangi bir Şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

#### **Sahibi**

Kürşat ÖNCÜL

#### **Editör**

Ayla KAŞOğLU

#### **Editor Yardımcısı**

Kürşat ÖNCÜL

## **İngilizce Editörü**

Hale YAĞLIDERE

## **Rusça Editörü**

Mesude ARKIM

## **Yayın Kurulu Başkanı**

Türkan OLCAY

## **Yayın Kurulu**

Prof. Dr. Ahmet KARTAL	(Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aleksandr VLADİMİROVİÇ	(Moscow State University)
Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuşe KŞİTSOVA	(Masaryk University)
Prof. Dr. Elhan Geydarov AZİMOV	(Pushkin State Russian Language Institute)
Prof. Dr. Emine KOLAÇ	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferruh AĞCA	(Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret Cengizoğlu RIZAEV	(Azerbaijan State Pedagogical University)
Prof. Dr. Flora Sultankızı NACİEVA	(Azerbaijan Devlet Pedagogical University)
Prof. Dr. Georges KOUZAS	(University of Athens)
Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN	(Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadişa Rustambekova NURGALİEVA (L.N.G. Eurasian National University)	
Prof. Dr. M. Ivanovna SHCHERBAKOVA (Russian Academy of Science)	
Prof. Dr. Miniral BORAH	(University of Ghhaygaun)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Pakize Pervin AYTAÇ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sabire ARIK	(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. S. Mihaelovna MİNASYAN	(H. A. Armenian State Pedagogical Univ)
Prof. Dr. Tamara Vladimirovna Kuprina,	("B. N. Yeltsin" Ural Federal Univ, Russia)
Prof. Dr. Türkan OLCAY	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ülkü ELIUZ	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ülo VALK	(University of Tartu)
Prof. Dr. York Allen NORMAN	(University of Buffalo)
Prof. Dr. Mohammed JAULİ	(Universite La Manouba 06)
Doç. Dr. Ekrem KALAN	(Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL	(Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehseti DURGUN	(Nakhchevan Institute)
Doç. Dr. Mustafa ŞENEL	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile HACIZADE	(Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR	(Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Paşacan KENCAYEVA	(Taşkent Devlet Şarkşinaslik Ens.)
Doç. Dr. Soner AKPINAR	(Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Türkan ERDOĞAN	(Pamukkale Üniversitesi)
Yrd. Doc. Dr. Handan KASIMOĞLU	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doc. Dr. Tuğçe ERDAL	(Bozok Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Aliye YILMAZ	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gulmira OSPANOVA	(Ahmet Yesevi University)
Yrd. Doç. Dr. Nurhodja AKBULAEV	(Azerbaycan State Economic Univ.)
Yrd. Doç. Dr. Nurzhan ABİSHOV	(Ahmet Yesevi University)
Dr. Ganbat LKHUNDEV	(Institute of History, Mongolian)
Dr. Ariyajav BATCHULUUN	(Mongolian State University)
Dr. Reyhan GÖKBEN SALUK	(Gazi Üniversitesi)

### **Danışma Kurulu**

Prof. Dr. Ahmet KARTAL	(Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali YAKICI	(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Emine İNANIR	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Georges KOUZAS	(University of Athens)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Miniral BORAH	(University of Ghhaygaun)
Prof. Dr. Mohammed JAUİLİ	(Universite La Manouba 06)
Prof. Dr. Pakize AYTAÇ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ülo VALK	(University of Tartu)
Prof. Dr. York Allen NORMAN	(University of Buffalo)
Prof. Dr. Zeynep Bağlan ÖZER	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Özlem PARER	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahsen TURAN	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Alimaa AYUSHJAV	(Mongolia)
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ	(Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent GÜL	(Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehseti DURGUN	(Nakhichevan Science Academy)
Doç. Dr. Samettin GÜNDÜZ	(Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İ. İnce ERDOĞDU	(Ankara Üniversitesi)
Dr. Gulmira OSPANOVA	(Mongolian State Üniversitesi)

### **Genel Koordinatör**

Pakize Pervin AYTAÇ

### **Index Yönetimi**

Ergun ALTUNSABAK

### **Baskı**

Seçil ÖZKUL

### **Koordinatör**

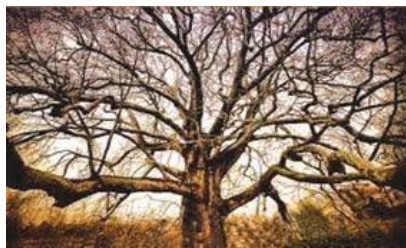
Firengiz PAŞAYEVA

**Yabancı Temsilcilikler**

Adıgey	Roza NAMİTKOVA
Almanya	Sieglinde HARTMANN
Azerbaycan	Mehseti İSMAIL (DURGUN)
Kazakistan	Nurzhan ABİSHOV
Kazakistan	Dinmukhamed KELESBAYEV
Kazakistan	Gulmira OSPANOV
Kırgızistan	Bakıtbek MALTABAROV
K.K.T.C	Nazım MURADOV
Makedonya	Oktay AHMED
Moldova	Nina PETROVİCİ
Moğolistan	Ganbat LKHUNDEV
Polonya	Kamila Barbara Stanek
Rusya	Mihail BESOLOVA

**İletişim**

Prof.Dr. Ayla Kaşoğlu	akasoglu@gazi.edu.tr
Prof.Dr. Türkan Olcay	turolcay@istanbul.edu.tr
Doç.Dr.Naile Hacızade	nailehacizade@selçuk.edu.tr
Doç.Dr.Kürşat Öncül	onculkursat@yahoo.com
Doç.Dr. Mustafa Şenel	mustafasenel@hotmail.com



**AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi**

**Cilt:5 •Sayı:12• Özel Sayı 2017•Türkiye**

**İÇİNDEKİLER CONTEST**

**Timur KOCAOĞLU**

**KARAYCANIN BUGÜNKÜ DURUMU: MYKOLAS FİRKOVİÇIUS İLE MARK  
LAVRİNOVİÇIUS'LERİN ANISINA**

**THE PRESENT SITUATION OF THE KARAY LANGUAGE: ANALYSIS OF  
MYKOLAS FIRKOVICIUS AND MARK LAVRINOVICIUS**

**01-16**

**Aibolat KUSHKUMBAYEV**

**ГЕНЕАЛОГИИ (ШЕЖИРЕ) КАРА-КЫПЧАКОВ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

**GENEALOGY (SHEZHIRE) OF KARA-KYPCHAKS AS A HISTORICAL SOURCE**

**17-29**

**Paolo OGNIBENE**

**KIPCHAKS IN THE BATTLES AGAINST THE TATARS**

**КИПЧАКИ В СРАЖЕНИЯХ ПРОТИВ ТАТАР**

**30-38**

**Yaroslav PYLYPCHUK**

**KIPCHAKS IN THE MIDDLE EAST FROM AN-NASIR MUHAMMAD TO BARQUK**

**КЫПЧАКИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ ОТ АН-НАСИРА МУХАММЕДА ДО  
БАРКУКА**

**39-55**

**Fatma ŞENYÜZ**

**ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER**

**HENDİADYOİNS İN ARMENO-KİPCHAK**

**56-67**

**Can ÖZGÜR**

**MEMLUK KIPÇAKÇASIYLA YAZILMIŞ ESERLERDE KELİME BAŞINDA D-  
ÜNSÜZÜ**

**D- CONSONANT İN THE TEXTS WRİTTEN İN MAMELUKE KİPCHAK**

**68-71**

**Hüseyin DURGUT**

**KARAY TÜRKÇESİNDEKİ -Adoğon / -ydoğon EKİ ÜZERİNE**

**ON THE SUFFIX -Adoğon / -ydoğon İN KARAIM TURKIC**

**72-82**

**EDWARD TRYJARSKI Çeviren: Musa Salan**

**"ATAMIZIN DUASI" NİN ERMENİ KIPÇAKÇASI BİR VERSİYONU**

**AN ARMENO-KIPCHAK VERSION OF THE LORD'S PRAYER**

**83-90**

**Ekrem KALAN**

**GEÇ ORTAÇAĞ'DA İPEK YOLUNDA DİPLOMAT VE AJAN OLARAK TÜCCARLAR**

**MERCHANTS AS DİPLOMATES AND AGENTS ON LATE MEDİEVAL SİLK ROAD**

**91-96**

**Özgür Kasım AYDEMİR**

**KUTADGU BİLİG'DE BİYOİKTİDAR**

**BIOPOWER İN KUTADGU BİLİG**

**97-102**



**Songül ÇEK**

**SİNOP İLİ ÇEVRESİNDEN ÜÇ MENKİBEVİ KAHRAMAN VE ETRAFLARINDA  
OLUŞAN ANLATI GELENEĞİ**

**THREE NARRATIVE FIGURES FROM AROUND THE SİNOP PROVINCE AND  
NARRATE TRADITION AROUND THEM**

**103-114**

**Valery STOJANOW**

**KİTAP TANITIM VE DEĞERLENDİRME: A.K. KUŞKUMBAEV. ГЕНЕАЛОГИЯ  
(ШЕЖИРЕ) КАРА-КЫПЧАКОВ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (13 С.)**

**A.K. KUŞKUMBAEV. ГЕНЕАЛОГИЯ (ШЕЖИРЕ) КАРА-КЫПЧАКОВ КАК  
ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (13 С.)**

**115-116**

*Değerli Okuyucular,*

*Bu sayımızda Kıpçak özel dosya konumuza ait yedi (7) makale, üç dosya arkası makale, bir çeviri ve bir tanıtım yazısıyla karşınıza çıktık. Sizlere verdiğimiz sözü tutarak dört yabancı araştırmacının makale ve çevirisiyle her zamanki gibi sıradışığımızı devam ettirdik..*

*Daha güzel günlerde görüşmek üzere.*



AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:5 •Sayı:12•Özel Sayı 2017•Türkiye

**KARAYCANIN BUGÜNKÜ DURUMU:  
MYKOLAS FİRKOVİÇIUS İLE MARK LAVRİNOVİÇIUS'LERİN ANISINA**

**Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU\***

**ÖZ**

Karayca'yı konuşanların sayısının oldukça azalması dolayısıyla bu dili yeniden yaşatmaya çalışmanın artık çok geç olduğu bir dönemde, Mykolas Firkovičius and Mark Lavrinovičius'lerin 1985 ile 2011 yıllarında yaptıkları bilimsel çalışmalar Karay dili açısından çok önemlidir. Firkovičius çalışmalarında Karay yazı dilinin tümce kuruluşunda Türkçe özelliğini saklamaya çabalarırken, Lavrinovičius de daha da mükemmel bir Rusça-Karayca Sözlük, Karayca dil kursu kullanması ile çeşitli dil metinleri yayımladı. Bu yazıda Karayların Litvanya ve Polonyadajki tarihleri, dinleri ile Karay yazın dilinin 1930'lardan günümüze kadar gelen durumu konusunda bilgi veriliyor.

**Anahtar Kelimeler:** Karay Türkçesi, Karayca, Karaylar

**THE PRESENT SITUATION OF THE KARAY LANGUAGE HIGHWAY:  
ANALYSIS OF MYKOLAS FIRKOVICIUS AND MARK LAVRINOVICIUS**

**ABSTRACT**

The scholarly contributions made by both Mykolas Firkovičius and Mark Lavrinovičius between 1985 and 2011 for the Karay language were very important, despite the fact that it was too late to revive the Karay language due to the very few speakers of this language. Firkovičius tried to preserve the Turkic character in the syntax of the Karay literary language in his works, while Lavrinovičius compiled a better Russian-Karay dictionary, a Karay-language course book, and several textbooks in Karay. The article also provides general information on the history of the Karays in Lithuania and Poland, their religion, and state of the Karay literary language since the 1930's.

**Anahtar Kelimeler:** Karay Turkish, Karaim Language, Karays

**1.0 Giriş**

Karayca artık dilbilimde "Yok Olmaya Yüz Tutmuş Diller" (Endangered Languages) denilen sınıflandırmaya giren bir Türk dilidir. Bu Türk dili ile ilgilendiğim yıllarda hem Karayca'yı çok iyi düzeyde bilen, hem de Litvanya'daki Karayların dini önderi görevini birbiri arkasından sürdüren iki Karay aydını ile tanışarak, çeşitli aralıklarla onlarla Karayca üzerine onlarla çalışma yaptım. Onlardan ilki Ullu Hazzan Mykolas Firkovičius (1924-2000) – yılları arasında Hazzanlık yaptı. İkincisi de Mark Lavrinovičius (1938-2011) – yılları arasında Hazzanlık yaptı. Litvanya Karayları arasında Karayca'yı çok yüksek düzeyde bilen bu iki kişi 1989-2011 yılları arasında çok sayıda eserleriyle Karayca'yı kendi toplumları arasında yaşatmaya çalıştılar. Bu iki Karay aydınının ölümlerinden sonra, Karayca'yı konuşanların azalmasıyla bu dilin yitmeye doğru yüz tutması artık durdurulamaz da, onların bu alandaki yorulmaz bilmes çabaları önünde saygıyla eğilmek gerekir. Her ikisinin bu yazı sonundaki "Yararlanılan Kaynaklar"da belli başlı eserleri gösterilmiştir. Mark'ın kızı Diana'nın

---

\* Michigan State University, James Madison College, ABD, timur@msu.edu

verdiği bilgiye göre, babasının aşağıdaki dört ayrı çalışması da kızı tarafından ilerde yayımlanacaktır:

Mark Lavrinovich, Aziž Jazyšnyn Jomachlary. 117 s.

Mark Lavrinovich, Bir Bar Ėdi. 376 s.

Mark Lavrinovich, Karaj Tili Otuz Siegiž Sahat Aşyra. 294 s.

Mark Lavrinovich, Karyndaşlarymyznyn Chaznasy. 268 s.

### 1.1 Karaycanın Cümle Yapısı Konusundaki Karmaşık Durum

Mykolas Firkovičius'ün eserlerinde sıkça karşılaştığımız ve özellikle de bilinçli olarak yapıldığına inandığımız cümle yapısı modeli üzerinde durmak istiyorum. Çünkü Firkovičius'ün bu cümle yapısı örneği 1930'lardan günümüze kadar gördüğümüz başka Karayca eserler ve özellikle de dinî eserlerdeki cümle yapısı örneğinden çok farklıdır. Bu kısa çalışmamda bu konuda kesin bir sonuç bildirmekten çok, Firkovičius'ün yaygınlaştırmaya çalıştığı cümle yapısı örneğini başka Türkologların görüşlerine sunmak istiyorum.

Kendisi aslında inşaat ve üretim mühendisi olarak uzun yıllar görev yapmış olan Mykolas Firkovičius 1990'larda çok sayıda önemli eser yayımladı. Onun bu eserleri bütün 20. yüzyıldaki Karay dili yayımları arasında ayrı bir konuma sahiptir. Firkovičius yalnızca hem dinî hem de dinî olmayan konularda çok sayıda eser vermiş verimli bir yazar değil, aynı zamanda bu eserlerinde Karay edebî dili konusunda çok önemli katkılar yapmış bir kişidir. İşte, bu çalışmamda üzerinde duracağım nokta, onun eserlerinde karşımıza çıkan Karay edebî dilinin niteliğidir.

Karayca ile ilgili dilbilgisi kitap ve araştırma yazılarında, Litvanya ve Polonya Karayları (Karaimleri)'nin yazı dilindeki cümle yapısının, fiil ve yüklem cümlelerinin sonunda olmasını zorunlu kılan genel Türk dili cümle yapısına çoğunlukla uymadığı özellikle belirtilmiştir (Musaev 1977; Musaev 2004; Kazan 2002). 1930'lardan günümüze kadar gelen Karayca yayınlardaki cümle yapısını incelediğimizde, gerçekten de Karayca metinlerdeki cümle yapısının genel Türk cümle yapısına uymazlığı durumunun yaygın olduğunu görürüz. Özellikle de, dinî metinlerde bu uymazlık oranı daha büyüktür. Böyle uyumsuzluk durumlarında fiil veya yüklem cümle sonu yerine, cümle başında veya ortasında yer alır.

Mykolas Firkovičius 1996 yılında yayımladığı *Mén Karayca Ürenem* (Ben Karayca Öğreniyorum) adlı kitabının önsözünde, Karay cümle yapısındaki bu durumun İbranice Eski Ahit metinlerinin Karaycaya İbranice cümle yapısını koruyarak yapılan çevirilerden kaynaklandığını aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Uzun yüzyıllar sürecinde, dinî ve seküler Karaim edebiyatında Karaim yazı dili günlük konuşma dili yerine çoğunlukla Türk diliyle hiç ilgisi olmayan İbrani dilindeki Eski Ahit'ten yapılan kelime kelimesine çeviriler yüzünden bozulmaya uğradı. (Firkovičius 1996: 32)

Firkovičius ile 1999 yılında yaptığımız bir görüşmede, dinî âyinler sırasında Karay Ulu Hazanlarının (dinî önderlerinin) *Eski Ahit* kutsal kitabını İbranice okurken, bir yandan da okuduklarını İbraniceden Karaycaya anında çevirdiklerini söylemişti. Bu

gibi anında simültene çeviriler, doğal olarak, Karay dili cümle yapısında değişiklikler meydana getirdi ve zamanla İbrani dili cümle yapısı Karaycada yerleşmeye başladı. Bunu bir duadan örnekle gösterebiliriz:

***Maxtav béremin Ténrige har vaxt*** (Firkovičius 1998: 24)

(Yüceltirim Tanrıyı her vakit)

Yukarıdaki örnekte “Maxtav béremin” yüklemine cümle başında yer alışı genel Türk cümle yapısına uygun değildir. Bu cümlenin genel Türk dili cümle yapısına göre aşağıdaki 2 ayrı örnekten biriyle kuruluşu daha uygun olurdu:

1. Ténrige har vaxt maxtav béremin.
2. Har vaxt Ténrige maxtav béremin.

Her iki örnekte de “Maxtav béremin” yüklemi cümle sonunda yer alıyor.

Kazak Türklerinden olup Karayca üzerinde çok araştırma yapmış ve birçok eser yayımlamış olan Kenesbay Musayev Karay dilinde 3 çeşit cümle yapısının bulunduğunu bildirir: Biri günlük hayatta kullanılan Karay konuşma dili, ikincisi dinî eserlerdeki Karay dili ve üçüncüsü ise çağdaş Karay yazı dili. Musayev’e göre, Karay dinî eserlerinin dili İbranî cümle yapısına çok yakın bir görünüm verir. (Musayev 1977: 69).

Musayev Karayca ilgili bu son eserinde Karay cümle yapısını ayrıntılı olarak inceler. Musayev ayrıca, Karay dili ve cümle yapısı üzerindeki Eski İbranice, Rusça, Polonyaca, Ukrayince gibi çeşitli dillerin etkilerini gösterir (Musayev 2004, s. 77-97).

Musayev kitabındaki çok sayıda örnekle genel Türk diline uygun cümle yapılarının nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışır. O örneklerden biri de şudur: ***Aytat ol maya bugün*** (*Söylüyor o bana bugün*). Musayev’e göre, bu örnek Hint-Avrupa dili cümle yapısına uygundur: ÖFN (Özne – Fiil – Nesne). Bu cümlenin genel Türk cümle yapısı olan ÖNF (Özne – Nesne – Fiil) sıralanışında olması gerekirdi: ***Ol maya bugün aytat*** (O bana bugün söylüyor).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Karay dilindeki yayınlarda (şiir kitapları, hikayeler, piyesler ve dergiler) büyük bir artış görüyoruz. En önemli Karayca süreli yayın Lusk şehrinde 1931-1939 yılları arasında 12 sayı çıkmış olan ***Karay Awazy*** (Karay Sesi) adlı dergidir. Karay aydınları, yazarları, şairleri ve bilim insanlarının en önemlileri bu dergide yazdılar. Bu dergideki çeşitli yazıların dil açısından incelenmesiyle Karay yazı dilinin 1930’lardaki durumunu öğrenebiliriz. ***Karay Awazy*** dergisinin ilk sayısında yayımlanan “Uchuwcułarymyzga” (“Uxuvçularımızğa”: Okuyucularımıza) adlı önsözün girişindeki ilk üç cümle şöyle:

*Karay Latin alfabetiyle:*

**Bigin k’erdi jaryhyn kinnin burunhu kitaby karaj-wachtlyknyn. Biginden karaj-dzany kiçlirek urunma başladı. Jazyłsyn bu kin siznin sahsynyzda!**

(Karaj Awazy, No: 1, 1931, s. 1).

*Ortak Türk Latin alfabetiyle:*

**Bigin kerdi yarığın kinnin burunğu kitabı karay-vaxtlıknın. Biginden karay-canı kiçlirek urunma başladı. Yazılsın bu kin siznin sağısınızda!**

*Türkiye Türkçesi çevirisi:*

**Bugün gördü gün ışığını ilk kitabı Karay süreli yayınının. Bugünden [itibaren] Karay ruhu güçlü olarak coşmaya başladı. Yazılsın bugün düşüncenizde!**

Yukarıdaki üç cümlede iki çeşit cümle yapısı var: Biri genel Türk cümle yapısına uygun olanı (ikinci cümle), ikincisi ise, genel Türk cümle yapısına uygun olmayanı (ilk ve üçüncü cümleler). İkinci cümlede “urunma başladı” (coşmaya başladı) yüklemi doğru olarak cümlenin en sonunda yer alıyor. Ancak, birinci ve üçüncü cümlelerde ise, “kerdi” (gördü) ve “yazılsın” fiilleri cümlelerin başına doğru (1. cümle) ve başında (3. cümle) yerleştirilmiş.

Özellikle, ilk cümle “Bigin kerdi yarığın kinnin burunğu kitabı karay-vaxtlıknın” (Bugün gördü ışığını günün ilk kitabı Karay süreli yayınının) genel Türk cümle yapısı bakımından çok sorunludur. Yalnızca fiil cümle başına doğru kaymış değil, aynı zamanda cümlenin başka öğeleri de düzensiz bir şekilde dağıtılmış:

**Bigin // kerdi yarığın kinnin // burunğu kitabı karay-vaxtlıknın.**

**(Bugün // gördü ışığını günün // ilk kitabı Karay süreli yayınının).**

Eğer biz bu ilk cümleyi aşağıdaki gibi iki şıkta alt alta sıralarsak, ikisi arasındaki açık fark rahatça görülebilir (“A” şıkkı, *Karay Awazı* dergisindeki cümle, “B” şıkkı ise, o cümlenin genel Türk cümle yapısına uygun olarak yeniden düzenlenmiş örneğidir):

A: (*Türk cümle yapısına aykırı*):

**Bigin kerdi yarığın kinnin burunğu kitabı karay-vaxtlıknın.**

**(Bugün // gördü ışığını günün // ilk kitabı Karay süreli yayınının).**

B: (*Türk cümle yapısına uygun*):

**Bigin karay-vaxtlıknın burunğu kitabı kinnin yarığın kerdi.**

**(Bugün Karay süreli yayınının ilk kitabı gün ışığını gördü).**

İkinci B şıkkında, Karayca *karay-vaxtlıknın burunğu kitabı* (Karay süreli yayınının ilk kitabı) tümcesine “Bigin” (Bugün) kelimesinden sonra yer verilmekle, genel Türk cümle yapısına uygunlaştırılmıştır.

1930'lardaki Karay yazı dilinin en iyi örneği olan *Karay Awazı* dergisinde basılmış yazıların hemen hepsinde bu iki tip cümle yapısı karşımıza çıkıyor: Türk cümle yapısına uygun olmayanlar (daha çok) ile uygun olanlar (daha az).

Eski İbranice ve Slav dillerinin Karayca cümle yapısı üzerindeki olumsuz etkisinden söz eden Firkavičius daha eski Karay elyazmaları ve Karay halk edebiyatı örneklerinin önemi şöyle belirtir:

Bana gelince, ben Karaimceyi çocukluktan ailemin içinde ve savaş öncesi Trakai şehrindeki ilkokulda öğrendim. Karaimceyi Kenese'de de duydum. Karayca

bilgimi daha da artırmak ve artık kullanılmayan eski gramer şekillerini yeniden canlandırmak için 18. ile 19.uncu yüzyıllara ait elyazmalarını inceledim. Benim düşünceme göre, bu elyazmalarının birbiriyle karşılaştırılması sonucunda, elyazmaları ne kadar geriye gitse onların dili daha arıca, deyimsel ifade zenginliği daha fazla ve yabancı ödünç kelime sayısının ise, daha az olduğu anlaşılmaktadır. Bizim günümüze kadar gelen halk edebiyatı örnekleri de, eski köklerini ve başka Türk dillerine olan uygunluklarını daha iyi göstermektedir. (Firkovičius 1996: 32).

Bu yüzden, Firkovičius özellikle Karayca gramer kitabında, genel Türk cümle yapısına uygun Karayca örneklerden çokça verir. Bunun dışında, Firkovičius hem dinî, hem de seküler eserlerine yazdığı önsözlerinde de, genel Türk cümle yapısına uygun cümleler kurmuştur. Firkovičius'ün aşağıdaki Karayca cümlesinde "özne"yi altı tek çizgili, "nesne"yi altı noktalı çizgi ve "fiil"i ise altı çift çizgili olarak vererek, bu cümlenin genel Türk cümle yapısına uygunluğunu görebiliriz:

*İnamlı atalarımız, biyik da aqıllı üvretkenlerimiz öz tuvmuş Karay tilinde Ténrige yalbarır édiler, maxtavlar çozar édiler dahı bizge-de éski Karay qol yazışlarını kaldırdılar.*

Türkiye Türkçesiyle:

*(İmanlı atalarımız, büyük ve akıllı öğretmenlerimiz kendi ana dilleri Karaycada Tanrıya dua ederlerdi, ilahiler okurlardı, dahası bize eski Karay elyazmalarını bıraktılar.)* → (Firkovičius 1998: 5-6; Kocaoğlu 2006: 124)

Merhum Firkovičius'ten Karayca günlük konuşma dilinden örnek olarak 700 cümle hazırlamasını 1999 yılında rica ettiğim zaman, o Karayca günlük konuşma dilindeki cümleleri mümkün olduğu kadar genel Türk cümle yapısına uygun olarak hazırlamaya özen göstermişti. Firkovičius'ün o cümlelerini daha sonra ben 2006 yılındaki kitabımda yayımladım: *Karay: The Trakai Dialect* (Kocaoğlu 2006: 42-120).

Aşağıdaki örnekler Mykolas Firkovičius'ün Karayca öğrenme kitabından almıştır (Firkovičius 1996):

*Kim anda kaçat? Anda maçi kaçat.*

(Kim orada koşuyor? Orada kedi koşuyor)

*Né bunda yatat? Bunda alma yatat.*

(Burada ne duruyor? Burada elma duruyor)

*Ol kimniñ atasy? Ol ménim atam.<sup>1</sup>*

(O kimin babası? O benim babam)

*Séñ ménim üstüne bahınmıs. Köleriyni yanğa kayyras.*

<sup>1</sup> Bu yazıda Karaycadan verilen örneklerde bazı ünsüz seslerden sonra gelen inceltme işaretleri (ń, ľ, ʃ, ž gibi) bugünkü Karay Litvanya Latin alfabesinde ince ünsüzler için ayrı harfler olarak kullanılıyor.

(Sen bana bakmıyorsun. Kızlarını yana kaçıyorsun)

*Dima kayıknı alsın, béré any kél'tirsiń da kazıxka kip anı baylasın.*

(Dima kayığı alsın, buraya getirsin ve kazığa sıkıca bağlasın)

*Atalarımız karay dinimizni bizge üvretedirler.*

(Atalarımız Karay dinimizi bize öğretirler)

*Köklerniń bir Küçlü Téhrisi bart.*

(Göklerin bir Güçlü Tanrısı var)

*Uşpu kiçi tüzüvüm, karay tiliniń bunyatı, süver Biyçemniń Anamnın, abaylı da kérti karay katın kişiniń, sıylı adın sağındırsın!*

(İşte bu küçük çalışmam, Karay dilinin temeli olan sevgili Hanım Anamın, saygın ve gerçek Karay kadınının adını ansın)

*Téhriniń boluşluğuba uşpu kiçi tüzüvümnü "Mén karayçe ürenem", karay tiliniń bunyatın, kipletmek üçün Trochtağı karayların tuvmuş sözüń, küçüme köre yazdım.*

(Tanrının yardımıyla, işte bu küçük çalışmam "Ben Karayca Öğreniyorum"u, Karay dilinin temelini, Trakai'daki Karayların ana dilini sağlamlaştırmak için gücüme göre yazdım)

*Karay tili adétlerimiz bıla birdeń altı yuż yıl tékli bunda Lietuva Biyligińde bizni tuttu, köńderdi, bavlaştırdı.*

(Karay dili geleneklerimizle birlikte altı yüzyıldan beri burada Litvanya devletinde bizi sakladı, yönlendirdi, perçinleştirdi)

Saygıdeğer ruhanî önder, değerli bilim insanı ve yazar merhum Mykolas Firkovičius 1990.ıncı yıllarda Karay yazı diline daha önce görülmemiş düzeyde büyük katkılar yapmıştır. Onun en önemli katkısı Karay yazı dilindeki cümle yapısını genel Türk cümle yapısına mümkün olduğu kadar uygunlaştırma çabasıdır. Firkovičius'ün bu çabaları maalesef bugüne kadar Türkoloji ve özellikle Karayca ile uğraşan bilim insanları tarafından değerlendirilmiş değildir. Mykolas Firkovičius'ün eserleri üzerinde bu konuda daha derinlemesine araştırma ve incelemeler yapılması gerektiğini bir kez daha vurgulamak isterim.

Bu yazının ikinci yarısında Karayca ile Karaylar konusundaki elimizde olan daha genel bilgileri paylaşmak istiyorum.

## 1.2 Karaycanın Türk Dili İçindeki Yeri



Karay (Karayim) Türk dilinin kollarından biridir. Karayca kendisine yakın olan Karaçay-Balkarca, Kumukça ve Kırım Tatarcası ile birlikte Batı Kıpçak Türk lehçe grubunda bulunur. Türk dilinin 21 kolu genellikle altı lehçe grubuna ayrılır:<sup>2</sup>

**1. Karluk:** Özbekçe, Uygurca

**2. Oğuz:** Türkiye Türkçesi, Gagauzca, Azerbaycanca, Türkmençe

**3. Kıpçak:** Tatarca, Kırım Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca, Kırgızca

**4. Altay:** Tuvaca, Hakasça, Altayca

**5. Yakut:** Yakutça (Sahaca)

**6. Bulgar:** Çuvaşça

Karaycanın üç ağızı var: 1) Trakai Karaycası, 2) Haliç (Galicia)-Lutsk Karaycası, 3) Kırım Karaycası. İlk iki ağız üçüncüsü olan Kırım Karaycasına nazaran Karaycanın sözcük varlığını ve gramer özelliklerini daha iyi saklamışlardır. Ancak, Trakai Karaycası ile Haliç (Galicia)-Lutsk Karaycası arasında fonetik ayrılıklar vardır.

### 1.3 Karaycanın Bugünkü Durumu

Bugün Karayca yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Litvanya'da yaşayan Karayların çoğu Karayca'yı Kenesa adlı ibadethanelerinde yapılan dini törenleri sırasında anladıkları halde, onu günlük hayatta kullanmazlar. Karayca konuşabilen veya en azından anlayan kişilerin tam sayısı belli değildir, ama çeşitli araştırmacılara göre bu sayı 25 ile 50 kişi arasındadır. (Harviainen 1995; Csató-Nathan 2003; Carlson 2003) Çeşitli ülkelerde yaşayan Karaylar artık aktif olarak Karayca konuşmasalar da, onların arasında anadilini çeşitli düzeylerde bilenler vardır. Karaycanın korunması ve yaşatılması için özellikle Litvanya'da bazı toplumsal ve bilimsel ilgi ve çalışmalar artmaktadır.

### 1.4 Karay Adı:

“Karay” ve “Karaim” kelimeleri İbranicedeki “okumak” anlamındaki “kara” (**qara**) kökünden türemiştir (Arapçada **iqra**). **Qarai** ve onun çoğulu olan **qaraim** (קראים) kelimelerinin anlamı “okuma”, özellikle de “Eski Ahit’in kutsal yazısını okuma otoritesini kabul etme”dir. (Zajaczkowski 1961: 11) “Karaim” (Türkçede “Karayim”) adı dünyadaki bütün Karayimler için dinsel grup adı olarak yaygın biçimde kullanılırken, bu grubun dinsel inancı da “Karaizm” veya “Karait Dini” (Karait Religion) olarak adlandırılıyor. “Karay tili” (Karay dili) veya “Karayçe” (Karayca) terimleri ise, yalnızca Türk asıllı Karaylar tarafından kendi anadilleri için tercih edilmektedir.<sup>3</sup> Yaygın olarak kullanılan Karaycadaki “Karaimler”, Türkçedeki “Karayimler”, İngilizcedeki “Karaims”, Rusçadaki “Караимы” (Karaimy) terimleri anlam bakımından aslında yanlış kullanımlardır, çünkü

<sup>2</sup> Aşağıdaki listeye yalnızca 21 Türk yazı dili alındı. “Yazı dili”ne sahip olmayan, yalnızca “konuşma dili” olarak kullanılan Halaçça, Salarca, Füyü-Kırgızcası, Aynuca ve başka Türk konuşma dilleri ise bu listeye alınmadı.

<sup>3</sup> Karayların bir önceki Ulu Hazzanı Mykolas Firkovičius kendi eserlerinde “Karay” sözünü ısrarla kullanmıştır: Mien Karayçe Ürianiam [Ben Karayca Öğreniyorum] in 1996, Karaj Diñlilianiñ Jalbarmach Jergialiari [Karay Dindarlarının Dua Kitabı], 1998 ve 1999’da yayımlanmış iki cilt.

“Karaim” kelimesi zaten çoğul anlamındayken, bu dillerde bu kelimeye ikinci bir çoğul eki getirilmektedir.

### 1.5 Karaylar ve Sayıları

Dünyada Karayim (Karait) dininde olanlar için 40 ile 50 bin sayısı verilmektedir.<sup>4</sup> Karayimlerin büyük çoğunluğu Türk değildir. Kendilerini Türk sayan Karaylar (Karayimler) ise, yalnız 2 bin kadardır. Türk olmayan Karayimler şu ülkelerde yaşamaktalar: İsrail (20,000), Mısır (5,000), ABD (2,500), Kanada (200) ve Fransa (150). Türk Karaylar ise, şu yerlerde yaşarlar: Litvanya (230), Polonya (50), Ukrayna (1,200; ağırlıklı olarak Kırım), Rusya (680) ve Türkiye (İstanbul: 50). Türk Karaylarından az sayıda Orta Doğu’da (İsrail), Avrupa (özellikle Fransa), ABD, ve Kanada’da olanlar vardır.<sup>5</sup>

### 1.6 Karay Dini

Dinsel yönden, Karayimlerin inandığı *Karaizm* Talmud’u Kabul etmez ve bu Karaizmin dünyadaki genel Hahamlık Yahudiliğinden ayrıldığı en önemli husustur.<sup>6</sup> Karaizm dinini Hazreti Musa soyundan gelen Anan ben David adlı bir kişi 760 yılı civarında genel Yahudi dininden ayrı olarak kurmuştur ve kısa zamanda Mısır, Filistin, Mezapotamya ve Anadolu’da bu din yayılmıştır. Bugün Türk olan Karayların Karay dininde ise, İslam dinin Mutakallim ve Mutazilite felsefe doktrinleri ile Hanefi mezhebinin yasal prensiplerinin etkili olduğu da belirtilir. Hahamlık Yahudiliğine aykırı olarak, Türk Karayları Hazreti İsa ve Hazreti Muhammedi Hıristiyan ve İslam dinin peygamberleri olarak sayarlar. (Kobeckaité 2003: 8)

Karaizm’in doğuşundan çok kısa bir süre önce, Hazar Türk devletinde Yahudilik resmî din olarak 740’da ilan edildi. Hazar Kağanı Bulan ve onun aristokrat çevresi Yahudiliği benimsemiş olsa da, Hazar imparatorluğundaki halk arasında çeşitli dinde olanlar vardı: Türk Gök-Tanrı dini, Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik. Tarihçi Peter Golden Hazar Kağanının Yahudiliği resmî din olarak seçmesinin nedenini **Hazar Araştırmaları** adlı eserinde politik açıdan şöyle yorumlar: “Hazarların Yahudiliği benimsemesi, onların Halifelik ve Bizansla olan ilişkilerinde Hazarlara belli bir özgürlük kazandırmıştır. Hazarların Hıristiyanlık veya Müslümanlığa geçişi ise, bu özgürlüğü kısıtlardı”. (Golden 1980: 15)

### 1.7 Karayların Kökeni

<sup>4</sup> Onbeşten fazla ülkede yaşayan Karayimlerin hepsi için onların İkinci Dünya Savaşından bu yana bir yerden başka yerler yaptıkları göçleri, ölümleri, doğumları, kendi dinlerinden başka dindeki kimselerle evlenmeleri, din değiştirmeleri konusunda elde sağlıklı bilgilerle istatistiksel veriler bulunmuyor.

<sup>5</sup> Resmî istatistiklere göre, Çarlık Rusyası’ndaki 1897’de 12,894 Karay vardı: Harviainen 1995 (ayrıca: [www.hf-fak.uib.no/institutter/smi/paj/Harviainen.html](http://www.hf-fak.uib.no/institutter/smi/paj/Harviainen.html)).

<sup>6</sup> Bazı yazarlar Karaizm’i “Karait Yahudilik” (Karaite Judaism) olarak adlandırır ve bunun bir Yahudilik kolu olarak belirterek [Tanakh](#)’a dayandığı Yahudiliğin Sözlü Yasa’sı (Oral Law)’nu redettiğini açıklarlar. Sözlü Yasa denilen Mishnah and [Talmud](#)’a dayalı [halakha](#) denilen yasal dinsel amellerdir. Karait Yahudiliğinin ayrıntılı açıklaması için şu esere bak.: An Introduction to Karaite Judaism: History, Theology, Practice, and Custom. New York: An al-Qirqisani Center Publication, 2003.

Hazarlar bir Türk boyuydu ve onlar önceki Hun dalgası (Oğurlar, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar ve başka Türk boyları) ortasında veya arkasından Ural dağlarını aşarak Avrupa'ya ayak basmışlardır. Onların adı çeşitli kaynaklarda 6. yüzyıldan itibaren anılmaya başlanır. Hazarlar kısa bir zamanda Hazar denizinin Türkistan'daki doğu kıyılarından Karadeniz'in kuzey-doğu kıyılarına ve Kırım, bugünkü Ukrayna'nın büyük bir bölümüne, Kafkasya'nın kuzeyinden Anadolu'nun kuzey-doğu yörelerine kadar çok geniş bir imparatorluk kurdular. Hazar devleti 10. yıl ortalarından sonra düşüşe geçerek, topraklarını kaybetmeye başladı ve 11. yüzyıl başında dağıldı.<sup>7</sup> Hazar denizinin adı da Hazarlardan gelir.

Türk Karayları kendilerinin Hazar Türklerinden geldiklerine inanırlar. Hazar dönemine ait Türk dilinin elde yazılı belgeleri olmasa da, bugünkü Karayca ile Karaçayca-Balkarcada var olup da, Türk dilinin başka kollarından farklı olan özelliklerin Hazar Türkçesinden geldiğini ileri sürenler olmuştur. Polonya'daki Karay asıllı Türkolog Ananiasz Zajaczkowski Hazar-Karay ilişkisi üzerinde ayrıntılı olarak durduktan sonra, 1961'de kesin bir dille şu sonuca varır: "Karayimlerin kendilerini Hazarların gerçek varisi olarak saymalarına hakları vardır." (Zajaczkowski 1961: 23) Ancak, Hazarlar dışında, daha sonraki yüzyıllarda bu bölgelerde egemen olan Peçenek ve Kuman Türklerinin de Karayların oluşumundaki varlıkları inkar edilemez. Karl H. Menges'e göre, "dilsel yönden, kuşkusuz Kırım ve Litvanya'daki Karayların önemli bir bölümü Kuman asıllıdır." (Menges 1968: 35) Karaylar üzerine çalışan Fin bilgini Tapani Harviainen, dikkatimizi önemli bir noktaya çeker: "Karadeniz kıyılarındaki bazı Türk boyları 12. yüzyıldan önce Karaizmi benimsemişlerdir. Türk boylarındaki bu din değişimi, bu olaydan bir kaç yüzyıl önceki Hazarların Yahudiliği öyküsü ile karıştırılmamalı." (Harviainen 1995) Dr. Halina Kobeckaitė Karayların millî benliğini şöyle tanımlar: "Karayim etnik benliği onların millî bilinciyle oluşmuştur. Bunlar benlik, tarihsel geçmiş, etnik Türklüğe dayalı dil, din, ruhsal ve kültürel gelenektir." (Kobeckaitė 2003: 7) Karay dilinin Karayların millî benliğinin korunması ve yaşatılmasındaki önemli rolünü Karina Firkavičiūtė şöyle vurgular: "Karayim *aksakalları* (yaşlıları) kendilerinin Litvanya'da uzun süre varlıklarını sürdürmelerini, din ve geleneklerden sonra, anadilin, kendi halklarına benlik ve kişiliklerini korumada başlıca etken oluşuna bağlarlar. Halk kendi dilini korudu ve dil ile onun yazılı kaynakları da halkı komşu milletlerin içinde erimekten kurtardı." (Firkavičiūtė 1997: 14)

<sup>7</sup> Konumuzla doğrudan ilgili olmasa da, Aşkenaz Yahudileriyle ilgili tartışmalı bir konuya değinelim: Yahudi asıllı İngiliz yazar Arthur Koestler Thirteenth Tribe: Khazar Empire and Its Heritage (1976; Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Onun Mirası) adlı popüler kitabında, Doğu Avrupalı Aşkenaz Yahudilerin kökenini Hazar Türklüğüne bağlayınca Yahudiler arasında büyük tartışmalar doğurmuştu. Aşkenaz kökenli Kanadalı genç tarihçi Kevin Alan Brook Jews of Khazaria (1999) adlı kitabında bu konuyu çeşitli belge ve buluntularla yeniden tartışmaya açtı. Doğu Avrupalı Yahudilerin "hem Hazarlar hem de başka dönemler ve eski Yahudilerin torunları" olduğunu ileri süren Kevin kitabını şu dilekle bitirir: "The Khazars were an extraordinary part of Jewish experience – and memory of them must never again be forgotten. As twenty-first century dawns, those of us who are Askenazic Jews have right, as well as obligation, to rediscover and reclaim our unique, mixed heritage. Many of us are, indeed, heirs to great Khazar Empire that once ruled Russian steppes." [Hazarlar Yahudi deneyiminin olağanüstü bir parçasıdır – ve onların anısı hiç bir zaman unutulmamalı. Yirminci yüzyıl kapanırken, biz Aşkenaz olan Yahudiler kendi özel ve karışık geleneğimizi yeniden bulma ve ona sahip çıkma hakkına sahibiz ve aynı zamanda buna mecburuz.] (Brook 1999: 305-306).

### 1.8 Litvanya Karayları

1997'de Litvanya'daki Karaylar buraya gelerek yerleşmelerinin 600.üncü yılını kutladılar.(Kobeckaitė 1997) Onların Litvanya'daki tarihleri Büyük Dük Vytautas (1350 - 27 October 1430)'ın Altın Orda'ya karşı 1397-1398 yılında yaptığı savaş sonrasında Kırım'dan birkaç yüz Karayla birkaç bin Tatarı Litvanya'ya getirmesiyle başlar.<sup>8</sup> Dr. Kobeckaitė Karayların Litvanya'daki tarihini şöyle özetler:

“İlk yüzyıl, Karayimler Trakai kalelerini korudular, sonradan çiftçilik, at yetiştirme, ticaret ve sanatla uğraştılar, ve zamanla Litvanya hayat tarzına o kadar uyum sağladılar ki, artık yerli halktan farkları kalmadı. 1441'de Litvanya Büyük Dükü ve Polonya Kralı Kazimieras Jogailaitis Trakai Karayimlerine Magdeburg haklarını verdi. Karayim topluluğu bu kendi özel hükümetini kurma hakkından 18. yüzyılın sonuna kadar yararlandı. İdarî ve hukukî güce sahip Karayim topluluğunun başkanı doğrudan Dük'e bağlıydı. Daha sonra kuzey Litvanya'ya yayılan Karayim yerleşimleri de bu topluluğun bir parçasıydı. Litvanya Büyük Dükülüğünde yaşayan bütün Karayimler bu başkanın tebasıydı. O başkan topluluğun bütün üyeleri tarafından seçilir ve Litvanya Büyük Dükü'nün izniyle Palatine tarafından onaylanırdı. Başkan Karayimlerin ülkedeki resmî temsilcisiydi.” (Kobeckaitė 2003: 7)

Daha sonara, Avrupa haritasındaki siyasi değişmeler, iki dünya savaşı, Litvanya ve Ukrayna'nın Sovyetler Birliği tarafından işgali, Doğu Avrupa'da komünist bloğunun kurulması ve başka olaylar Karaylar ve onların kültürleri üzerinde olumsuz etkiler bıraktı.

Karaylar konusunda Litvanya İstatistik İdaresi'nin 1997 yılında yaptığı bir araştırmaya göre, ülkede 257 Karay vardı ve bu sayının 132'si erkek ve 125'i kadındı:<sup>9</sup>

	Karaimler		Erkek		Kadın	
	toplam	%	toplam	%	Toplam	%
<b>Toplam</b>	<b>257</b>	<b>100</b>	<b>132</b>	<b>100</b>	<b>125</b>	<b>100</b>
16 yaş altı	32	12.4	14	10.6	18	14.4
16-29 yaşlar	38	14.8	21	15.9	17	13.6
39-39 yaşlar	30	11.7	17	12.9	13	10.4
40-49 yaşlar	31	12.1	17	12.9	14	11.2

<sup>8</sup> Zajaczkowski 1961 (s. 69) bu sayının 483 Karay ailesi (en azından 1,932 Karay) olduğunu belirtse de, başka kaynaklar ise 380 Karay ailesi (en azından 1,520 Karay) ile birlikte 3 ile 4 bin Tatarın Litvanya'ya getirildiğini bildirir. ([www.daugenis.mch.mii.lt/paveldas2000](http://www.daugenis.mch.mii.lt/paveldas2000)), Kobeckaitė 1993: 26)

<sup>9</sup> Karina Firkavičiūtė, Pavel Lavrinec, Izraelis Lempertas, Grigorius Potašenko, Lietuvos tautinės mažumos: Kultūros paveldas (Vilnius: Kronta), s. 111 (“Lietuvos karaimai” adlı bölüm).

yaşlar	50-59	50	19.4	34	25.8	16	12.8
üzeri	60 yaş ve	76	29.6	29	21.9	47	37.6

1997'deki toplam 257 Karayın ancak yüzde 12.4'ünü 16 yaşdan küçük çocuklar teşkil ediyordu. Litvanya'nın çeşitli yerlerinde yaşayan Karayların dağılımı şöyleydi (Karayların büyük çoğunluğu sırasıyla Başkent Vilnius, Trakai, and Panevėž şehirleridir):

	Toplam	16 yaş altı
<b>Toplam</b>	<b>57</b>	<b>32</b>
Vilnius	38	20
Trakai	65	9
Grigiškės (Trakai bölgesi)	6	1
Lentvaris (Trakai bölgesi)	4	1
Kaunas	4	-
Noreikiškės (Kaunas bölgesi)	4	-
Panevėž	31	1
Naujamiestis (Panevėž bölgesi)	2	-
Pasvalys	2	-
Šeduva (Radviliškis bölgesi)	1	-

1959 ve 1997 yılları arasında Karayların sayısında büyük azalışlar görülür:

	1959	1970	1979	1989	1997
Karayların toplam sayısı	423	388	352	289	257
Yerli halk nüfusuna oranları	0.02	0.01	0.01	0.01	0.01

Harviainian'a göre, 1989'da kendini millet olarak Karay diye belirten 289 kişiden ancak yüzde 72.6'sı (210 kişi) ana dilinin Karayca olduğunu bildirmiştir.

### 1.9 Litvanya'da Karayların Yasal Kuruluşları:

1. **Litvanya Karaylarının Dinî Topluluğu** – Ülkede devlet tarafından resmen tanınmış 9 dinî kuruluştan biri ve 14. yüzyıl sonundan beri var olan Karayim Dinî Topluluğunun yasal devamı. Bu topluluğun başkanı en Yüce Haham sayılır (Ullu Hazzan). Mykolas Firkovičius'ün 2000'de ölümünden sonra, yerine Josif Firkovič

Litvanya Karaylarının Ullu Hazzan'ı oldu. Dr. Kobeckaitė "Karaimler dinî ibadet sırasında anadilini kullanan dünyadaki tek Türk boyudur" diye haklı olarak övünür.( Kobeckaitė 2003: 13)

2. **Litvanya Karayim Kültürel Derneği** – 1988. yıldan bu yana etkinliklerde bulunuyor. Genel Üyelik Konseyi ve konsey tarafından seçilen başkanlık heyetinden oluşur. Başkanlık heyeti başkanı seçer. Derneğin şimdiki başkanı Karina Firkavičiūtė'dir.<sup>10</sup>

### 1.9 Mykolas Firkovičius

Ullu Hazzan Mykolas Firkovičius'ün kişisel hayatı Karay ailelerinin Karay dili ve kültürünü korumaya çalışarak onu genç kuşaklara nasıl aktarmaya uğraştıklarına iyi bir örnek sayılır. Firkovičius, kendi kendine Karayca öğrenme kitabına yazdığı önsözde bize bu konuda iki önemli ipucu verir:

"Bana gelince, ben Karaycayı ailemde çocukken ve Trakai'da savaş öncesi okulda öğrendim ve ayrıca Kenesa [tapınak]'da duydum. Kendi dil bilgimi artırmak ve artık kullanılmayan eski şekilleri yeniden canlandırmak için 18 ve 19. yüzyıl elyazmalarını inceledim. Bu eski elyazmaları karşılaştırmalı olarak inceleyince, daha eski yazmalara gidildikçe, dil daha arılaşıyor ve ödünç kelimeler daha da azalıyor. Günümüze kadar korunarak gelen halk edebiyatı örnekleri de kendilerinin eski köklerini ve başka Türk dilleriyle yakınlıklarını gösteriyorlar."(Firkovičius 1996: 32)

### 1.10 Karay Yazı Dilinin Tarihi

Litvanya'da 17. yüzyıl ortalarından günümüze kadar Karay dili ve Karay millî benliğinin korunarak sürdürülmesinde öne çıkan aydınlar, bilginler, yazarlar ve şairler arasında özellikle aşağıdakileri anmak gerekir: Saliamonas Trakietis (1650-1735?), Abraham Firkovich (1786-1874), Markas Sultanskis (early nineteenth century), Simonas Kobeckis (1865-1933), Hadji Seraya Khan Szapszal (1873-1961), Mojsiejus Pileckis (1874-1938), Simon Firkowicz (1897-1982), Jokūbas Maleckas (1889-1952), Šelumielis Lopato (1904-1923), Zenonas Firkovičius (1906-1958), Simonas Kobeckas (1911-1985), Michailas Tinfovičius (1912-1974), Mykolas Firkovičius (1924-2000).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, Karay dilinde çıkan yayınlarda bir patlama olmuştu: Moskova'da **Karaimskaia Zhizn** (Karayim Hayatı) 1911-1912 arasında, Luck'ta **Karay Awazy** (Karay Sesi) 1931-1939 arasında, Polonya'nın Wilna şehrinde Polonya dilinde **Myśl Karaimska** (Karayim Düşüncesi) 1924-1939 arasında, Karayca **Sahyšymyz** (Düşüncemiz) 1927'de, Litvanya'da Panevžys şehrinde **Onarmach** (Gelişme) 1937-1939 arasında.

### 1.11 İstanbul Karayları

İstanbul'daki Karayların tarihi çok eskidir. Bizans zamanında birkaç kez kovulan Karaylar İstanbul'un fethinden sonar Fatih Sultan Mehmet tarafından yeniden şehre getirilerek, Hasköy ve Karaköy civarına yerleştirilmişlerdir. Karaköy semt adı da "Karay Köyü" sözünün kısaltarak "Karaköy" biçimini almasıyla olmuştur. İstanbul

<sup>10</sup> Bilgi için bak.: [www.daugenis.mch.mii.lt/paveldas2000](http://www.daugenis.mch.mii.lt/paveldas2000). Dernek haberleşme bilgileri: [www.lkkbpostakas.lt](http://www.lkkbpostakas.lt).

Karayları uzun zamandır Türkiye Türkçesini kullanıyorlar. Çoğunlukla Kırmılı Karayların İstanbul'da hazzan olarak dinî liderlik yapmış olmasına rağmen, İstanbul Karaylarının herhangi bir dönemde Karayca bilip bilmedikleri konusunda bilgi yoktur (Kuzgun 1993, Altınkaynak 2006). 1980'lerde 100 kişi olan Karayların bugün 50 kadar olduğu bildiriliyor. Kırım Karaylarından bir grup 2005 yılında İstanbul'a yaptıkları gezi sonunda, "Türkiye Karaitleri" adlı bir fotoğraf albumü yayınladılar (Kefeli-Lebedeva 2005).

### 1.12 Karaybilim: Karayca Üzerine Araştırmalar

Uppsala Üniversitesinden Gustov Peringer (1651-1710) 1691'de Litvanya'ya yaptığı araştırma gezisinde Karaycanın bir Türk dili olduğunu bilimdünyasında ilk kez söylemiş oluşu dolayısıyla Karayca üzerine eğilen ilk bilgin sayılabilir. Ondan günümüze kadar Karayca ve Karaylar üzerine çalışan bilginler arasında şu kimseler öne çıkar:

Wilhelm Radloff (1837-1918), Carl Foy (1856-1907), V. Munkacsi (1860-1937), Vladimir Gordlevskiy (1876-1956), Tadeusz Kowalski (1889-1948), Ananiasz Zajaczkowski (1903-1970), Włodzimierz Zajaczkowski (1914-1982), Nikolay Baskakov (1905-1996), Saadet Çağatay (1907-1989), Omeljan Pritsak (1919-2006), Aleksandr Dubinski (b. 1924), Mykolas Firkovičius (1924-2000), ve Kenesbay Musaev (b. 1931). Son yıllarda da aşağıdaki bilginler Karayca ve Karayimler konusunda önemli çalışmalar yaptılar: Finlandiya'da Tapani Harviainen, İsveç'te Éva Ágnes Csató, Litvanya'da Halina Kobeckaitė ve Karina Firkavičiūtė, Polonya'da Henryk Jankowski, Ukrayna ve Kırım'da Valentin Kefeli, Emilia I. Lebedeva ve Vadim Miriyev, Türkiye'de Şaban Kuzgun, Yaşar Kalafat, Özlem Kazan, Erdoğan Altınkaynak, Tülay Çulha, Timur Kocaoğlu ve Selma Gülsevin (Bu yazı sonundaki kaynakçada bu kimselerin çalışmalarının çoğu veriliyor).

Kırım'daki Karaylar "Kırım Karayimlerinin Uluslararası Enstitüsü" (Mezhdunarodnyi Institut Krymskikh Karaimov / International Institute of Crimean Karaims) adlı bir enstitüyü 2003'te ABD'de kurdular. Onun Kırım'ın Simferopol (Akmescit) şehrinde bir şubesi bulunuyor: [www.karaim-institute.narod.ru](http://www.karaim-institute.narod.ru). Enstitünün bu Kırım şubesi çok sayıda kitap, ve risale yayımladı ve ayrıca eski yayınların elektronik versiyonlarını hazırladılar.

Éva A. Csató, David Nathan ve Karina Firkavičiūtė birlikte **Spoken Karaim** (Konuşulan Karayimce) adlı bir CD hazırladılar. Bu CD metin, resim, video ve ses kayıtları ile desteklenmiş olarak Litvanya'daki Karaylar ve Karay dili, dilbilgisi, telaffuzu konusunda çok yararlı bilgiler içeriyor.

Prof. Csató aynı zamanda 2000'den başlayarak Karayim Yaz Okulları'nı yönetti birkaç yıl.<sup>11</sup> TRT yakında Ukrayna (Kırım), Polonya, Litvanya ve Türkiye'deki Karayları kapsayan belgesel film hazırladı.<sup>12</sup>

<sup>11</sup> İlk Karayim Yaz Okulu Trakai (Lithuania)'da 30 Haziran – 8 Temmuz 2000'de, ikincisi Trakai ve Feodosya'da (Kırım) Haziran 2004'te, üçüncüsü Trakai'da 19-30 Haziran 2005'te ve dördüncüsü Trakai'da Temmuz 2006'da yapıldı. Bu yaz okuluna Litvanya, Polonya ve Ukrayna'dan katılımlar oluyor. Multimedia CD "Spoken Karaim" şu adresten satın alınabilir: Hans Rausing Endangered Language Project, Department of Linguistics, School of Oriental and African Studies: [www.hrelp.org](http://www.hrelp.org).

<sup>12</sup> TRT İstanbul Müdürü Zafer Karatay & Neşe Karatay tarafından hazırlanan ve benim danışmanlık yaptığım Karay belgeseli 2007 içinde TRT2 tarafından yayımlanmıştır.

### 1.13 Karaycanın Geleceği

Amerikalı gazeteci Charles Carlson Litvanya Karaylarının önde gelen genç kuşak temsilcisinden Karay dilinin yaşayıp yaşamayacağı konusundaki düşüncesini sorduğunda müzikolog Karina Firkavičiūtė'nin verdiği yanıt oldukça ilginçtir:

“Evet, demek isterim, eğer biri iyimser olmasa da, biz gerçekte iyimser olmak zorundayız, yoksa hiç bir şey yapamazsınız. Belki topluluğumuz çok küçük oluşu insanı kötümser edebilir, ancak unutmamak gerekir, eğer siz kötümserseniz, o zaman insane olarak var olamazsınız. İyimser olmak zorundasınız, bu yüzden iyimseriz ve başkalarını daha da iyimser yapmak için çabalıyacağız. Olumlu ruh halinde olmamız gerekiyor, çünkü bundan başka kurtuluş çaresi yoktur.”(Carlson 2003)

Bu içten ve kararlı yanıtın belirttiği gibi, Karaylar gibi çok az sayıdaki bir topluluğun kendi anadilini canlandırabilmesi ve yaşatması için o topluluğun her bir kişinin bu iş için kararlı olması ve ayrıca dışardan bu topluluğa yardım eli uzatılması gerekiyor. Litvanya'daki Karay topluluğu arasında anadili Karaycayı gerek yazı dili ve gerekse konuşma dili olarak en iyi bilen ve bu alanda çok sayıda dinî, kültürel ve dilbilgisi kitapları hazırlayan merhum Ullu Hazzanlar Mykolas Firkovičius ile Mark Lavrinovičius'lerin ölümünden sonra, Karay topluluğu Karay dilini bir süre daha yaşatabilecek ve onu genç kuşaklara akkratabilecek midir?<sup>13</sup> Bu günlerde Mark Lavrinovičius'ün kızı Diana Lavrinovičius babasının basılmadan kalmış eserlerini yayımlamayı sürdürüyor.

### KAYNAKLAR

BERTA Arpad, (1998), “West Kipchak Languages” **The Turkic Languages** (Hazırlayanlar: Lars Johanson and Éva A. Csató). London: Routledge, 1998; s. 301-317.

CSATÓ Eva, (2002a), “Karaim: A high-copying Language”, **Languages Change. The Interplay of Internal, External and Extra-Linguistic Factors** [=Contributions to the Sociology of Languages 86] (Hazırlayanlar: M.C. Jones and E. Esch). New York & Berlin: Mouton de Gruyter, s. 315-327.

CSATÓ Eva, (2000b), “Syntactic code-copying in Karaim”, **The Circum Baltic Languages: Their Typology and Contacts** (Hazırlayanlar: Ö. Dahl and M. Koptjevskaja-Tamm). Amsterdam: John Benjamins, 265-277.

ÇULHA Tülay, (2006), **Karaycanın Kısa Sözcükleri: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük**. İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi.

ÇULHA Tülay, (2013), **Kırım Karaycasının Katık Mecmuası**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (İlk baskısı: 2010).

<sup>13</sup> Mykolas Firkovičius'un vefatından önce onunla 1999 yılında yaptığımız ortak bir çalışmada Mykolas Firkovičius'dan 800 kadar Karayca günlük konuşma cümlesi derlenmişti. Bu derlemenin tamamı Kocaoglu 2006 adlı kitapta verildi ve bu yazının sonundaki “Metinler” bölümünde ondan bazı seçmeler verildi.



ÇULHA Tülay, (2017), **Seyfü'l-Müluk İle Bediü'l-Cemal Hikayesi (Kırım Karay Rivayeti)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1989), **Karay jyrlary**. Vilnius: Lietuvos Kultūros Fondas Karaimu Kultūros Bendrija.

DUBÍNSKÍ Aleksander, (1994): **Caraimica: Prace Karaimoznawcze** (Hazırlayanlar: Tadeusz Majda). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1993), **Karaj koltchalary**. Vilnius: lietuvos rašytoju sąjungos leidyka.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1994a) "Karaims in Lithuania" **Baltic News** (Lithuen), March 1-15: s. 34-35.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1994b), **David bijniñ machtav čozmachlary: Psalmės**. Vilnius: Danielius.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1996) **Mien karajče ūrianiam**. Vilnius: Danielius.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1998) **Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari**, vol. 1. Vilnius. Baltos lamkos.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (1999) **Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari**, vol. 2. Vilnius. Baltos lamkos.

FİRKOVIČIUS Mykolas, (2000) **Šelomonun mašallary**. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

FİRKOVIČIUS Mukolas, (2001) **Karaj Kalendary / Karaimų Kalendorius 2001-2051**. Vilnius: yayınevi yok.

GÜLSEVİN Selma, (2016), **Karay Türklerinin Dili (Troki Dialekti)**. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

JANKOWSKÍ Henryk, (2003) "On the Language Varieties of Karaims in the Crimea" **Studia Orientalia**, Vol. 95, s. 109-130.

**Karaimsko-russko-polskii slovar**. 1974: (Hazırlayanlar: Seraya Shapshal, Nikolay Baskakov, Ananiasz Zajaczkowski), Moskova: İzdatels'tvo Russkiy Yazık.

**Karaj Awazy** (Glos karaima) 1931-1939 (12 sayı). Lusk (Mikrofilim yazarın arşivinde).

KAZAN Özlem, (2002) Litvanya Karaylarına Ait Dini Metinler, I-IV. İstanbul: Marmara Üniversitesi [Doktora Tezi].

KOCAOĞLU Timur, (2006), **Karay: The Trakai Dialect**. Munich: Lincom Europa Academic Publishers.

KOCAOĞLU Timur, (2007) "Karay Türkçesi Yaşatılabilecek mi?" **I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler-**. Cilt III, s. 1369-1398. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

KOCAOĞLU Timur, (2007) "Karayca: Türk Dilinin Kaybolmakta Olan Bir Kolu" **Omeljan Pritsak Armağanı / A Tribute to Omeljan Pritsak** (Hazırlayanlar: Mehmet Alpargu ve Yücel Öztürk). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları; s. 237-282.

Kocaoğlu Timur, (2008), "Karay (Karaim) Syntax in the Works of the Late Hazzan Mykolas Firkovičius (1924-2000)" **Orientas Lituvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai / Orient in the Social Tradition of the Grand Duchy of Lithuania: tatars and Karaims** (Hazırlayanlar: Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė). Vilnius: Vilniaus Universiteto Leidykla; s. 189-194.

Kowalski Tadeusz, (1926), "Język Karaimski" **Mysl Karaimska**, No. 1 (3: 3-7).

Kowalski Tadeusz, (1929b), **Karaimsche Texte im Dialekt von Troki: Eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-polnisch-deutschen Glossar versehen**. Cracow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci.

LAVRĪNOVĪCH Markas, (2011), Karaiml, Karaimskiy äzlk. In: **Avaldan Kieliasigia: iz dalökogo prošlogo v buduščee**. Trakay, 2011. 80 s. 6)

LAVRĪNOVĪCH Markas, (2012) : **Urus-Karaj Siožliugiu / Russko-Karaimskiy slovar'**. Trakai.

LAVRĪNOVĪCH Markas, (2013), **k 75-letiü so dnä rojdeniä. Rossiyskaä türkologiä. Moskva-Kazan'**: Rossiyskaä Akademiä nauk, otdelenie istoriko-filologičeskikh nauk, rossiyskiy komitet türkologov. Nr 1(8), 2013. s. 120-125. 5)

LAVRĪNOVĪCH Markas, (2017), **100 karaj tiliniñ üriatiuviü: Troch karaj sioziü**. (100 urokov karaimskogo äzlk: trakayskiy dialekt). Trakay, 2017.

MUSAEV Kenesbay, (1964), **Grammatika karaimskogo yazyka: Fonetika i morfologija**. Moskova: Nauka.

MUSAEV Kenesbay, (1977), **Kratkiy grammaticheskiy ocherk karaimskogo yazyka**. Moskova: Nauka.

MUSAEV Kenesbay, (2004), **Sintaksis karaimskogo yazıka**. Moskova: Rossiyskaia Akademiya Nauk: Institut Yazıkoznaniya.

PRĪTSAK Omeljan, (1959), "Das Karaimische" **Philologiae Turcicae Fundamenta**, cilt. I:318-340. Wiesbaden: Frans Steiner Verlag

ZAJACZKOWSKI Ananiasz, (1965), **Karaims in Poland: History, Language, Folklore, Science**. La Haye: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa/Mouton & Co..

ZAJACZKOWSKI Ananiasz, (1965), "Die Karaimische Literature" **Philologiae Turcicae Fundamenta**, vol. II: s. 793-801. Wiesbaden: Frans Steiner Verlag.



**GENEALOGY (SHEZHIRE) OF KARA-KYPCHAKS  
AS A HISTORICAL SOURCE**

**Prof. Dr. Aibolat KUSHKUMBAYEV\***

**ABSTRACT**

The article gives a comparative analysis of the information of traditional genealogies (shezhire) of Kazakh Karak-Kypchaks with materials from written sources on the early history of the Kypchaks. Comparison of these data showed that in the genealogy of the Kara-Kypchaks there is an ancient layer of historical information, which confirms that the ancestor of the legendary Kobylandy-batyr (the ancestor of the Kazakh Kypchaks) named "Akkubik alyp" may well be a real historical person. This is proved by the anthroponymy of the Kypchaks (Polovtsians) of the 12th and 13th centuries, among which there are such real historical figures as the Polovtsian Khan Kobyak - the son of Karlya, and also the head of the Kypchak tribe Toksoba - Akkobek (Akkybak).

**Keywords:** Kypchaks, Shezhire, Kobylandy, Akkobek alyp, Kobyak,

**ГЕНЕАЛОГИИ (ШЕЖИРЕ) КАРА-КЫПЧАКОВ  
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

**РЕЗЮМЕ**

В статье дан сравнительный анализ сведений традиционных генеалогий (шежире) казахских кара-кыпчаков с материалами письменных источников по ранней истории кыпчаков. Сравнение этих сведений показало, что в генеалогии кара-кыпчаков есть древний пласт исторической информации, который подтверждает, что предок легендарного Кобыланды-батыра (родоначальник казахских кыпчаков) по имени «Ақкөбік алып» вполне может реальным историческим лицом. Это доказывается антропонимией кыпчаков (половцев) XII – XIII веков, среди которых присутствует такие реальные исторические персонажи как половецкий хан Кобяк – сын Карлыя, а также глава кыпчакского племени Токсоба – Аккобек (Аккыбьяк).

**Ключевые Слова:** Кыпчаки, шежире, Кобыланды, Ақкөбік алып, Кобяк,

История средневековых кыпчаков уже давно привлекает внимание исследователей из различных стран. По этой теме написано огромное количество научных статей, книг, сборников материалов, авторами которых были специалисты из различных областей: историки, востоковеды, этнологи, археологи, филологи и др. Общеизвестно, что кыпчаки были одним из крупнейших средневековых этнополитических общностей евразийского мира степей, ведущая роль которых в формировании современных тюркоязычных этносов от Алтая до Дуная несомненна.

Как и все степные тюркские племена, кыпчаки имеют свою генеалогическую историю, представленную через традиционную разветвленную систему шежире-родословие, которое не только передавалось изустно, но и записывалось знатоками истории арабским письмом. У нас обычно считается, что кочевые

---

\* L.N. Gumilov Eurasian National University, Department of Regional Studies, kushkumbaev.magyar2011@yandex.kz

племена и народы не знали письменную традицию передачи информации вплоть чуть ли не до этнографической современности. Письменными знаниями, в кочевом обществе, мол, владело, только ограниченное (узкое) количество людей из числа политической/культурной элиты и близкого им круга обслуживающего (грамотного) персонала. В действительности это не совсем так.

Фактически все ранние версии генеалогической структуры (шежире) степных племен входящих в состав казахского этноса фиксировались арабографическим письмом, и эта традиция сохранялась вплоть до XX века включительно. Действительно, в реальности, конечно, достаточно трудно представить, что по памяти можно запомнить, а значит устно передать огромное количество имен, иногда сотни или даже более тысячи антропонимов, упоминаемых в генеалогических повествованиях. Первоначально, возможно, так и было, но со временем, по мере распространения письменной грамотности, стали появляться лица, которые стали записывать шежире и сопутствующие им исторические рассказы от знатоков устной истории номадов. Эти знания кочевников о самих себе и своей истории не менее важны, чем письменные источники соседних или дальних народов, так как отражают их внутренний взгляд на собственное прошлое и имеют большую значимость и ценность при реконструкции исторических событий и установлении фактов. Эти исторические знания устной традиции получили свое особое обозначение в казахской историографии как «степная устная историология» (СУИ), «*қазақтын ауызша тарихы*», «*дала тарихы*», «*қария сөз*» или устная история казахов.

О том, какое важное значение придавалось в истории кочевых народов изучению их родо-племенного состава свидетельствует мнение выдающегося русского ученого-этнографа Н.А. Аристов: «роды не только пользовались всеобъемлющим значением в бытовой жизни тюркских кочевников, но играли весьма важную роль и в их политической жизни. Естественно, что при таком значении родов, когда вся жизнь и судьбы кочевника определялись принадлежностью к роду, родовые имена должны были пользоваться необыкновенной прочностью. Роды могли входить в различные союзы, целиком и частями, но должны были твердо сохранять свои исконные имена. И самом деле, как увидим, родовые имена, записанные многие века тому назад китайскими историками, - конечно вследствие политического значения носивших их родов, сохраняются частью и поныне. Это обстоятельство дает возможность определить, в значительной мере, этнический состав тех из ныне существующих тюркских племен и народностей, которые сохранили кочевой образ жизни и родовой быт, а с ним и родовые имена» (Аристов, 1894, с. 285).

В середине и второй половине XX века казахскими учеными – этнографами и языковедами собирались традиционные шежире, бытовавшие среди населения. Как правило, это были рукописные версии генеалогических схем казахских племен и родов (родовых подразделений), куда записывались все представители мужского поколения. С этих рукописей делались копии и выписки

(общие или краткие) выходцами из этих родовых подразделений для потомков<sup>1</sup>. До сих пор, как известно, все взрослые (зрелые) представители казахских родов или племен могут, как правило, свободно и без труда назвать свой геноним (племенное наименование, род или подрод).

Первые записи родовых схем казахов российские исследователи стали делать в XVIII-XIX веках. Как правило, это были записи общеплеменного названия и входящих в него крупных родовых подразделений. Так, например, П.И. Рычков пишет о кыпчаках Средней орды: «Кипчатской, которой тогда же, как было упомянуто, во время Огус-хана известен был, и разделяется на пять колен: Кипчатской, сам о себе, потом Кунделен, Узюн, Танабуга и Карабалык» (Рычков, 1896, с. 71).

Капитан И.Г. Андреев, в своей книги, сообщает более расширенный список родов. В состав кыпчаков Средней орды (жуза) входили следующие рода: «1. кунделек. 2. узун. 3. танабуга. 4. карабалык. 5. кулак. 6. булак. 7. бултуч. 8. ташхор. 9. карабалык. 10. алтыбаш. 11. чайлааяк. 12. турагыр. 13. кары. 14. жулаба. 15. арык» (Андреев, 1998, с. 28). Несмотря, на искажение названий (неправильное написание) кыпчакских родов они легко узнаваемы и в целом подтверждаются более поздними записями генеалогических схем.

По более точным данным А.И. Левшина, «роды кыпчакского поколения: торыайгыр, туючка, кытабак, бултун, карабалык, кундялян, танабуга, узун, кукборон» (Левшин, 1996, с. 290).

На основе полевых этнографических материалов, собранных в 50-60-х годах XX века известным казахским этнографом М.С. Мукановым было установлено, что кыпчаки в составе казахов и других отдельных тюркских народов состояли из четырех групп: *кара-кыпчак*, *сары-кыпчак*, *к(ы)тай-кыпчак* и *кулан-кыпчак*. Наиболее многочисленной среди казахов является первая группа – кара-кыпчаки, куда входили рода: карабалык, колденен, торайгыр, тарыузун, бултун. У казахских кара-кыпчаков общая тамга – «қос әліп» || (две черты) и единый уран – «Ойбас», от имени Ойбас-батыра, который был братом Токтар-бия – отец легендарного Кобыланды-батыра (Муканов, 1974, с. 58).

Собственно казахские кыпчаки ведут свое происхождение от кара-кыпчака Кобыланды. По одним генеалогическим версиям, он был сыном Токтар-бия, а по другим, наоборот, отцом или даже дедом последнего назван Кобыланды. Упоминания этих известных антропонимов – по сути родоначальников кыпчакского племени является априорной. В тоже время, важен вопрос о том, достоверны ли сведения кыпчакских шежире об этих персонажах? Сейчас можно сказать, что историчность преданий об общем генеалогическом предке казахских кыпчаков – Кобыланды-батыре подтверждается устно-эпическим фольклором, в частности, древним жыром «Ер Едіге» (Едигей), который сложился в эпоху поздней Золотой Орды и Ногайской Орды. Эпос «Едигей», скорее всего, можно

---

<sup>1</sup> В частности, отец автора настоящей статьи делал мини-выписки из единой родовой схемы, куда были вписаны общие и непосредственно прямые его предки. Эти записи делались для того чтобы новое поколение помнила имена своих предков и знало генеалогию своего происхождения до 7-го и более колена. Эта историческая традиция сохраняется у казахов до сих пор. С такой рукописью шежире я впервые познакомился в 1990 году.

назвать золотоордынским или ногайским, время формирования которого приходится на XV-XVI века.

Историческое значение золотоордынской эпохи в формировании современных тюркоязычных этносов (ногаев, татар, казахов, башкир, каракалпаков и др.) северной части евразийского региона, несомненно, и подтверждается огромным массивом разнообразных источников (письменных, археологических, антропологических, данными популяционной генетики, устно-культурной традицией)<sup>2</sup>.

Личности Кобыланды или Копыланлы посвящено несколько версий одноименного эпоса как у ногаев, так и казахов. Наверное, все-таки следует здесь признать, хотя этот эпос можно считать сейчас общим для ногаев и казахов, но в тоже время изначально он появился в ногайской (ногайлинской?) этнокультурной среде, а затем стал составной частью казахской эпической традиции.

Из той информации, которой мы располагаем, следует полагать, что исторический Кобыланды жил во времена золотоордынского хана Токтамыша (1380-1395 гг.) и был, вероятно, сподвижником этого властителя и современником знаменитого беклербека Едигея из клана ак-мангыт. Согласно ногайско-казахскому эпическому повествованию Кобыланды-батыр являлся одним из девяти главных бахадуров-богатырей Токтамыша. Кыпчаки входили в состав улуса Токтамыша. Так, по данным Утемиша-хаджи, природными элями (ел), издавна принадлежащими Токтамыш-оглану до его воцарения на золотоордынском престоле, были четыре племени: ширин, барин, аргун и кыпчак (Утемиш-хаджи, 1992, с. 115). В жыре «Ер Едіге» дается такая яркая внешняя характеристика Кобыланды-батыра:

*Қараңғыда жол тапқан,  
Қапы жерде сөз тапқан,*

*Ты, в потемках находящий дорогу,  
в тесных обстоятельствах – слово,*

---

<sup>2</sup> Башкирский этнолог Р.Г. Кузеев особо подчеркивал, «что военно-политическая сила Золотоордынского государства явилась важнейшим фактором собирания, накопления и консолидации до определенного уровня этнокультурного потенциала развивающегося государства. Это нашло отражение в процессе складывания в рамках Золотой Орды кыпчакской или золотоордынско-кыпчакской народности с соответствующими характеристиками культуры и языка, в том числе и в письменно-литературной форме. Культурный пласт золотоордынского периода, если иметь ввиду этногенетический аспект этой темы, отложился в сотнях генеалогий (шежере) татар (казанских и сибирских), мишарей, башкир, восходящих к Чингиз-хану и чингизидам или к монгольским полководцам. В ряду этих же фактов – сохранение даже в послемонгольский период золотоордынской социальной терминологии, названий административных единиц (даруги), заметный «золотоордынский» слой в эпосе, в традициях письменной культуры. В то же время по множеству показателей (генеалогии – шежере, тамги, эпос, в целом фольклор, письменная литература и т.д.) тюркские народы Волго-Уральского региона имеют более или менее тесные связи и общность с народами Северного Кавказа, Средней Азии, Казахстана, Крыма, формирование которых также восходят к золотоордынской эпохе. Эта общность, эти взаимосвязи сами по себе являются свидетельствами глубоко зашедшего процесса формирования золотоордынско-кыпчакской народности или знаками, символами сложившегося этноса» (Кузеев, 1993, с. 51; Кузеев, 1992, с. 100-101).

*Жаурының үлкен қақпақтай,  
Айдарың үлкен тоқпақтай,  
Адам тілін алмаған,  
Өз ырайы болмаса,  
Асу жерге бармаған.  
Қара қыпшақ Қобыландым  
Сен бір кіріп ойланып,  
Толғап көрші деп еді  
(Ер Едіге, 1995, 38 б.).*

*Плечи твои, как крышка большого казана,  
Айдар твой, как токбак деревянный,  
Без твоей доброй воли не слушавший  
ничьих  
советов и трудным путем не ходивший,  
Кара-кыпчак, мой Кобланды, взойди,  
скажи мне твой совет  
(Ер Едіге, 1995, с. 103).*

Согласно эпическим данным («Қырымның қырық батыры») Кобыланды убил в поединке батыра Ер-Кокше, который считается родоначальником казахского племени уак. На достоверность существования Ер Кокше, как исторического персонажа, впервые, как известно, обратил внимание Ч.Ч. Валиханов, который обнаружил сведения о нем в русских летописях. Так, согласно записи за 1422-1423 гг. в Патриаршей (Никоновской) летописи: « В лето 6932. ... Тогда же убили и Когчю багатыря Татарського, велика суца тълomъ и силою» (ПСРЛ, Т. XI, 1897, с.239). Сведения о Ер Кокше и его сыне Ер Косае встречаются и в кыргызском эпосе Манас.

Тем самым, историчность Кобыланды-батыра подтверждается ногайско-золотоордынским эпическим материалом. В жыре «Ер Едіге» и эпосе «Кобыланды-батыр» фигурирует ногайлинский йурт «ногайлының ауыр жұрт», под которым понимается основное кочевое население Золотой Орды рубежа XIV-XV веков. По всей вероятности, кыпчаки позднезолотоордынского времени и периода Мангытского Йурта были составной частью Ногайской Орды, вплоть до XVII века и позднее вошли в состав казахов. Сбор сведений разрозненных устных и письменных сведений и их сопоставление с сохранившимися материалами традиционных степных шежире по генонимной номенклатуре номадов Дешт-и Кыпчака позволяет выявить и проверить такие данные.

Серьезной проблемой в кочевниковедческой этнографии является установление прямой связи по патрилинейной линии родо-племенного состава кыпчаков евразийского Дешта домонгольского (или раннеджучидского) времени и кыпчаков собственно позднезолотоордынского периода конца XIV-XV веков. Насколько нам известно, в историографии аксиоматично (*само собой разумеющимся*) считается, что этнический состав кыпчаков XI – начала XIII веков, хотя и существенно деформировался в результате Великих монгольских завоеваний, но, тем не менее, заметно вошел в состав вновь формирующихся чингизидских улусов. Более того, давно утвердилось мнение, со ссылками на авторитетные восточные источники (например, классический пассаж аль Умари<sup>3</sup>),

<sup>3</sup> «В древности это государство было страной Кипчаков, но когда им завладели Татары, то Кипчаки сделались их подданными. Потом они (Татары) смешались и породнились с ними (Кипчаками), и земля одержала верх над природными и расовыми качествами их (Татар), и все они стали точно Кипчаки, как будто они одного (с ними) рода, оттого что Монголы (и Татары) поселились на земле Кипчаков, вступали в брак с ними и оставались жить в земле их (Кипчаков). Таким образом, долгое пребывание в какой-либо стране и земле заставляет натуру человеческую уподобляться ей и изменять прирожденные черты

что кыпчаки были основным по численности кочевым населением Золотой Орды, который «поглотил и растворил в себе» пришлых монголов.

Как вполне логично заметил Р.Г. Кузеев, «история кыпчаков и Золотой Орды в этногенетическом и этнокультурном аспектах еще не разработан с достаточной полнотой. Поэтому в рамках XIII-XIV вв. пока сложно выделить этапы, периоды в кыпчакских движениях, определить главнейшие этапы кыпчакско-тюркского этногенеза...» (Кузеев, 1993, с. 50)

В литературе последнего времени этот фундаментальный тезис по этнополитической истории Джучиева улуса подвергся обоснованному сомнению (Костюков, 2006). Не отрицая присутствие кыпчаков в этническом составе золотоордынских кочевников, В.П. Костюков углубленно проанализировал все ключевые сведения доступных ему источников и сопутствующую ей историографическую традицию и пришел к выводу, что о ни каком численном доминировании кыпчаков в Золотой Орде не может быть и речи. Чингизидское завоевание степной территории Дешт-Кыпчака сопровождалось не столько покорением или вытеснением кыпчаков, но, и что существенно эту военную акцию «справедливо охарактеризовать как демографическую катастрофу» (Костюков, 2006, с. 235), сознательно устроенную монгольскими захватчиками, что повлекло и чувствительные последствия для автохтонного населения. В научной литературе какого-либо аргументированного возражения или точнее оппонирования представленной точке зрения пока не последовало. Действительно, следует согласиться с автором, что вряд ли можно полагать, что кыпчакские номады существенно преобладали в суммарной величине над другими родо-племенными тюркскими или монгольскими группами в период золотоордынского Дешт-и Кыпчака.

Чтобы наглядно рассмотреть племенной состав кыпчаков следует сопоставить наименования известных на данный момент кыпчакских кланов XI - начала XIII вв. и названия родов казахских кара-кыпчаков этнографически зафиксированной современности. Можно представить информацию в виде сравнительной таблицы:

№	Племенная структура средневековых кыпчаков Западного объединения (ан-Нувайри, Ибн Халдун, Ибн Дукмак)	Племенная структура средневековых кыпчаков Восточного объединения (Ахмад ат-Тини, ад-Димашки)	Названия племен и родов кыпчаков, входящих в состав казахов (М.С. Муканов)
1	Токсоба	Токсоба	кара-кыпчак
2	Йета (йети-оба)	Йетиоба	сары-кыпчак
3	Бурджогли	Бурджоглу	к(ы)тай-кыпчак
4	Албурли (олборли, борили)	Борили (олбори, борилу)	кулан-кыпчак
5	Кангарогли (кангу-огли,	Манкуроглу	карабалык

согласно ее природе, как мы сказали уже выше. Иногда же замечается большая или меньшая разница цвета (тела) вследствие другой (какой-нибудь) причины, помимо влияния страны» (Тизенгаузен, 1884, с. 235).



	канаараали)		
6	Анджугли (анджигали)	ал=рс (ал=арс, ал=урс), асы (?)	колденен
7	Дурут (дурт+оба)	Дурт-дурт (Барат?)	торайгыр
8	Кулабаогли (карабарогли непр.)	Йимек (имек)	тарыузун
9	Джортан (джузнан)	Джортан/шортан	Бултун
10	Карабиркили	Карабориклу	
11	Котан (кунун)	Таг	
12		Башкурт/башкирт	
		Куманку (куманлу)	
13		Бузанки (базанак, баджанак)	
14		Уз	

(Кумеков, 1990, с. 122-127; см. также Ахинжанов, 1989, с. 262-263).

По сведениям ад-Димашки – автора XIV века кыпчакские племена и рода состояли из 16 подразделений: *баргу, токсоба, итоба, барат, ильарс, бурджоглу, манкуроглу, йемек, таг, башкурт, куманку, бузанку, баджна, караборикли, уз, шортан* (Ахинжанов, 1989, с. 263). Последняя сводка сведений и разбор точек зрения авторов по родоплеменному и этнополитическому составу средневековых кыпчаков представлены в работах украинского исследователя Я.В. Пилипчука (Пилипчук, 2013; Иванов, Гарустович, Пилипчук, 2014, с. 260-266; Пилипчук, 2015, с. 20-26). Попытки отдельных авторов, найти параллели между названиями средневековых кыпчакских родов и казахами вряд ли можно считать удачными.

Таким образом, если сравнить известный по источникам родовой состав кыпчаков домонгольского времени и позднюю генонимную номенклатуру, например, казахских кара-кыпчаков, то видно, что он вряд ли может быть верифицирован, так как этот состав кардинально изменился. Естественно, что названия родовых групп казахских кара-кыпчаков появились намного позднее, чем рода и племена дештских кыпчаков предмонгольского и раннедзучидского времени, и могут быть условно датированы позднее XIV столетия. Напомним, что главный родоначальник казахских кара-кыпчаков - Кобыланды жил примерно в конце XIV – XV веков. Тем самым, встает вопрос о естественноисторической преемственности кыпчакского населения домонгольского Дешт-и Кыпчака и кыпчакских племен поздне-золотоордынского времени, которые потом органично вошли в состав ногаев, казахов, башкир, каракалпаков, узбеков и татар.

Другой момент. Из этой сравнительной таблицы как бы следует, что никакой преемственности между домонгольскими кыпчаками и казахскими кыпчаками нет, лишь за исключением общего самоназвания. В этом контексте, следует полагать, что внутренний состав кыпчаков раннего периода (XI – начала XIII вв.) прерывается или существенно трансформируется в золотоордынское время и связь с кыпчаками более позднего периода XIV – XV вв. вряд ли можно проследить. Вместе с тем внимательное ознакомление с материалами шежиры казахских кара-кыпчаков показывает, что в этих генеалогических сведениях

присутствует ранний пласт, представленный древней антропонимией. Фактически это время, предшествующее Кобыланды-батыру и хронологически восходящее к его дальним предкам.

Шежире кыпчаков, которым мы пользовались (Шежире, рукопись), датируется примерно 20-ми годами XX века<sup>4</sup> и состоит из 15 рукописных страниц. Рукопись арабографическая, написана в традиционной для казахов дореволюционной поры графике «*қадым жазуы*»<sup>5</sup>, похожей, но не идентичной «*төте жазу*» (كتابتار (توتە جازۇ)). В качестве листов рукописи использованы страницы (формы-бланки) из финансово-хозяйственной документации советских учреждений. Видимо, это связано с тем, что в то время был дефицит чистой писчей бумаги и авторы использовали любой бумажный формат. Судя по рассказам хранителей этого шежира автором рукописи был мулла Омар (сам по происхождению из кыпчаков), проживавший в то время в Черлакском районе Омской области РФ, и репрессированный советской властью. Сама рукопись впервые была опубликована, в 2008 году в книге мадьярского исследователя М. Benkö «*Magyar-Kipcsakok*» (Benkö, 2008, XV-I).

Предки Кобыланды представлены следующим образом:



Как видно, от Кобыланды вверх идут порядка пяти поколений его предков. В таком разрезе особый интерес представляют такие антропонимы как «*Сүлім алып*», «*Ақкөбік алып*», «*Мүйізді сары абыз*». Именная приставка «*алып*» или «*алп*» указывает на то, что они были героями-храбрецами и совершили какие-то знаменательные поступки или подвиги. Этот термин очень часто встречается в именах собственных среди тюркских народов средневековья. Так, например, известен, основатель знаменитой династии Газневидов *Алп-тегин* X века или сельджукский султан *Алп-Арслан* (1029-1072 гг.), среди восточных кыпчаков Казахстана XII в. мусульманские источники неоднократно упоминают их предводителя *Алп-Кара* Уран-хана и его внука *Алп-Дерека* (о них: Ахинжанов,

<sup>4</sup> Специальный анализ бумаги, сделанный венгерскими специалистами в 2007-2008 годах, показал, что она довольно старая и может быть датирована серединой 20-х годов XX века.

<sup>5</sup> Консультация специалиста по арабскому письму, ведущего научного сотрудника Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова НАН РК А.Ш. Нурмановой, которой приносим свою признательность за помощь.

1989, с. 208-220) и др. исторические личности тюркского мира. Вполне вероятно, что этот древний слой кыпчакского шежира отражает реальность существования таких исторических персонажей. Возможно, что эти имена/эпонимы отмечены в других, в том числе и письменных источниках.

Далее, с нашей точки зрения такой персонаж как *Көбік* («*Ақ көбік алып*») [Кобяк, Кобік, Ак Кобек, Кобикты и т.д.] фиксируется как в письменных, так и устных источниках неоднократно.

Имя «Кобяк» встречается и в русских летописях и известном художественном произведении древнерусской литературы «Слово о полку Игореве». Так, Кобяк (Кобяк Карлыевич) считался одним из лидеров днепровских половцев. Он был отцом известного половецкого хана – Данилы<sup>6</sup> Кобяковича, который наряду с другими половецкими князьями противостоял монголам в битве на Калке 1223 года. Кобяк – постоянный союзник хана Кончака – считался лидером так называемой лукоморской половецкой группировки и упоминается в источниках как один из основных противников русских князей (о нем: Плетнева, 1990, с. 147, 150, 157, 158). Известный тюрколог Н.А. Баскаков, объясняя лексико-семантическую основу антропонима Кобяк, связывает его с названиями фауны (животные, птицы или имя в качестве тотема) характерной для тюркских кочевников. В таком зооморфном ракурсе половецкое имя «Кобяк < *köbek* ~ *körök*» уверенно этимологизируется как большая или крупная собака (Баскаков, 1984, с. 53, 67; Баскаков, 1985, с. 153).

В дополнительных материалах к первому тому арабских сочинений по истории Золотой Орды, собранных В.Г. Тизенгаузенем, есть интересное сообщение ан-Нувайри об 11 кыпчакских племенах накануне и в начале монгольского завоевания Дешт-и Кыпчака. Согласно рассказу этого арабского историка между кыпчакскими племенами Дурут и Токсоба существовал старинная вражда. Однажды, Мангуш, сын Котяна, из племени дурут, вышел на охоту и повстречал человека из племени Токсоба по имени Аккубуль<sup>7</sup>, который пленил, а затем убил его Мангуша. Отец Мангуша послал своего человека на розыски пропавшего сына. Узнав о его гибели от рук Аккубуля Котян собрал силы своего племени и пошел войной на Токсоба. В разыграшемся между двумя племенами ожесточенном сражении победу одержали Дуруты. Тогда Аккубуль, сильно израненный в бою, отправил своего брата Ансара (или Унсера) к Джучи, сыну Чингиз-хана, который был направлен на покорение Северных стран. Ансар сообщил Джучи о поражении своего племени от Дурутов и попросил военной помощи от монголов. Джучи направил свои войска на Дурутов и разгромил их<sup>8</sup>. В другом

<sup>6</sup> О появление имени Даниил у половецкого князя подробнее см. [Литвина, Успенский, 2013, с. 129-146].

<sup>7</sup> Я.В. Пилипчук предполагает, что Аккубуль – это известный по русским летописям сын Кончака – Юрий (Георгий), на том основании, что он был вождем племени Токсоба, который принял христианство (Пилипчук, 2015, с. 47).

<sup>8</sup> Полный вариант этого сообщения звучит так: «Их много племен; к их племенам принадлежат те, которые приводит эмир Рукн ад-Дин Бейбарс девадар Эльмансури в своей летописи, именно: 1) Токсоба, 2) Иета, 3) Бурджоглы, 4) Бурлы, 5) Кангуоглы [или Кангароглы], 6) Анджоглы, 7) Дурут, 8) Карабароглы, 9) Джужан, 10) Кара-биркли, 11) Котян. Не переставали они, говорит он [Бейбарс], расходиться по своим жилищам и селиться на своих местах до 626 г. Случилось [однажды], что человек из племени Дурут, по имени Мангуш, сын Котяна, вышел охотиться; встретил его человек из племени Токсоба,

рассказе об этих междоусобицах среди кыпчаков в изложении ибн Халдуна противник Мангуша назван Акакибьяком (Тизенгаузен, 1884, с. 541), под которым следует видеть кыпчакское Ак-кобьяк или Ак кобек.

Интересно также то, что боевым ураном башкирских кыпчаков был клич «Туксаба» (Башкирское шежире, 1960, с. 101; Башкирские родословные, 2002, с. 146), что, по всей видимости, указывает на их связь с этим племенем. Более того, родовые подразделения с таким названием зафиксированы в структуре башкирских родов (кары(й)-кыпчаков? или кыпчакизированных племен), что и возможно указывает на их происхождение от этого древнего дешт-и кыпчакского племени (Кузеев, 1974, с. 178; Кузеев, 1993, с. 53). Исторические предания кыпчаков Башкирии как будто указывают на то, что их предок или предки добровольно подчинились власти Чингиз-хана.

Сюжет противостояния двух племен и действующих персонажей, видимо, отразился позднее в эпическом фольклоре тюркоязычных народов. В конце XIX – начале XX века легенды об Ак-Көбөке были записаны в Западной Сибири у алтайцев, барабинских татар и ногайцев на Северном Кавказе. Причем интересно, что главный герой этих преданий – Ак-Көбөк для одних (алтайцы, барабинцы) является положительным героем, а для других (ногайцев) – отрицательным (мерзкое чудовище – Ак-Көбөк-Кара-Көбөк – большая черно-белая собака). В сибирско-алтайских вариантах Ак-Көбөку противостоит его главный враг Көдөн-хан. Главный подвиг Ак-Көбөка в сибирских легендах это убийство сына Көдөн-хана – Мангыша/Мангыта. Узнав об убийстве сына Мангыша, его отец мстит и ведет фантастическую борьбу с Ак-Көбөкем (Фалев, 1914, с. 189-191).

Таким образом, такой исторический персонаж как Кобьяк XII века русских летописей, Аккубуль (Ак-кибьяк) арабских авторов – периода монгольских завоеваний, он же легендарный Ак-Көбөк – вполне реальное лицо, что и

---

по имени Аккубуль (?) — а между обоими [племенами] было старинное соперничество — и взял его в плен да убил его. Не доходила весть о Мангуше до отца и людей его и послали они человека, по имени Джамгар [или Джалангар], разведать его. Этот вернулся и сообщил им известие об умерщвлении его. Тогда отец его [Мангуша] собрал людей своих и племя свое и пошел на Аккубуля. Когда до последнего дошло известие о походе на него, то он собрал людей своего племени и приготовился к сражению с ними [Дурутами]. Они встретились и сразились; победа осталась за племенем Дурут. Аккубуль [сам] был ранен, а рать его разбрелась. Тогда он отправил брата своего Ансара [или Унсара] к Душихану, сыну Чингизханову, которого Укедия, сидевший в то время на престоле Чингизхановом, отрядил в Северные страны. Он [брат Аккубуля] пожаловался ему [Души] на то, что приключилось народу его со стороны Кипчацкого племени Дурут, и сообщил ему, что если он [Души] пойдет на них, то не встретит [там], кроме их [Дурутов], ни одного противника. Тогда он [Души] двинулся на них со своими войсками, напал на них и большую часть их избил и захватил в плен. В это-то время купили их купцы и повезли их в разные города и земли». Этот же рассказ, с некоторыми дополнениями и вариациями, находится в Булакском издании Ибн Халдуна, т. V, стр. 372-373. Кипчакские племена названы у него так: 1) Токсоба, 2) Сета, 3) Бурджогла, 4) Эльбули, 5) Канааралы, 6) Оглы, 7) Дурут, 8) Калабаалы, 9) Джерсан, 10) Каджа-биркли и 11) Кунун. Мангуш, сын Котяна, у него назван Манкушем, сыном Китмира, противник его — *Акакибьяком*, Джамгар — Джаланкаром, Ансар — Аксаром. «Ход рассказа [говорит он] указывает на то, что племя Дурут из Кипчаков, а племя Токсоба из Татар, что все перечисленные племена не от одного рода и что Тюрки, находящиеся в Египетских землях, из Кипчаков» (Тизенгаузен, 1884, с. 540-542).

подтверждается различными источниками. Вряд ли, конечно, возможно напрямую связывать антропоним «Ақ көбік алып» кара-кыпчакского шежире с известными историческими личностями, какими были Кобяк Карлыевич русских летописей или Аккубуль – Акакибьяк, Ак-кибьяк (Ак кобек) арабских источников. В тоже время следует отметить, что такое личное имя стабильно встречается в письменных источниках ранне-джучидского времени и косвенно свидетельствует об историчности сведений казахских шежире. В этой связи вполне допустимо, что и «Ақ көбік алып» в шежире казахских кара-кыпчаков мог быть настоящим генеалогическим предком Кобыланды-батыра.

В изложенном варианте, думается материалы традиционных казахских родословий, также как и параллельные сведения генеалогий других родственных тюркоязычных народов – ногаев, башкир, каракалпаков и татар следует считать особой по своему содержанию формой источников.

## ЛИТЕРАТУРА

ANDREEV I.G.,(1998), **Opisanie Srednej Ordy Kirgiz-Kajsakov**. Almaty: Fylym,

ARISTOV N.A., (1896), **Zametki ob jetnicheskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih chislennosti** // Zhivaja starina. Otd. jetnografii. IRGO. Vyp. III i IV. SPb, S. 277-456.

AHINZHANOV S.M. (1989), **Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana**. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR,

BASKAKOV N.A.(1984), **Imena polovcev i nazvanija poloveckih plemen v russkih letopisjah** // Tjurkskaja onomastika. Alma-Ata: Nauka, S. 48-77.

BASKAKOV N.A.(1985), **Tjurkskaja leksika v «Slove o polku Igoreve»**. M.: Nauka,

**Bashkirskie Shezhere**. (1960), Sostav., per. tekstov, vved. i kommentar. R.G. Kuzeeva. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izda-vo,

**Bashkirskie Rodoslovnye**. (2002) Ufa: Kitap, Vyp. 1. 480 s.

BENKÖ M. (2008), **Magyar-Kipcsakok**. Budapest: Timp Kiadó, 127 ol. (XV-I).

ER Edige.(1995), **Қ.І. Сәтбаевтың алғы сөзімен 1927 зһылы Мәскеуде зһарияланған басылым**. Almaty: Fylym,

FALEV P.A.(1918), Nogajskaja skazka ob Ak-Koboке // Sbornik muzeja antropologii i jetnografii pri Rossijskoj Akademii nauk. Ko dnju 80-tiletija akademika Vasilija Vasil'evicha Radlova (1837-1917). T. 5. Vyp. 1. Petrograd, S. 189-196.

IVANOV V.A., (2014), Garustovich G.N., Pilipchuk Ja.V. Srednevekovye kochevniki na granice Evropy i Azii. Ufa: Izd-vo BGPU,

KOSTJUKOV V.P. (2006), **Byla li Zolotaja Orda** «Kipchakskim hanstvom»? // Tjurkologičeskij sbornik 2005. Tjurkskie narody Rossii i Velikoj stepi // M.: Izdatel'skaja firma «Vostochnaja literatura» RAN, S. 199-237.

KUZEEV R.G. (1974), **Proishozhdenie bashkirskogo naroda**. Jetniceskij sostav, istorija rasselenija. M.: Nauka,

KUZEEV R.G. (1992) **Narody Srednego Povolzh'ja i Juzhnogo Urala**. M.: Nauka,

KUZEEV R.G. (1993), Kypchasko-zolotoordynskij komponent v sostave tjurkskih narodov lesostepnoj Evrazii // **Kul'turnye tradicii jetnosov Volgo-Ural'skogo regiona**. Saransk, S. 43-61.

KUMEKOV B.E.(1990), **Ob jetniceskom sostave kypchakov XI - nachala XIII vv. po arabskim istočnikam** // Problemy jetnogeneza i jetniceskoj istorii narodov Srednej Azii i Kazahstana. Istorija i arheologija. Vyp. II. M., S. 122-130.

LEVSHIN A.I. (1996), **Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej** (pod obshhej red. akademika M.K. Kozybaeva). Almaty: Sanat,

LITVINA A.F., USPENSKIJ F.B. (2013), **Russkie imena poloveckih knjazej: Mezhdinasticheskie kontakty skvoz' prizmu antroponimiki**.

MUKANOV M.S. (1974), **Jetniceskij sostav i rasselenie kazahov Srednego zhuza**. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR,

PILIPCHUK Ja.V. (2013), **Etnopolitichnij rozvitok Dasht-i Kipchak u XI – XIII st.** Kiiv,

PILIPCHUK Ja.(2015), **V. Desht-i-Kypchak na styke civilizacij**. Ufa: Ufimskij filial MGGU im. M.A. Sholohova,

PLETNEVA S.A. (1990) **Polovcy**. M.: Nauka, PSRL. Tom XI. Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarsheju ili Nikonovskoju letopis'ju. SPb., 1897. 264 s.

RYCHKOV P.I. Istorija Orenburgskaja (1730-1750). Pod red. i s primech. N.M. Gut'jara. Orenburg, 1896. 95 s.

TIZENGAUZEN V.G. (1884) **Sbornik materialov, odnosjashhija k istorii Zolotoj Ordy**. T. I. SPb.,

**Utemish-hadzhi. «Chingiz-name»** / Faksim.,(1992) per., transk., tekst. prim., issled. V.P. Judina. Podgotov. k izdaniju Ju.G. Baranova. Komm. i ukaz. M.H. Abuseitovoj.

Alma-Ata: Fylym, Shezhire Mad'jarov-Kypchakov. Rukopis'. I-XV paraq (stranic) **Prof. Dr. Aibolat KUSHKUMBAYEV**



## KIPCHAKS IN THE BATTLES AGAINST THE TATARS

Prof. Dr. Paolo OGNIBENE\*

### ABSTRACT

In the XIII century the Kipchaks seems to have been twice the determining factor in the defeat of the coalitions they took part: The first time in the battle at the Darial pass (Alans and Kipchaks / Mongols) and the second one in the battle at the Kalka river (Russians and Kipchaks / Mongols). The sources in both cases are external. The aim of this article is to examine whether the Kipchaks are really responsible for these defeats against the Mongols or if they are just a scapegoat to hide the Russian internal rivalries that led to a heavy defeat.

**Keywords:** Kipchaks/Polovcy/Cumans, Darial, Kalka, Mongols

### КИПЧАКИ В СРАЖЕНИЯХ ПРОТИВ ТАТАР

### РЕЗЮМЕ

Известно, что в XIII веке кипчаки дважды являются определяющим фактором в поражении коалиции, в которую они входят: в первом случае во время сражения алан и кипчаков против татар в Дарьяльском ущелье, во второй раз при битве на реке Калке, где с татарами сражается русско-кипчакская коалиция. Источники в обоих случаях внешние. В статье рассматриваются данные события с целью выявления виноваты ли на самом деле кипчаки в поражениях против татар или, они являются, особенно в русских летописях, козлом отпущения в разгроме, обусловленном внутренним разобщением русских.

**Ключевые слова:** кипчаки/половцы/куманы, Дарьял, Калка, татары.

Летописи XIII века донесли до нас некоторые бесславные страницы кипчакской истории, а именно два эпизода, связанные с татарским походом под предводительством Джэбэ и Субэдэя, преследующих хорезмского шаха Мухаммеда<sup>1</sup>. В обоих случаях мы имеем дело с внешними источниками, и, следовательно, нужна немалая осторожность для понимания действительной роли, которую сыграли кипчаки: необходимо иметь ввиду, как исторический контекст, так и отношения между кипчаками и народами, летописцы которых описали события. Эти соображения могут отчасти смягчить негативную оценку, хотя и не изменят тяжесть ситуации.

Первый из двух эпизодов относится к сражению между татарским войском и аланско-кипчакской коалицией в Дарьяльском ущелье (арабские источники), второй – битва русских и кипчаков против татар на реке Калке (русские источники). Если отношения между русскими и кипчаками всегда были достаточно напряженными, и в русских летописях негативное мнение о кипчаках встречается постоянно<sup>2</sup>, то то же самое нельзя сказать об арабах, у которых не было особых причин для предвзятости против кипчаков.

---

\*Università di Bologna, Department of Preservation of the Cultural Heritage, paolo.ognibene4@unibo.it

<sup>1</sup> 'Alā al-Dīn Muhammad, Kh<sup>w</sup>ārazm-Shāh. *Els* 1993: 39.

<sup>2</sup> «Якоже се и при насъ нынѣ Половчи законъ держать отецъ своихъ, кровь проливати, а хвалящеся о сихъ, ядуще мерътвечину и всю нечистоту, хомѣки и сусолы; поимають мачехи своя, ятрови, и ины обычая отецъ своихъ творять»: ПСРЛ 1846: 7; таким же образом татары описаны в западных хрониках: «sunt enim corpore terribiles, voltu furiosi, oculis iracundi, manibus rapaces, dentibus sanguinolenti et eorum fauces ad carnem hominum



В 1218 году, после инцидента в Отраре, Чингисхан идет войной на Хорезм (JUVAINI 1991: 98-102). Мухаммед разделяет свое войско с целью защиты различных восточных областей своего царства, но такая тактика оказывается ошибочной, и татары его побеждают. После бегства Мухаммеда на запад Чингисхан из Самарканда приказывает Джэбэ, Субэдэю и Тугачару преследовать шаха и дает в их распоряжение тридцатитысячное войско<sup>3</sup>. Достигнув берегов Каспийского моря и узнав, что Мухаммед уже умер,<sup>4</sup> они получают разрешение продвигаться на север и возвратиться в Центральную Азию обогнув Каспий<sup>5</sup>. Таким образом они сталкиваются вначале с армянами и грузинами и далее доходят до Ширвана<sup>6</sup>. В Ширване местное население дает татарам гида, который их приводит к Дарьяльскому ущелью, где им преграждает путь аланско-кипчакская коалиция. Дарьяль – хорошо защищаемое место и татары не в состоянии преодолеть его. Тогда вступает в ход татарская дипломатия: налаживается контакт с кипчаками, которые по словам арабского летописца, пренебрегают коалицией и покидают аланов на произвол судьбы. По летописи распаду коалиции способствовали с одной стороны слова татар, подчеркивающие единую этническую принадлежность с кипчаками, с другой стороны богатые дары, полученные от татар:

«(Татары) отправили посла к Ширваншаху, владельцу ширванского ущелья, сказать ему, чтобы он прислал к ним посла, для улажения мира между ними. Он отправил десять человек из знатнейших людей своих. Они скватили

---

comedendam et humanum sanguinem absorbendum omni tempore sunt parate»: MGH 1888: 207; приход татар связывается русским летописцем с божьим желанием наказать кипчаков: «и тако измроша убиваеми гнѣвом божиемъ и пречистыя его матере, много бо зла створиша ти оканнии Половчи Русьской земли, того ради всемилостивый богъ хотя погубити безбожныя сыны Измаиловы Куманы, яко да отмстыять кровь крестьяньску, еже и бысть над ними безаконными»: НПС 1950: 61.

<sup>3</sup> «Tchinguiz-Khan à l'époque où il avait appris que Sultan-Mohammed avait quitté Termed et franchi l'Amou avec une suite peu nombreuse, était resté lui-même pour faire le siège de Balkh et avait envoyé à la poursuite du sultan Tchêpe-Noyân, Souboudaï-Bêhadour et Toughatchar, le Qounqrât, chacun avec dix mille hommes»: ABOUL-GHAZI, *H.Mon.*, 125 (чаг. текст, 66). В армянских летописях указывается, что войско состояло из 20 тысяч человек: «С наступлением 669 года какие-то неведомые полчища, говорящие на неизвестном языке, называемые Мугал и Татар, выступили из стран Чин и Мачин, и в числе 20 тысяч человек, проникли до равнин Гурарских со стороны Агвани»: ПАТКАНОВ, 1874, 2.

<sup>4</sup> Мухаммед умирает на маленьком острове Каспийского моря: «Cette île n'est désignée par les historiens que sous le nom d'Absukoun, ou d'île de la mer d'Absukolon c'est-à-dire de la mer Caspienne. Absukoun était un bourg maritime qui servait de port à la ville de Djourdjan dans le Mazénderan»: OHSSON 1834: 255, nt. 1; также в: ABOUL FEDĀ, *An.*: 95; может быть полуостров Гумиш-Тепе: HOWORTH 1876: 82.

<sup>5</sup> «В год под циклическими знаками 1223 Субутай представил Чингису доклад, в котором просил (послать его) против кипчаков. Он обогнул с войсками Каспийское море; двигаясь далее, он дошел до хребта Тай-хе»: ИВАНОВ 1914, 19.

<sup>6</sup> «Владельцы Дербента не пропустили их. Тогда монголы перешли через Кавказские горы по трудным местам, забрасывая обрывы деревьями, камнями, их имуществом, и даже лошадьми и военными машинами»: ПАТКАНОВ 1874: 4; «Ils prirent à Chémâkhi dix guides et en tuèrent un pour effrayer les neuf autres qu'ils menacèrent du même sort s'ils ne les guidaient pas bien, puis ils continuèrent leur marche, en passant par Derbent»: ABOUL-GHAZI *H.Mon.*: 129 (чаг., 121); «Ширваншах прислал десять человек из вельмож своего народа; одного из них монголы убили, а другим сказали: если вы покажете нам путь через Дербенд, мы вас пощадим, в противном случае мы вас тоже убьем»: РАШИД АД-ДИН Сб. лет.: 228-229; «Потом пришли они в Дарбанд; никто не помнит, чтобы какое-то войско прошло когда-нибудь по этому пути, но они воспользовались военной хитростью, благодаря которой смогли пройти» (пер. П.О.): JUVAINI, *G.Kh.*: 175; ОНЬИБЕНЕ – САЯФ 2011: 77-89.

одного из них и убили его, а остальным сказали: если вы нам укажете путь, по которому мы можем пройти, то вам будет пощада, если же не делаете этого, то мы убьем вас, как убили этого. Те сказали: через это ущелье нет никакой дороги, но в нем есть место, которое удобнее всех дорог. Они пошли с ними на этот путь, перебрались по нем и оставили его позади себя. Перебравшись через Ширванское ущелье, татары двинулись по этим областям, в которых много народов, в том числе Алланы, Лезгины и турецкие племена. Они ограбили и перебили много лезгин, которые были отчасти мусульмане и отчасти неверные. Нападая на жителей этой страны, мимо которых проходили, они прибыли к Алланам, народу многочисленному, к которому уже дошло известие о них. Они употребили все свое старание, собрали у себя толпу кипчаков, и сразились с ними. Ни одна из обеих сторон не одержала верха над другою. Тогда татары послали к кипчакам сказать: мы и вы одного рода, а эти Алланы не из ваших, так что вам нечего помогать им; вера ваша не похожа на их веру, и мы обещаем вам, что не нападём на вас, а принесем вам денег и одежд сколько хотите; оставьте нас с ними. Татары принесли им то, что было выговорено, и Кипчаки оставили их. Тогда татары напали на Аллан, произвели между ними избиение, безчинствовали, грабили, забрали пленных и пошли на Кипчаков ... Придя к Судаку, Татары овладели им, а жители его разбрелись ... Татары пробыли некоторое время в земле Кипчацкой, но потом двинулись в страну русских» (Тизенгаузен 1884: 25)<sup>7</sup>

Частая смена союзников в некотором смысле обычное явление в логике войны в этом ареале, но за решение покинуть коалицию сами же кипчаки заплатили дорогой ценой. Аланы тоже долгое время колебались на разных фронтах в войнах между сасанидами и византийцами (Ognibene 2009: 261-272), в то время как кипчаки многократно принимали участие во внутренней борьбе русских, обличаясь то в союзников, то во врагов. В передаче событий арабским летописцем отсутствует какая-либо моральная оценка действий кипчаков, только простое описание фактов, которые не складываются благоприятно для кипчаков, хотя и замечается некоторая ирония при изложении данных событий. Если сегодня для нас отступничество кипчаков расценивается как малодостойный поступок, такая оценка полностью отсутствует в арабской летописи, где подчеркивается только ошибка, допущенная кипчаками, не сумевшими распознать действительную опасность со стороны татар, следствием которой явился полный разгром народов Центрального Кавказа. (Ognibene 2013a: 154-175). После удачного перехода через Дарьяльское ущелье татары преследуют кипчаков, убивают многих и забирают все дары, данные ими ранее:

«Чингиз хан возвратился и занял Газну. Было убито много людей и многих взяли в плен, в то время как часть монголов направилась к кипчакам, где с

7... فلما فرغوا منه أرادوا عبور الدربند ، فلم يقدرُوا على ذلك ، فأرسلوا رسولا إلى شروان [ شاه ] ملك دربند شروان يقولون له 7 ليرسل إليهم رسولا يسعى بينهم في الصلح ، فأرسل عشرة رجال من أعيان أصحابه ، فأخذوا أحدهم وقتلوه ، ثم قالوا للباقيين : إن أنتم عرفتمونا طريقاً نعبّر فيه فلکم الأمان ، وإن لم تفعلوا قتلناکم كما قتلنا هذا . فقالوا لهم : إن هذا الدربند ليس فيه طريق البتة ، ولكن فيه موضع هو أسهل ما فيه من الطرق ، فساروا معهم إلى ذلك الطريق ، فعبروا فيه ، وخلفوه وراء ظهورهم لما عبر التتر دربند شروان ساروا في تلك الأعمال ، وفيها أمم كثيرة منهم : اللان واللکز ، وطوائف منها التترک ، فنهبوا ، وقتلوا من اللکز كثيراً ، وهم مسلمون وكفار ، وأوقعوا بمن عداهم من أهل تلك البلاد ، ووصلوا إلى اللان ، وهم أمم كثيرة ، وقد بلغهم خبرهم ، فحذروا ، وجمعوا عندهم جمعاً من قفجاق ، فقاتلوهم ، فلم تظفر إحدى الطائفتين بالأخرى ، فأرسل التتر إلى قفجاق يقولون : نحن وأنتم جنس واحد ، وهؤلاء اللان ليسوا منكم حتى تتصروهم ، ولادينکم مثل دينهم ، ونحن نعاهدکم أننا لا نتعرض لکم ، ونحمل إليکم من الأموال والثياب ما شئتم وتتركون بيننا وبينهم . فاستقر الأمر بينهم على مال حملوه وثياب وغير ذلك ، فحملوا إليهم ما استقر وفارقهم قفجاق فأوقع التتر باللان ، فقتلوا منهم وأكثروا ونهبوا ، وساروا إلى قفجاق... ولما وصل التتر إلى سوادق ملكوها ، وتفرق أهلها منها ، فبعضهم صعد الجبال بأهله وماله... لما استولى التتر على أرض قفجاق ، وتفرق قفجاق ، كما ذكرنا ، سار طائفة كثيرة منهم إلى بلاد الروس...

ними произошло столкновение, и кипчаки были побеждены, и монголы захватили большой город кипчаков, который называется Судак, и также само поступили с народом, который называется лезгины, их страна рядом с Дербент Ширваном. После этого монголы направились к руссам и кипчакам. И произошла между ними великая битва. Победили монголы» (ABOU'L FEDĀ, *Ан.*)<sup>8</sup>.

Русские впоследствии неоднократно подчеркивают так называемые «листи татарския»<sup>9</sup>, но война, где сталкиваются два противоположных мира кочевой и оседлый зачастую воспринимается неоднозначно, каждым из них по-своему. В русско-кипчакских отношениях имеют место частые случаи недобросовестности и обмана, также как и случаи опрометчивости и плохой оценки действительных силовых соотношений<sup>10</sup>.

Кипчакско-татарское столкновение засвидетельствовано различными источниками, которые подтверждают несомненное поражение кипчаков:

«Eodem anno fuerunt tartari in terra valvorum paganorum, qui parthi a quibusdam dicuntur, qui panem non comedunt, sed carnibus crudis pecorum suorum vescuntur. Et pugnaverunt tartari cum eis, et debellaverunt eos, et percusserunt omnes in ore gladii, et alii fugerunt ad ruthenos, petentes auxilium ab eis» (MGH 1874: 316).

<sup>8</sup> "وعاد جنكيز خان فاستولى على غزنة وقتلوا أهلها ونهبوا أموالهم، وكان قد سار من التتر فرقة عظيمة الى جهة القفجاق واقتتلوا معهم فهزمهم التتر واستولوا على مدينة القفجاق العظمى وتسمى سوداق، وكذلك فعلوا بقوم يقال لهم اللكزي بلادهم قرب دربند شروان، ثم سار التتر الى الروس القفجاق وجرى بينهم وبين التتر قتال عظيم انتصر فيه التتر عليهم وشردوهم قتلاً وهربا الى البلاد."

<sup>9</sup> Приводимая неоднократно в летописях: «(...) не ведущими же Руси листи татарския, исходаахъ противъ ими со кресты, оже избиша вся»: ПСРЛ 1851: 173; «(...) Руси же, не вядяхъ злобы и листи татарския и ненависти на христиани, исходаахъ протиъ ими со кресты, они же избивахъ всехъ»: ПСРЛ 1949: 121. При сравнении одного и того же отрывка в двух летописях заметно, что со временем оценка татар становится все более негативной.

<sup>10</sup> В этом отрывке русские предательски убивают некоторых кипчакских князей: ПСРЛ 1846: 97: «Въ то же лѣто придоша Половци, Итларь и Кытанъ, къ Володимеру на миръ, приде Итларь въ градъ Переяславль, а Кытанъста межи валома съ вои, и вда Володимеръ Кытанови сына своего Святослава въ тали, а Итларь бысть въ градъ съ лѣпшею друженою (...) и начаша думати дружина Ратибора съ княземъ о погубленьи Итларевы чады (...) И послуша ихъ Володимеръ, и въ ту ночь посла Володимиръ Славяту съ нѣколикую дружиною и съ Торкы, межи валы; выкрадше первое Святослава, потомъ убиша Кытана и дружина его избиша. Вечеру суццю тогда суботному, а Итларевы въ ту ночь лежащю у Ратибора на дворѣ съ дружиною своею и не вѣдуче, что ся надъ Кытаном створи, наутрия же въ недѣлю, заутрени суще годинѣ, пристрои Ратиборъ отрокъ въ оружьи, истобку пристави истопити имъ. И присла Володимеръ отрока своего Бандюка по Итлареву чады, и рече Бандюкъ Итлареву зоветь вы князь Володимеръ, рекль тако обувшесе, въ теплѣ избѣ заутрокавше у Ратибора, приѣдите ко мнѣ. И рече Итларь: тако буди. Яко влоша въ истобку, тако запрени буша, възлѣзше на истобку, прокопаша и верхъ, и тако Ольбергъ Ратиборичъ приима лукъ свой и наложивъ стрѣлу, удари Итларя въ сердце, и дружину его всю избиша; и тако злѣ испроверже животь свой Итларь, въ недѣлю сыропустную, въ часъ 1 дне, месяца февраля въ 24 день». С другой стороны, ранее данное слово часто не сдерживалось, что было достаточно распространенным явлением. Вспомним убиение князей Дубровских на реке Калке: «(...) а у города того оста воеводъ Цыгьрканъ и Тешюканъ на Мьстислава и на зяти его на Андрѣя и на Олѣксандра Дубровцьскаго беста бо 2 князя съ Мьстиславом. Ту же и бродници съ Татары быша, и воевода Плоскына, и ть оканьнии воевода цѣловавъ крестъ честьнии къ Мьстиславу и къ обѣм князема, око ихъ не избити, нъ пустити ихъ на искупъ, и сълга оканьнии прѣда ихъ извязавъ Татаромъ а городъ възяшъ и люди исѣкоша и ту костью падоша а князи имъше издавиша подѣкладъше подѣ дѣскы а сами вѣрху сѣдоша обѣдати, и тако животь ихъ концяша»: НПС 1950: 63.

«Татары пошли на Кипчаков, которые спокойно разошлись на основании мира, заключенного между ними, и узнали о них только тогда, когда те нагрянули на них и вторгнулись в землю их. Тут стали они нападать на них раз за разом, и отобрали у них вдвое против того, что им принесли. Услышав эту весть, жившие вдали Кипчаки бежали без всякого боя и удалились; одни укрылись в болотах, другие в горах, а иные ушли в страну Русских» (ТИЗЕНГАУЗЕН 1884: 25-26).

Русские летописи повествуют об этих событиях наиболее подробно:

«Слышахомъ бо, яко многы страны поплѣниша, Ясы, Обезы, Касогы, и Половѣчь безбожьныхъ множество избиша (...) И прибегоша оканьнии Половчи, избѣныхъ избытъкъ, Котянь с ынми князи, а Даниль Ковяковичъ и Гюрги убьена быста, с нимъ множество Половѣчь» (НПС 1950: 62)<sup>11</sup>.

После поражения часть кипчаков направляется к русским за помощью. Отношения между русскими и кипчаками всегда были достаточно сложными, но во избежание постоянного состояния войны достигаются договоренности, прибегая при этом и к заключению совместных браков. Некоторые русские князья взяли в жены кипчакских княгинь, и наоборот, кипчакские князья женились на русских княгинях. Поэтому нет ничего странного в том, что кипчаки обращаются за помощью к русским в борьбе с новым врагом, появившемся на горизонте из ниоткуда<sup>12</sup>:

«И приде съ поклономъ съ князи Половѣчьскими къ зяти въ Галичь къ || Мьстиславу и къ всемъ княземъ русьскимъ, и дары принесе многи: кони и вельблуды и буволы и дѣвки, и одариша князь русьскихъ, а рекуче тако: нашу землю днесъ отъяли, а ваша заутро възята будетъ, и възмолися Котянь зяти своему»<sup>13</sup> (НПС 1950: 62).

Мстислав галицкий поддерживает просьбу тестя и убеждает других русских князей<sup>14</sup>:

«Мьстислав же поця молитися княземъ русьскимъ, братьи своеи, река тако оже мы, братье, симъ не поможемъ, ть си придатися к нимъ, ть онѣмъ больши будети сила»: (НПС 1950: 62).

Несмотря на то, что летописцами подчеркивается то, что русские вступают в войну с татарами по просьбе кипчаков, логика убеждений Мстислава ясна. С другой стороны русские привыкшие к столетней войне с кипчаками, недооценили новых врагов: в их глазах это просто кочевой народ, который смирить не составит большого труда, как смирили другие до них народы при помощи меча или прибегая к дипломатии.

<sup>11</sup> Далее рассказ дает крайне негативную оценку кипчаков, называя их «безбожные сыны Измайловы». По мнению русских кипчаки: «Исьшили бо суть си отъ пустыня Нитривьская, межю востокомъ и сѣверомъ; исшли бо суть ихъ колѣнь 4: Торкъмени и Печенѣзи, Торци, Половци (...) А Измаилъ роди 12 сына, отъ нихъ же суть Торкъмени, и Печенѣзи, и Торцы, и кумани, рекше Половци, иже исходятъ отъ пустынь». ПСРЛ 1846: 99-100. О татарах также скажут впоследствии: «Въ лѣто 6731. (...) о нмхъ же Мефодий Патомьский епископъ свѣдѣтельствуеть: яко си суть ишли изъ пустыня Ертриевьскы, суще межю востокомъ и сѣверомъ»: ПСРЛ 1846: 189.

<sup>12</sup> Русские также ничего не знают о новых прибывших: «Том же лѣтъ по грехомъ нашимъ придоша языци незнаеми ихъ же добръ никто же не вѣсть кто суть и отколе изидоша и что языкъ ихъ и котораго племени суть и что вѣра ихъ»: НПС 1950: 61.

<sup>13</sup> «Прибѣгшимъ же Половцемъ въ Рускую землю глаголющимъ же имъ Рускимъ княземъ аще не поможета намъ мы нынѣ исѣчени быхомъ а вы наутрѣ исѣчени будете»: ПСРЛ 1843: 163.

<sup>14</sup> Хотя в Ипатьевской летописи нет какого-либо упоминания о Котяне.

Вся Русь вместе с кипчаками движется против татар<sup>15</sup>. Повествование в Новгородской летописи развивается интенсивным темпом, стремительно сменяя события: вначале прибывают татарские послы с предложением не начинать войны и просьбой прогнать кипчаков:

«Тогда же увѣдавше Татари, оже идутъ русстии князи || противу имъ, и прислаша послы, къ русскимъ княземъ: се слышимъ оже идете противу насъ, послушавше Половчъ, а мы вашей земли не заяхомъ, ни городъ вашихъ, ни сель вашихъ, ни на васъ придохомъ, нъ придохомъ богомъ пушени на холопы и на конюси свое на поганяя Половче. А вы возьмите с нами миръ, аже выбежать къ вамъ а биите оттолѣ, а товары емлите к себе: занеже слышыхомъ, яко и вамъ много зла створиша, того же дѣля и мы биемъ» (НПС 1950: 62).

Но русские убивают татарских послов и продолжают идти навстречу врагу<sup>16</sup>. Вторая посольская миссия татар не приводит ни к чему новому:

«Того же русстии князи не послушаша, нъ послы избиша, а сами поидоша противу имъ, и не дошъдѣге Ольшья, и сташа на Днѣпрѣ. И прислаша к нимъ второе послы Татари, рекуще тако: а есте послушали Половчъ, а послы наша есте избили, а идете противу нас, тѣ вы поидите, а мы васъ не заяли, да всемх богъ» (НПС 1950: 62).

После происходит первое столкновение с передним отрядом татар. Татары применяют максимально простую стратегию: посылают слабые войска вперед, чтобы создать эффект отступления, заставляя противника преследовать их пока не достигнут удобного для сражения места, где и сосредоточены главные силы татар. На этот раз в татарскую ловушку попадают кипчаки: они преследуют татар, а когда упираются в их усиленные войска, обращаются в бегство и, убегая, затаптывают русский лагерь, создавая полнейший хаос:

«И послаша въ сторожихъ Яруна с Подовъци, а сами станомъ сташа ту. Тогда же Ярун съступися с ними, хотя битися, и побегоша не успѣвъше ничтоже Половци назадъ, и потѣпташа бежаще станы русскихъ крязь, не успѣша бо исполчитися противу имъ, и съмятошаса» (НПС 1950 : 63).

Данный отрывок летописи заслуживает особого внимания: русские отправляют вперед кипчаков во главе с Яруном, Ярун решает вступить в бой с татарами, что и приводит к полной катастрофе. (OGNIBENE 2013 : 691-711 ; OGNIBENE 2003 : 163-165). Свидетельства такой неудержимости кипчаков, которая часто приводила их к поражениям, неоднократны в русских летописях<sup>17</sup>.

<sup>15</sup> «Et pervenit verbum per universiam Rusciam, ut pugnarent cum tartaris, et exiverunt reges de tota Ruscia contra tartaros et non valuerunt pugnare cum eis, et fugerunt coram eis»: MGS 1874: 316; «и поидоша, съвъкупивше землю всю русскую противу татаром»: НПС 1950: 62.

<sup>16</sup> Татары делают то же самое в Ширване.

<sup>17</sup> Вот пример недооценки кипчаками реальной опасности: ПСРЛ 1846: 119: «Половци же слышавше, яко идетъ Русь, собращася безъ числа и начаша думати, и рече Урусоба: просимъ мира у Руси, яко крѣпко имуть битися съ нами, мы бо много зла створихомъ Русскѣй земли. И рѣша унѣйшии Урусобѣ: аще ты боишися Руси, но мы ся не боимъ; ся бо избивше, поидемъ въ землю ихъ и примемъ грады ихъ и кто избавити и отъ насъ (...) поидоша половци и послаша предъ собою въ стороже Алтунопу, иже словяше въ нихъ мужствомъ; также Русскиѣ князи послаша стороже своѣ, и устерегоша Рускиѣ стороже Олтунопу, и обиступивъше и, и убиша Алтунопу и суцая съ нимъ; и не избысть ни единъ, но вся избиша. И поидоша полкове аки борове, и не бѣ презрѣти ихъ; и Русь поидоша противу имъ. И Богъ великий вложи ужась велику въ Половчѣ, и страхъ нападе на ня и трепеть отъ лица Русскихъ вой, и дремаху сами, и конемъ ихъ не бѣ спѣха въ ногахъ; наши же съ весельемъ на конѣхъ поидоша къ нимъ. Половци же видевшие устремленье

Учитывая данное описание ответственность кипчаков за поражение на реке Калке неоспорима, но русский летописец добавляет также некоторые интересные детали:

«Мъстиславъ же, Киевский князь, видя се зло не движесе съ мѣста никаможе, сталъ бо бѣ на горѣ надъ рѣкою над Калкомь, бѣ бо мѣсто то камянисто, и ту угоши городъ около себе в колѣхъ, и бися с ними из города того по 3 дни» (НПС 1950 : 63).

Мстислав киевский не делает ни шага с укрепленного места, где он находится, чтобы помочь другим князьям: нам неизвестно, происходит ли это по тактическим соображениям или это очередное доказательство соперничества между русскими князьями.

Кипчаки не ограничиваются разгромом русского лагеря: в суматохе и общей панике, которая заставляет бежать Мстислава до самого Днепра, (при этом эмоциональное напряжение повествования такое сильное, что под стать и почти копия геродотскому рассказу о бегстве Дария и его армии со скифских земель)<sup>18</sup>, кипчаки делают все возможное, чтобы спастись, убивая русских и отнимая у них лошадей: «а иныхъ Половци побиша ис коня» (НПС 1950: 63).

Исходя из сказанного можно сделать некоторые заключения относительно поведения кипчаков и их роли в описываемых событиях. В первом случае поведение кипчаков нельзя назвать элегантным, но менять союзников тогда не являлось чем-то необычным и что не так уж редко и в наши дни. Тем не менее решение кипчаков приводит к разгрому аланов и к бедствию самих кипчаков. Во втором случае на кипчаках не лежит ответственности за то, что они вовлекли русских в войну против татар: русские сами понимают, что если не помогут кипчакам, то должны будут воевать с двумя противниками, хотя летописец подчеркивает также роль, которую сыграли дары от кипчаков и их родственные связи с Мстиславом. Если и говорить об ответственности кипчаков, то она ограничивается исключительно недалевидностью и некомпетентностью, проявленными на поле битвы: похоже, что решение атаковать татар было принято самостоятельно кипчаками без предупреждения русских войск, которые в это время спокойно располагались в лагере, и в итоге были уничтожены внезапным отступлением кипчакского войска. Что касается истребления русских во время отступления, то оно не вызывает удивления: в момент всеобщего бегства, каждый думает о том как бы спастись. Кипчаки представляются русскими летописцами идеальными виновниками всякого несчастья и данный эпизод только усилил негативное суждение о них, которое сопровождает все летописи и остается неизменным с течением лет.

## БИБЛИОГРАФИЯ

---

Руское на ся, не достигше бо побѣгоша предъ Русскими полки; наши же погнаша, сѣкуша я».

<sup>18</sup> Hdt. IV, 134: «ἐπεὶ ἀν τάχιστα νύξ ἐπέλθη, ἐκκαύσαντας τὰ πυρά, ὡς ἐώθαμεν καὶ ἄλλοτε ποιεῖν, τῶν στρατιωτέων τοὺς ἀσθενεστάτους ἐς τὰς τάλαιπωρίας ἐξαπατήσαντας καὶ τοὺς ὄνους πάντας καταδήσαντας ἀπαλλάσσεσθαι, πρὶν ἢ καὶ ἐπὶ τὸν Ἰστρον ἰθῦσαι Σκύθας λύσοντας τὴν γέφυραν, ἢ καὶ τι Ἴωσι δόξαι, τὸ ἡμέας οἷόν τε ἔσται ἐξεργάσασθαι»; Hdt. IV, 135: «ταῦτα τοῖσι ὑπολειμμένοισι ὑποθέμενος ὁ Δαρεῖος καὶ πυρὰ ἐκκαύσας τὴν ταχίστην ἐπέιγετο ἐπὶ τὸν Ἰστρον»; Hdt. IV, 140: «οἷα δὲ νυκτός τε ἀπικόμενοι καὶ λελυμένης τῆς γεφύρης ἐντυχόντες ἐς πᾶσαν ἀρρωδίην ἀπύκατο, μὴ σφεας οἱ Ἴωνες ἕωσι ἀπολελοπίτες»; Hdt. IV, 142: «Πέρσαι μὲν ὦν οὕτω ἐκφεύγουσι...».

ABOU'L FEDĀ, *An.* (1882), [Abū'l-Fidā, Ismā'īl b. (al-Afḍal) 'Alī b. (al-Muzaffar) Maḥmūd b. (al-Manṣūr) Muḥammad b. Taqī al-Dīn 'Umar b. Šāhanšāh b. Ayyūb, al-Malik al-Mu'ayyad 'Imād al-Dīn]: “**Résumé de l'histoire des Croisades tiré des Annales d'Abou'l Fedā**”. In: *Recueil des historiens des croisades*, publié par les soins de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. *Historiens orientaux*, t. 1, Paris, 1872, 1-186.

ABOUL-GHAZI *H.Mon.* (1993), [Abu 'l-Gāzi Bahādur Hān]: ***Histoire des Mongols et des Tartares, publié traduite et annoté par le Baron Desmaisons***, t. 1: texte; t. 2: Traduction. Sankt Peterburg, 1874.

Els (1993) ***The Encyclopaedia of Islam***. Index. Leiden – New York – Köln.

GRIGOR AKNERC'Ī *Pat. T'at'.* (1974), ***Patmowt'iwn T'at'arac'***, Ērowsalēm,

HDT. = **Herodotus**, Ed. C. Hude, Oxford (OCT).

HOWORTH Henry, (1876), ***History of the Mongols from the IX to the XIX Century***, t. 1: The Mongols Propers and the Kalmuks, London.

IBN AL-ATHĪR *Kam. Tar.* (1967), ***al-Kāmil fī al-tārīkh***, Bayrūt, 1967.

IVANOV A. Ivanovic (1914), “**Pochody mongolov na Rossiju po oficial'noj kitajskoj istorii Juan'-ši**”. In: *Zapiski razrjada voennoj archeologii i archeografii imperatorskogo ruskogo voenno-istoričeskogo obščestva*, III, Petrograd: 14-22.

ILOVAJSKIJ Dmitrij, (1879), “**Kalkskoe pobojšče**”. *Russkaja starina*, XXV: 691-706.

JUVAINI *G.Kh.* (1991), [‘Alā’ al-Dīn ‘Ata-Malik Djuwaynī], ***Gengis Khan***. Traduzione di Gian Roberto Scarcia. Milano, 1991.

MGH (1874), ***Monumenta Germaniae Historica. Scriptores***, t. 23, Hannover (*Chronicon Lyvoniae*: 231-332).

MGH (1888), ***Monumenta Germaniae Historica. Scriptores***, t. 28, Hannover (*Ex Mathei Parisiensis Cronici Maioribus*: 74-389).

NPS (1950), ***Novgorodskaja pervaja letopis' staršego izvoda***, Moskva – Leningrad.

OGNIBENE Paolo, (2003), “**Jäbä and Sübä'ätäi's Military Expedition to the West**”. *Nartamongæ*. The Journal of Alano-Osetic Studies: Epic, Mythology and Language, II: 163-186.

OGNIBENE Paolo, (2003), “**Gli Alani tra la Persia e Bisanzio**”. *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*. Serie II. Anno XI, Spoleto: 261-272.

OGNIBENE Paolo, (2013), “**La battaglia sul fiume Kalka**”. In: *Polidoro. Studi offerti ad Antonio Carile*. A cura di Giorgio Vespignani, Spoleto: 691-711.

OGNIBENE Paolo, (2013a), “**Il primo scontro alano-mongolo nel Caucaso**”. *Slavia*, 3: 154-175.

OGNIBENE P– SAYAF G, (2011), “Pochod Džébé i Subédéja na Kavkaz: arabskie istočniki”. In: ***Languages and Cultures in the Caucasus***. Papers from the International Conference Current Advances in Caucasian Studies, Macerata, January 21-23 2010, Edited by V. Springfield Tomelleri, M. Topadze, A. Lukianowicz with the Collaboration of O. Rumjancev [Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe, Hrsg von C. Voß, Band 16], München – Berlin: 77-89.

OHSSON Constantin, (1834), ***Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan***, t. 1, Paris.

PATKANOV Kerope Petrovič, (1873), *Istorija mongolov po armjanskim istočnikam*, vypusk pervyj, zaključajuščij v sebe izvlečenija iz trudov Vardana, Stefana Orbeliana i Konteblja Sembata, Sankt-Peterburg.

PATKANOV Kerope Petrovič, (1874), *Istorija mongolov po armjanskim istočnikam*, vypusk vtoroj, zaključajuščij v sebe izvlečenija iz istorii Kirakosa Gandzakeci, Sankt-Peterburg.

PSRL (1843), *Polnoe sobranie russkich letopisej*, II: Ipatievskaja letopis', Sankt-Peterburg.

PSRL (1846), *Polnoe sobranie russkich letopisej*, I: Lavrentievskaja i Troickaja letopisi, Sankt-Peterburg.

PSRL (1851), *Polnoe sobranie russkich letopisej*, V: Pskovskija i Sofiskija letopisi, Sankt-Peterburg.

PSRL (1949), *Polnoe sobranie russkich letopisej*, XXV: Moskovskij letopisnyj svod konca 15-go veka, Moskva.

RAŠID AD-DIN *Sb. let.* (1952), *Sbornik letopisej*, I/2, Moskva – Leningrad, 1952.

REINAUD – MC GUCKIN DE SLANE (1840), *Géographie d'Aboulféda*: texte arabe publié d'après le manuscrits de Paris et de Leyde aux frais de la Societe Asiatique, Paris.

ROMANOV V. K., (1981), "Idejno-istoričeskoe osmyslenie kalkskoj bitvy v russkom letopisanii". In: Kulikovskaja bitva v literature i iskusstve, Moskva: 79-104.

ROMANOV V. K., (1983), *Bitva pri reke Kalke*. Avtoreferat. MGU.

SVERDLOV Michail, (1963), "K voprosu o letopicnyh istočnikach povesti o bitve na reke -Kalke". *Vestnik LGU*, serija istorii jazyka i literatury, 2, vyp. 1: 142-143.

TIZENGAUZEN Vladimir, (1884), *Sbornik materialov odnosjaščichsja k istorii Zolotoj Ordy*, I, Sankt-Peterburg, 1884.





**KIPCHAKS IN THE MIDDLE EAST FROM AN-NASIR MUHAMMAD TO BARQUK**

**Doç. Dr. Yaroslav PYLYPCHUK\***

**ABSTRACT**

This article is devoted to the history of the Kypchak sultans and emirs in the Middle East in 1310-1382. Having come to power, an-Nasir Muhammad took up the reorganization of the power vertical in 1310-1316. Amirs involved in the troubles of 1293-1310. Were either physically eliminated or fled to neighboring states. Amirs of the era of Kalawun were replaced by the henchmen of al-Nasir Muhammad. Periodically, the sultan repressed the over-amplified emirs. The Sultan expanded enriched his country by trading with Europeans and by conducting financial affairs by the Copts. Some privileges went to the Bedouin Arabs and Turkmans. In foreign policy, an-Nasir Muhammad moved from defense to expansion. The invasion of Syria in 1312 year was unsuccessful and soon the Hulaguids went to peace with the Mamluks. This is made unnecessary alliance with the Golden Horde. Relations with the Juchids from an-Nasir Muhammad were cool. At the same time, the Mamluks did not consider it shameful to support and let not the direct opponents of the Hulaguids - the governor Timurtash and the Georgian king Giorgi V Brilliant. The favorite targets for the Mamluks raids were Cilicia Armenia and Nubia. Under An-Nasir Muhammad, a number of campaigns against Cilicia were carried out. After his death, they temporarily stopped because of the internal struggle in the Mamluksom Sultanate. The attacks of Cypriots and Venetians on the Middle Eastern coastline in the 60-ies of XIV century. Revealed the weakness of the power of the Turkic sultans and amirs in Egypt and Syria. After al-Nasir Muhammad, they could defeat the frankly weak Cilicia Armenia. Certain amirs managed to seize power only for a short time. The most prominent amirs of this time were Kavsun, Yalbuga, Shaykhun, Sargitmish. Arab Bedouin tribes periodically rebelled in Syria and Egypt against the power of the Mamluks,. It should be noted that in the struggle between themselves the Turkic emirs did not disdain to use the help of the Burji amirs, just as Barquk did not disdain to use the help of the Turkic emirs. However, it is worth noting that since 1382, in the history of the Mamluk Sultanate, a new period in history began, when the Circassian dynasty began to rule Egypt and Syria.

**Keywords:** Kipchaks, Al-Nasir Muhammad, Mamluks, Emirs, Barquk, Circassians.

**КЫПЧАКИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ ОТ АН-НАСИРА МУХАММЕДА ДО  
БАРКУКА**

**РЕЗЮМЕ**

Данная статья посвященна истории кыпчакских султанов и эмиров на Ближнем Востоке в 1310-1382 гг. Прийдя к власти ан-Насир Мухаммед занялся перестройкой властной вертикали в 1310-1316 гг. Эмиры замешанные в смуте 1293-1310 гг. были или физически устранены или бежали в сопредельные государства. Эмиры эпохи Калавуна были заменены ставленниками ан-Насира Мухаммеда. Периодически султан репрессировал чрезмерно усиливавшихся эмиров. Султан расширял обогащал свою страну за счет торговли с европейцами и за счет ведения финансовых дел коптами. Некоторые привилегии достались и арабам-бедуинам и туркоманам. Во внешней политике ан-Насир Мухаммед перешел от обороны к экспансии. Вторжение монголов в 1312 г. в Сирию было неудачным и вскоре Хулагуиды пойдли на мир с мамлюками.

---

\* A. E. Krimskiy, Ukrayna Doğu Bilimleri Fakültesi, bachman@meta.ua

Отношения с Джучидами у ан-Насира Мухаммеда были прохладными. В то же время, мамлюки не считали зазорным оказывать поддержку пускай и не прямую противникам Хулагуидов – наместнику Тимурташу и грузинскому царю Гиорги V Блистательному. Излюбленными целями для набегов мамлюков были Киликийская Армения и Нубия. При Ан-Насире Мухаммеде был осуществлен целый ряд кампаний против Киликии. После его смерти они на время прекратились из-за внутренней борьбы в Мамлюкском султанате. Налеты киприотов и госпитальеров на побережье Ближнего Востока в 60-х гг. XIV в. обнажило слабость власти тюркских султанов и эмиров в Египте и Сирии. После ан-Насира Мухаммеда они могли одерживать победы над откровенно слабой Киликийской Арменией. Определенным эмирам удавалось захватить власть лишь на непродолжительное время. Наиболее видными эмирами этого времени были Кавсун, Йалбуга, Шайкун, Саргытмыш. Против власти мамлюков периодически восставали арабские бедуинские племена в Сирии и Египте. Необходимо отметить, что в борьбе между собой тюркские эмиры не брезговали пользоваться помощью бурджитских эмиров, также как Баркук не брезговал пользоваться помощью тюркских эмиров. Однако стоит отметить, что с 1382 г. в истории Мамлюкского султаната настал новый период в истории, когда Египтом и Сирией начала править черкесская династия.

**Ключевые Слова:** кыпчаки, ан-Насир Мухаммед, мамлюки, эмиры, Баркук, черкесы.

История кыпчаков за границами степи изучалась рядом исследователей. Нужно отметить, что история тюркских (кыпчакских) мамлюков нашла отображение в работах А. Кадырбаева, К. Цетерштеена и Р. Ирвина [4; 5, с. 547-551; 18; 32]. Эпоха 1310-1382 гг. находится в тени свершений Куттуза, Бейбарса и Калавуна. А. Кадырбаев и Р. Ирвин упоминали о правлении ан-Насира Мухаммеда бегло. Коренным образом от этого отличается книга А. Леванони, которая посвятила свою книгу третьему периоду правления этого султана [23]. Исследования по истории Киликийской Армении дают некоторые данные об отношениях с мамлюками в частности работ Г. Сукиасяна, Р. Бедрояна, Б. Дашдондонг и Л. Презбиндовски [6; 10; 12; 27]. Немного информации содержат работы связанные с историей Хулагуидов [28]. А. Атия издал корреспонденцию между мамлюкскими султанами и арагонским королем, а А. Масия де Рос исследовала взаимоотношения Арагона с североафриканскими мусульманскими государствами [9; 24]. Важные данные касательно политики мамлюкских султанов относительно религиозных меньшинств есть в диссертации С. Паркера [26]. Б. Абу-Манне посвятил статью истории грузин в Иерусалиме в эпоху правления мамлюков, а Д. Лэнг посвятил статью истории правления грузинского царя Гиорги V Блистательного, где кратко говорилось о взаимоотношениях с Мамлюкским Египтом [8, р. 102-112; 22, р. 74-91]. Л. Де Мас Латри и П. Эдбёри исследовали историю Кипрского королевства и их отношений с мамлюками [13; 14, р. 90-105; 15]. Й. Ван Штеенберген исследовал отображение крестового похода 1365 г. в арабских источниках. Его перу также принадлежит статья о деятельности эмира Кавсуна. Д. Коробейников исследовал взаимоотношения Мамлюкского султана с Византийской империей [20, р. 53-74; 31, р. 123-126; 30, р. 449-466]. Проблемам взаимоотношений Мамлюкского Египта и Золотой Орды посвящены штудии С. Закирова и М. Фаверо-Думенжу [2; 7]. Задачей данного исследования является

анализ главных тенденций в политической и социальной жизни кыпчаков-мамлюков в 1310-1382 гг.

В 1310 г. ан-Насир Мухаммед пришел к власти после длительного периода вражды между мамлюкскими эмирами тюркского происхождения. В том году своей смертью умер Сайф ад-Дин Кыбджак (Кыпчак) эмир Халеба. Бактимур ал-Джавкандар наиб Египта был арестован по приказу султана в 1311 г. Причиной этому было сместить султана и сделать султаном Алам ад-Дина Мусу. Султан перевел Карасункура из Дамаска в Халеб, сместив с поста наместника Халеба Асандамура, который был преемником Сайф ад-Дина Кыбджака. Карасункур в 1312 г. бежал к монголам Хулагуидам. Через некоторое время его примеру последовали еще несколько мамлюкских эмиров. На пост наива Дамаска ан-Насир Мухаммед поставил Сайф ад-Дина Танкиза ал-Хусами, который правил регионом до самой смерти султана. В 1311 г. после ареста Бактимура наивом Египта на непродолжительное время стал Бейбарс ал-Мансури. Вскоре на его пост назначили Аргуна ан-Насири, который был наивом в 1312-1317 гг. На место Карасункура в 1312 г. был назначен Ала ад-Дин Алтунбуга. В 1314-1317 гг. он был наивом Халеба. В 1317 г. он был переведен в Египет, а на его место назначили Аргуна, который правил Халебом до самой своей смерти в 1331 г. Начиная с 1311 г. султан ан-Насир начал укреплять свою власть. Он арестовал многих эмиров и в 1316 г. их казнил. Таки ад-Дин б. Амин ал-Мульк умер от самого страха преследований. Периодически ан-Насир Мухаммед устраивал репрессии и после 1316 г. От пыток в 1339 г. умер ал-Нашу виновный в преследованиях коптов, в 1333 г. был арестован Алмас-хаджиб. В 1327 г. по приказу султана был возвышен Бахадур ад-Дамурдаши вместе со своим господином Дамурдашем б. Джубаном. Расположением султана пользовались Бактимур ас-Саки, Акбуга Абд ал-Вахид, Алтунбуга ал-Мардини. У ан-Насира Мухаммеда было 14 сыновей и 11 дочерей. Он хотел укрепить свою власть за счет династических союзов. Его старшие сыновья женились на дочерях Бактимура ас-Саки и Тукуздамура ал-Хамави. Дочери султана женились на Кавсуне, Баштаке и Абу Бакре (сыне Аргуна), то есть представителях мамлюков-насирийа. Количество этих мамлюков в 1315 г. составляло 2 тыс. Опорой султана также были дезертиры из войск Хулагуидов, монголы которые получили название в Египте вафидийа. Зависимость эмиров от султана усилилась. В 1320 г. как мамлюк в Триполи был куплен кыпчак Кавсун, который через некоторое время занял важное место среди мамлюков. Он получил мусульманское имя Сайф ад-Дин. Его родственники – дядя Туганджак и племянник Дукмак входили в состав наивысших сорока эмиров. Поднялся Кавсун на службе в Египте, а потом получил земли у Триполи. Другой видный в будущем деятель (полурусин-полукупчак) Баштак попал как мамлюк непосредственно в Египет. В 1327 г. он уже был на должности эмира тысячи. В источниках упоминались его братья Тулутимур и Иван. Баштаку достались земли Бактимура ас-Саки. В элиту входили братья Бактимура ас-Саки Кумари и Айнабак, брат Айтамиша ал-Мухаммади ал-Хадж Аруктай, брат Аргуна ан-Насири Манкалибуга ан-Насири, отец Йалбуги ал-Йахйави Табита, а также сыновья Табиты Асандамур и Каракиз. В 1337 г. Барсбугу ан-Насири султан назначил хаджибом, а в 1339 г. сделал его эмиром

тысячи. Чин эмира тысячи получил Мугултай ал-Джалами. Ему был передан эмират Бахадура ал-Ибрагима. Ан-Насир Мухаммед также возвысил своих родственников. Так в Египте имели земли его дядя Таирбуга и его сыновья Закарийа и Йахйа. После смуты 1293-1309 гг. султан не доверял эмирам Калавуна и создавал элиту под себя [18, р. 105-109; 23, р. 28-40, 53-54; 17, р. 46].

Правитель перераспределял земельный фонд государства. Увеличились султанские владения ал-хасс, уменьшились фонды частных земель икта. Впрочем отобранные у одних эмиров земли он предоставлял своим султанским мамлюкам. Вертикаль власти пополнялась и за счет тех, кто не был мамлюками. Маликитимур ал-Хиджази, который стал при ан-Насире Мухаммеде эмиром тысячи прибыл в Египет из Багдада, оставив свою службу у философа Усмана б. ал-Сухраварди. В 1337 г. еще один человек из Багдада везирь Махмуд б. Али б. Ширван прибыл в Египет. Этот эмир (Ибн Ширван) стал один из сорока ведущих эмиров. Также в источниках упоминались Мухаммед б. ал-Сунна ал-Бусрави, Дамурдаш б. Джубан, Насир ад-Дин Халифа, Ахмад б. Бадлик ал-Туркумани. Комплектовались властные структуры и из сыновей мамлюков. Для них еще в XIII в. султаны учредили отдельное подразделение – мамлюки-халка. Девяносто три эмирских сына были эмирами сотни. Сыновья Айдугмыша получили эмираты за свою службу, как и Али б. Танкиз. Некоторые из них добивались значительных успехов. Мухаммед б. Тайбарс ал-Вазири командовал сирийскими войсками во время взятия армянского города Малатья в 1315 г. Три сына Бейбарса ал-Хаджиба подавляли бунт шерифа Хумайда в Мекке в 1317 г. В 1332 г., совершая хадж в Мекку, султан мог быть спокойным по поводу того, что в Каире не поднимется восстание против него. Икта в первую очередь отдавались султанским мамлюкам. Однако спокойствие было обманчиво. Стоило ан-Насиру Мухаммеду отойти в иной мир как смуты возобновились. К тому же властный аппарат снова раздулся до больших размеров в период с 1341 по 1382 гг. только одних эмирских сыновей было 257. Фонд султанских земель сокращался, возрастало могущество отдельных кланов. При этом часто их награждали без каких либо заслуг. Так, сын Йалбуги ал-Йахйави получил эмират будучи всего лишь семи лет отроду, сын наиба Дамаска Аргуна ал-Камила был назначен эмиром сотни, а потом и стал эмиром тысячи в возрасте трех лет. Влиятельные патроны хотели заполнить ведущие посты свои родственниками и для них был важен не талант, а лояльность. Финансовыми делами султан ан-Насир Мухаммед назначил заведовать коптов. Диванами управляли копты обращенные в ислам. Из коптов происходил племянник Карим ад-Дин ал-Кабира Карим ад-Дин ас-Сагир, который занял пост министра финансов (назир ад-даула). Этим фактом были недовольны арабы, которые подозревали коптов в измене и враждебности исламу. В 1321 и 1323 гг. в Александрии и Каире вспыхнули антикоптские выступления. Ан-Насир Мухаммед предоставил финансовые привилегии венецианцам. Он также установил дипломатические отношения с королевством Арагон и предоставил привилегии каталонским торговцам. Инициатором этих отношений был король Хайме II. Он в 1314 г. отправил посольство к ан-Насиру Мухаммеду. Посол просил обеспечить безопасность пилигримам в Святую землю, свободу вероисповедания христианам в мамлюкских владениях,

освободить христиан из плена у мамлюков. Султан освободил в 1315 г. христиан. В 1318 г. Хайме отправил еще одно посольство, где просил все также освободить из плена франков. В 1323 г. Ан-Насир Мухаммед в письме королю Хайме писал, что христиане в его земле живут спокойно и счастливо. Такие действия помогли мамлюкам обойти режим финансовой блокады, которую хотело Папство установить против них. Торговое эмбарго нарушили пизанские и генуэзские торговцы, которые обходили его, торгуя при посредничестве Кипрского королевства с мамлюками в порте Латакия. Бывали в Египте и купцы из Флоренции и Марселя. Занять прочные позиции в Египте хотели генуэзцы. Впрочем это не отменяло репрессий против маронитов Ливана пребывающих в церковной унии с Римом. Мамлюки преследовали маронитов, не простив им событий 1303 г., когда те поддержали крестоносцев. Султан поддерживал связь с Туглукидским Делийским султанатом и Расулидским Йеменом. Были контакты и с африканскими странами и бедуинами. В 1325 г. в Каире побывал с визитом манса (царь) страны Мали Муса. Султан сумел договориться с арабскими племенами Барки, а также с Бану Мухана и Бану Фадл. Старшие сыновья султана Анук, Ибрахим и Ахмад получили воспитание у бедуинов живших у Карака. Туркоманы Сирии также были включены в систему власти султана. В 1313-1323 гг. же оседлое население было занято на строительстве канала между Александрией и Каиром. В Каире были построены кварталы Лук, Макс, Булак, а также два больших здания [18, р. 109-118; 23, р. 40-41, 44-52, 133-142, 148-155, 174-176; 3, с. 141; 26, р. 200-201, 210-211, 242; 17, р. 46, 50-51; 16, р. 382].

После смерти ильхана Газана к власти в Иране пришел Ольджейту Худабанда. Он попытался заручиться помощью католического Запада. Он отправил вместе с Бар Саумой письма Филиппу Красивому и папе римскому в которых призывал искорентить секту Магомета. Хулагуидское посольство кроме Рима и Парижа посетило и Лондон, однако европейские монархи прохладно встретили планы священной войны. Немного ранее к католическим королям обращался армянский король Гетум из Корикоса, предлагая им напасть на Триполи. Идеи крестового не пользовались спросом. Тогда Хулагуиды нашли другую причину для войны. В 1312 г. мамлюк Шамс ад-Дин Карасункур привел войска ильхана Ольджейту в Сирию. Монголов возглавлял наместник Хамадана ал-Афрам. Однако хулагуидское войско понесло большие потери при осаде ар-Рахбы, кроме того оно оцупало проблемы с логистикой. В январе 1313 г. монголы сняли осаду с крепости и отойшли за Евфрат. Они были серьезно заняты на востоке. В 1313 г. Хулагуиды аннексировали Никедерийскую Орду и в январе 1314 г. чагатайское войско во главе с Кепеком вторглось в Хорасан. Чагатайские войска нанесли серьезное поражение войску гератского правителя и Хулагуидам пришлось выручать своего вассала. Впрочем и никудерийцы вскоре повздорили с чагатаями. Хулагуиды вступили на стороне Йасавура-оглана в войну против чагатаев на Амударье. В 1316 г. Олджейту умер и его сменил Абу Саид.

При Абу Санде ведущую роль занимал эмир Чабан. В 1317 г. Абу Саид провозгласил себя суннитом и это лишило войны между мамлюками и монголами религиозного подтекста. Кроме того, Хулагуидам было мягко говоря не до

завоеваний на Ближнем Востоке. В 1319 г. против Абу Саида в Мазандаране восстал Йасавур. Его поддержал Джучид Узбек направивший в Ширван свое войско. Около реки Куры золотоордынское войско было разбито. В 1325 г. Узбек сделал новую попытку вторжения, но был разбит и Чабан перенес войну на вражескую территорию. В 1326 г. Чобан воевал уже на восточных границах против чагатаида Тармаширина. Чагатаи в битве у Газны были разбиты эмиром Хасаном сыном Чобана. В 1321 г. наместник Хулагуидов в Анатолии Тимурташ сын Чобана восстал против своего ильхана и отправил к мамлюкам Мадж ад-Дина ас-Саллами. Нерсес Палиенц сообщал, что в том году Тимурташ вторгся в Киликию и начал ее опустошать. Но там он встретил достойный отпор со стороны армян и был вынужден уйти из страны. После него в Киликию пришел египетский султан с 40 тыс. войска и дошел до Айаса. Далее он захватил морскую крепость и тогда на помощь армянам пришли киприоты, которые спасли часть армян на своих судах. После окончания мамлюкского вторжения Папа Римский помог армянам деньгами и отстроены были Айас и другие города. В 1322 г. Мадж ад-Дин ас-Саллами вместе с мамлюком монгольского происхождения Айтамишем ал-Мухаммади вернулся в Иран. В 1323 г. мамлюки договорились о мире с Хулагуидами. Мамлюки продолжали ожесточено воевать только с христианами. Нерсес Палиенц сообщал, что мамлюки снова пришли в Киликию и армяне уступили мамлюкам Айас и поселение по ту сторону Джахуна. Хотя Киликийская Армения была вассалом Хулагуидов, но сюзерен не оказывал должной поддержки вассалу. В 1326 г. Айтамиш был отправлен во вторую свою миссию к Хулагуидам. В 1327 г. разбитый Тимурташ бежал в Египет и прибыл в Каир. В 1328 г. мамлюки и монголы по этому поводу обменялись посольствами. На султанат Хулагуиды старались действовать через мамлюков-вафидийа (мамлюкских эмиров монгольского происхождения), также суфиев-мигрантов из Ирака и Ирана. Подрывную работу в султанате вел Ибн ал-Таймийа. Мамлюкский султан был сюзереном шерифа священных городов Мекки и Медины. Претензии Хулагуидов и Расулидов на власть над Хиджазом была удачно отброшены. Так в 1333 г. Ан-Насир Мухаммед направив войска в Хиджаз ликвидировал кратковременную власть Хулагуидов над регионом. Недолго упоминался Абу Саид в хутбе. Но и мамлюки непрямо поддерживали противников монголов. Так грузинам позволили построить православный храм в Иерусалиме. Грузинский царь Гиорги V Блистательный пользуясь борьбой Чобанидов с ильханом Абу-Саидом в 1329 г. изгнал монголов из своей страны. Впрочем это не означало спокойной жизни для грузин в мамлюкских владениях. 19 октября 1314 г. грузинский православный монах Николоз Двали был убит в Дамаске. Он бы первым грузином совершившим после долгого перерыва путешествие в Святую Землю. Вместе с ним мученическую смерть приняли местные мелькиты и православные. Наместник Сирии Ала ад-Дин Танкиз преследовал мелькитов. Положение мелькитов в Египте было более легким, их там не преследовали и их прошения исполнялись местными эмирами. Копты пользовались защитой со стороны самого султана, однако это не всегда их спасало. Евреи в Палестине жили же в мире и спокойствие. Мамлюки утверждали свою власть в бассейне Красного моря. В 1315, 1322, 1331 гг. мамлюки совершили несколько походов в Йемен. Благодаря им мамлюки навязали свой сюзеренитет Йемену, правда

Расулиды признавали его лишь время от времени. В 1329 г. в Верхнем Египте состоялся мятеж бедуинов, но он был успешно подавлен и султан назначил наместником региона Зулузая. В 1335 г. фактически исчез субъект международной политики который уравнивал Мамлюкский султанат. Хулагуидский Иран после смерти Абу Саида погрузился в смуту из которой не вышел целым. На месте Хулагуидов появились государства Чобанидов и Джелаиридов, а также республика сербадаров. Прежние вассалы монголов в Фарсе, Кермане, Хорасане, Луристане, Гиляне обрели самостоятельность [18, p. 118-120; 1; 27, p. 88; 23, p. 181-182; 28, s. 127-128, 136-142; 11, p. 402-405, 407-417; 26, p. 196-197, 227-228, 235-236, 240-241, 272-276; 22, p. 74-91; 10, p. 143-145; 25; 16, p. 381-382].

Отдельно стоит поговорить о отношениях Мамлюкского Египта с Золотой Ордой в это время. В 1314 г. Узбек информировал ан-Насира Мухаммеда о своем восшествии на престол. Султан послал хану поздравление. В 1315 г. он попросил себе невесту из Джучидов. Хан вынудил султана взять в долг у его купцов 27 тыс. динаров. В 1320 г. в Египет прибыло золотоордынское посольство из 3 тыс. человек. Сестра Узбека Тулунбай заключила брачный договор с султаном с калымом в 30 тыс. динаров. В 1321 г. султан заплатил еще 40 тыс. динаров. В то же время Абу Саид послал даров на 25 тыс. динаров. Узбек надеялся на совместное выступление ордынцев и мамлюков против Хулагуидов. Но султан не только не помог, но и предупредил ильхана Абу Саида о планах Узбека. В 1322 г. египетский посланик вернувшийся из Золотой Орды доносил султану о плохом отношении с ним со стороны ханского двора. Узбек так аргументировал свое неудовлетворение. Султан и его приближенные плохо однеслись к шейху Нуману, который занимал видное положение в Золотой Орде. Нуман не смог учредить в Иерусалиме вакф и посетить Хеврон. Хан также был недоволен, что султан не послал войска в Ирак. Узбеку не было позволено даже построить мечеть в Иерусалиме. Ан-Насир Мухаммед вел себя так по отношению к татарам, будто Узбек в его глазах не был равным по статусу правителем. По приказу Узбека тогла был убит генуэзец Сигурано Салваиго и забрал себе 60 тыс. динаров и товара на 40 тыс. динара, которые были подарены Сигурано Карим ад-Дином. После этого инцидента состоялся обмен посольствами в 1324-1325 гг. В Египет прибыли ордынские послы Мангуш и Урус, а в Золотую Орду отправились Сайф ад-Дин Бакмыш аз-Захири и Бадр ад-Дин Аbugудда ас-Салари. Татарских послов несмотря на инцидент с Сигурано одарили и отправили с ними Сайф ад-Дина Утуджи и Карадемира. В 1327-1328 гг. султан развелся с Тулунбай и отдал ее замуж за своего эмира Сайф ад-Дина Манкалибугу. После смерти этого эмира Тулунбай стала женой Сусуна, а после смерти Сусуна – женой Умара б. Аргуна наместника султана. Тулунбай умерла в 1342 г. В 1328 г. прибыло новое посольство от татар. Вместе с ним вернулся Сайф ад-Дин Утуджи. Когда же послы Узбека отправились на родину, то вместе с ними султан отправил Сайф ад-Дина Маджара б. Абгана и его дядю Билика. В 1329 г. мамлюкские послы вернулись. В 1332 г. прибыло очередное посольство от татар с дарами султану. Следующее джучидское посольство прибыло в 1334-1335 гг. В 1337 г. к Узбеку от мамлюков отбыл начальник почты эмир Сартактай. В 1338 г. в Египет прибыло

большое татарское посольство. В 1339 г. послы вернулись в Золотую Орду. Султан отправил вместе с татарами Алам ад-Дина Сулеймана и Ладжина (Лачина) ал-Хамави. В 1340 г. в Египет прибыло золотоордынское посольство во главе с Уруктемиром, Абу-Бекром и Кутлуг-Ходжей. Это было последнее посольство от Узбека [2, с. 73-90; 7, с. 334-345; 5, с. 549-550; 19, р. 449-466]

Нужно сказать, что в Мамлюкском султанате даже при таком сильном правителе как Ан-Насир Мухаммед было далеко не спокойно. Ее осложняли мусульманские проповедники, которые не желали мириться с относительной веротерпимостью. В 1320 г. в Дамаске начал антихристианскую проповедь обращенный в ислам еврей Саид б. Хасан. Он говорил, что Аллах даровал правоверным власть над представителями других религий, в частности над христианами и евреями. Как доказательство этого говорилось, что мамлюки по воле Божьей побеждали Хулагуидов, а Газан обратился в ислам. В правлении коптского патриарха Йуанниса Ибн ал-Кадди копты столкнулись с враждебным отношением. В «Истории Патриархов» сообщалось, что в 1321 г. копты столкнулись со многими бедствиями. Копты подвергались преследованиям со стороны мусульман во всех частях Египта. Мусульмане нападали на дома, церкви, монастыри и села коптов. Услышав об этом султан был сильно рассержен. Он послал мамлюков восстановить порядок. Более двадцати четырех церквей было опустошено на протяжении одного дня на просторах от Александрии до Куса. Церковь ал-Муалакка мусульмане осадили. Ряд мамлюкских эмиров воспринимал беды христиан как божье наказание коптам за их гордость и взяточничество. В Каире были замучены два христианских монаха и тогда четырнадцать коптских монахов собрали христиан, чтобы отомстить мусульманам. Однако последние победили, а монахов мусульмане сожгли. Чтобы обуздать события султан направил войска в город, но там столкнулся с 20 тыс. враждебно настроенными мусульманами. Видя все это, султан постановил, что копты не могут одевать белые тюрбаны, а только синие. Им было запрещено ездить на конях, а только на мулах. Нарушителей предписаний со стороны коптов ждала смерть и конфискация имущества. Сам султан не горел желанием преследовать христиан, но был вынужден пойти навстречу пожеланиям уммы, поскольку не желал обострения противоречий с горожанами-арабами. Тюркские мамлюки хотя и были военным сословием, но они были каплей в море арабского населения. Однако радикализм исламских масс подстегивался проповедниками. Одним из них был отец салафизма Ибн Таймийа. По данным Нерсеса Кркаци 1335 г. был плохим временем для христиан Иерусалима, поскольку мусульмане их преследовали. Говорилось, что тогда безбожные измаелиты вторглись в Киликию. Причиной для вторжения было названо то, что армяне убили кади таджика (то есть мусульманина, термин таджик у армян обозначал мусульманин) в Айасе. Преследовали мусульмане армян, франков (католиков) и греков (православных). Хамес из Вероны вторил армянину. Он говорил, что когда он пребывал на Кипре в 1334 г. в Фамагусте туда прибыли беженцы-армяне из города Логазе, который как и иные армянские земли разорял султан. Англо-ирландец Симон Фитцсимон говорил, что встретил в Святой земле ренегатов, в том числе из бывших госпитальеров, которые были враждебно настроены к



христианству. В «Истории Патриархов» назван один из главных виновников преследований христиан ал-Нашу. Коптский хронист высказывал удовлетворение тем, что вконец-концов тот получил воздаяние от Господа за гонения на христиан. В 1328 г. копты обратились к султану с просьбой отстроить церковь Святой Варвары, которая была уничтожена в ходе волнений в городах. Когда копты отстроили церковь, то в нее ворвались мусульмане и надругались над ней уничтожив внутреннее убранство и читая в ней Коран. Тогда для успокоения был отправлен отряд вали Каира эмира Алам ад-Дина Синджара ал-Хазина. Это было сделано по воле султана и Карим ад-Дина. Эмир захватил в плен мусульман находящихся в церкви. Но после ан-Насира Мухаммеда христиане в Мамлюкском султанате оказались полностью бесправны. Кроме того, реагировать на преследования христиан со стороны мусульман султана вынуждали и некоторые внешнеполитические обстоятельства. В 1325 г. эфиопский негус Амда-Сион пригрозил уничтожить мечети в своей стране, если султан должным образом не будет реагировать на разорения церквей и не будет защищать коптов. Также он грозил перекрыть Нил дамбами, что угрожало урожаю в Египте, поскольку бы Нил не получил бы достаточно воды и ила. Негус Невайа Крестос же воплотил угрозы в жизнь. Он арестовал всех мусульман в своей стране и выслал из своей страны египетские торговые караваны. Мамлюки обратились к коптскому патриарху и только после его вмешательства прежние отношения возобновились. Кроме того, блокада египетской торговли угрожала торговле коптского клана ал-Карими. После обращения Нубии в ислам Эфиопия оставалась единственным бастионом христианства в регионе. Мусульманские государства на Африканском роге были вассалами Эфиопии. Ожесточенные войны с сомалийскими племенами не давали эфиопам более активно помогать коптам и нубийцам-христианам. Впрочем в Ливане была община готовая, если католики возобновят активность, им помочь. В 1336 г. немецкий доминиканец Вильгельм Больдензеле указывал, что 20 тыс. маронитов, которые являются хорошими лучниками, ждут выступления крестоносцев чтобы сбросить мамлюкское иго. Еще один немец Людольф фон Зухем писал, что марониты живут в Ливане и ожидают прихода крестоносцев. В 1340 г. в Дамаске против мелькитов было выступление мусульманских радикалов. Людольф фон Зухем отмечал, что король Дамаска предал преследованию и убил многих христиан в 1341 г. перед смертью султана Каира [26, р. 243-249, 253-255, 264-266, 270-271, 277-278, 282-284; 17, р. 82-84; 29, р. 143-150]

В 1315 г. ан-Насир Мухаммед совершил удачный поход на Киликийскую Армению. Местный правитель был вынужден платить дань в двойной размере по сравнению с той данью которую Лачин наложил на Киликию в 1293 г. В 1320, 1322, 1335 и 1340 гг. были осуществлены кампании против армян. В 1322 г. мамлюки взяли ряд городов в Киликии. Мамлюки были из них изгнаны, но в 1323 г. мамлюки навязали армянам дань в 50 тыс. золотых дирхемов (1,2 млн. дирхемов). Армяне также отдавали половину пошлины взимаемой в Айасе. В 1332 г. мамлюки взяли Ийас (Айас). В 1337 г. мамлюки заняли и опустошили Сис – столицу армян. В 1335-1337 гг. был осуществлен ряд набегов. Но Киликийская Армения продержалась до 1375 г. Она опиралась на союз с Кипрским

королевством и Орденом госпитальеров. В 1315-1316 гг. мамлюки вмешались во внутреннюю борьбу в Нубийской Макурии. Ан-Насир Мухаммед сверг Карпнбеса и поставил новым нубийским царем Абдаллаха Баршанбу. Таким образом, в Нубии ислам стал государственной религией вместо христианства. Племянник нубийского короля Канз ад-Даула также был мусульманином. В 1323-1324 гг. Каранбас восстановил свою власть и мамлюкам пришлось осуществить новую кампанию в Нубию и править Муккурой поставили династию Бану ал-Канц. В 1365-1366 гг. мамлюкские силы состоящие преимущественно из арабов взяли Донголу. В связи с принятием ислама Нубия прекратила уплату джизьи мамлюкам. На юг сместились племена арабской бедуинской конфедерации джубайма, такие как Бали, Джубам, Тайи. Они проникли в Дарфур и Центральную Африку. В 1340 г. ан-Насир Мухаммед заболел. Однако он еще успел отдать приказ, чтобы замучать эмира Танкиза правившего в Сирии. Также пал и эмир ал-Нашу. В 1341 г. ан-Насир Мухаммед умер и Мамлюкский султанат снова погрузился в усобицы. Англо-ирландский монах, который совершил поездку в Святую землю говорил, что отдал христианам султан церковь Пещеры Святой Марии в 1323 г., а до того на протяжении трех лет он преследовал христиан. В результате преследований погибло много яковитов в Сирии. Протекцией султана пользовались только копты. А католики и яковиты могли быть преследуемы. В 1335 г. в Святой Земле побывал Хамес из Вероны, а в 1336-1341 гг. немец Людольф фон Зухем, который заметил в землях султана влияние арагонцев, итальянцев, ромеев и грузин. Он отметил тысячи христианских пленных. По мнению С. Паркера этими пленными могли быть армяне из Киликии. Николло де Погинбоси отмечал, что с 1320 по 1335 гг. мусульмане занимали церкви сирийских христиан и превращали их в мечети. Такой была судьба церкви и монастыря Святой Марии Магдалены. Яковиты были вынуждены переместиться в дома над церковью архангела Михаила [4, с. 110-111; 18, р. 120-121; 27, р. 100, 104; 6; 26, р. 223-225, 360-361, 371-381; 17, р. 76-78; 16, р. 382-383; 21, р. 404].

На момент смерти султана на Ближнем Востоке было несколько могущественных эмиров. Таштимур ал-Бадри, Бадр ад-Дин Джанкали б. ал-Баба, Тукуздамур ан-Насири, Джамал ад-Дин Акуш ал-Ашрафи, Бахадур ал-Хиджази, Кавсун, Баштак. Борьба за власть продолжалась с 1341 по 1345 гг. Главными претендентами были Тукуздамур, который поддерживал ал-Мансура Абу Бакра, ас-Салиха Исмаила, ал-Камила Шабана (сыновей ан-Насира Мухаммеда), а также Баштак и Кавсун женатые на дочерях султана. Сначала Баштак арестовал Кавсуна и сделал султаном Ахмада. Но через два месяца наиб ас-салтана Абу Бакр и Тукуздамур помогли Кавсуну освободиться и свергли султана и Баштака. Кавсун смог заручиться поддержкой многих эмиров и вскоре уже Абу Бакру пришлось бежать в Верхний Египет. На престол был возведен ал-Ашраф Кучук. Пользуясь неразберихой в Египте Таштимур ал-Бадри эмир Халеба отказался повиноваться Кавсуну и его ставленнику. Когда Кавсун двинул против него свои силы, то Таштимур, забрав с собой большую часть воинов региона Халеб, мигрировал в бейлик Эретна. Угрозой режиму Кавсуна оставался самый старший сын ан-Насира Мухаммеда Ахмад, который обосновался в Караке и который назначил командующим своих войск эмира Кутулубуга ал-Фахри. Алтунбуга ал-

Хаджиб правитель Дамаска также выступил против Кавсуна. В Каире в поддержку Алтунбуги выступил Йалбуга ал-Йахьяви. Вследствие заговора эмиров Кавсун и ал-Ашраф Кучук были смещены и на трон взошел Ахмад под тронным именем ан-Насир и правил в 1342 г. Он не хотел быть марионеткой Таштимура, вернувшегося из Эретны в Египет, которого поддержал Кутлубуга ал-Фахри. Заручившись поддержкой иных эмиров Ахмад взял циталель Каира и арестовал Кавсуна. Сам султан перебрался в Карак в Сирии, чтобы быть далее от влиятельных эмиров и их заговоров. Там он был в безопасности и находился под защитой местных арабов-христиан. Карак был важным пунктом между Сирией, Египтом и Хиджазом. Однако Ахмад вскоре был смещен с престола и на его место эмиры назначили султаном его брата Исмаила, который принял тронное имя ал-Салих и правил в 1342-1345 гг. Во главе государства реально находились Аксункур ас-Салари и Аргун ал-Алаи. В 1344 г. они совершили рейд на Карак и захватили этот город. Ахмад был схвачен и казнен. Эту экспедицию на Карак финансировали персидские купцы. В 1345 г. султан Исмаил ас-Салих даровал торговые привилегии венецианцам. Арабские племена Бану Фадлаллах и Бану Абд аз-Захир заняли важные посты в государстве, также среди султанских мамлюков важную позицию занял Анбар ас-Сахрати. В августе Исмаил ас-Салих умер, что означало очередной передел власти. На первый план вышел до того маловлиятельный Аргун ал-Алаи сделавший султаном ал-Камила Шабана. В оппозиции Аргуну находился министр финансов Гурлу. В 1346 г. против ал-Камила Шабана выступил наиб Дамаска Йалбуга ал-Йахьяви. В сентябре 1346 г. он провозгласил Хаджи султаном под именем ал-Музаффар. Йалбугу поддержали Маликтимур ал-Хиджази и египетские эмиры. По приказу султана, Гурлу начал массовую закупку черкесских рабов. Против этого выступил наиб ас-салтана Ариктая ал-Насири. Вследствие восстания Гурлу и Хаджи ал-Музаффар были убиты. Султаном стал ал-Малик ан-Насир Хасан (еще один сын ан-Насира Мухаммеда). Реально правил триумvirат эмиров – наиб Байбуга ал-Арус, визир Манджак ал-Йусуфи и эмир Таз ан-Насири. В 1347-1349 гг. эпидемия бубонной чумы поразила земли султаната. Египет и Сирия потеряли до трети своего населения. Войско также было серьезно ослаблено. И позже циклично чума возвращалась в Египет. В 1348 г. наиб Триполи арестовал наиба Дамаска Аргуншаха. Черкесские мамлюки в 1347 г. попробывали захватить власть, но тюркские мамлюки объединились против них и подавили их выступление. В 1348 г. бедуинские племена Бану Нумайр и Бану Рабийа из окрестностей Карака нанесли мамлюкам тяжелое поражение. Между 1343 и 1353 гг. бедуинские племена Верхнего Египта воевали между собой. В 1346 г. мамлюки взяли армянский город Айас и поставили его под свой контроль [18, р. 125-139; 23, р. 118-119, 180-183, 186; 26, р. 320; 16, р.389].

После смерти ан-Насира Мухаммеда усилились гонения на христиан. В 1352-1354 и 1365 гг. мамлюкские власти преследовали коптов в Каире. Султан Хасан в 1349 г. приказывал бедуинам не преследовать христиан, значит прецеденты религиозных гонений в эпоху смуты уже были. При этом нужно иметь в виду, что мелькиты запросили помощи Папы Римского для защиты своих прав. Христиане обращались с петициями о защите своих прав в 1347 г. к султану

Хаджи, в 1348-1349 гг. – к султану Хасану, в 1352-1354 гг. – к султану ал-Салиху Салиху. Центр Антиохийского патриархата был перемещен в 60-х XIV в. из Антиохии в Дамаск. Это было обусловлено тем, что мамлюки боялись, что сирийские христиане будут помогать киприотским католикам в их набегах на побережье Восточного Средиземноморья. Боясь гонений арабов, спровоцированных налетами католиков, патриарх Иерусалима Лазарь бежал в Константинополь. Особенно от мусульман досталось маронитам в 1365-1367 гг. Их патриарх Джибраил Хаджула умер мученической смертью в 1367 г. Даже грузины в 40-х гг. XIV в. ощутили преследования со стороны мамлюков. Султан ал-Музаффар хаджи был вынужден в 1346 г. взять их под свою защиту. В 1343 г. мамлюки опустошили армянское гетто в Каире. В «Житии коптского Святого Маркуса ал-Антуни» отмечал, что после того как франки разорили Александрию, эмир Йалбуга отправил своих людей грабить монастыри и угнетать христиан Египта. Армянский хронист Вардан Лримерци отмечал, что в 1366 г. франки взяли пленников в Александрии и султан, узнав об этом, приказал арестовывать всех христиан и бросить их в темницу, а также жестоко обращаться с ними и обыскивать их дома. Был захвачен в плен даже негус эфиопов (он тогда совершал паломничество по святым местам) вместе со своими людьми и был отправлен в Иерусалим [26, р. 323-343, 346-354]

В 1351 г. усобицы разгорелись с новой силой. Когда Байбуга удалился в хадж Таз, сговоришись с Саргитмишем, захватил власть в Египте. Байбугу арестовали в Хиджазе, а Манджак был взят в плен в Каире. На престол был возведен ас-Салих Салих, еще один сын ан-Насира Мухаммеда. Он пользовался поддержкой среди сирийских эмиров. В 1352 г. Байбуга поднял восстание. Он воспользовался помощью туркоманов Зулькадира. Его поддерживали мамлюки Халеба и Триполи, арабы-бедуины племени Бану Фадл. Эмир Зулькадира Караджа опустошил Дамаск и лишь номинально подчинялся Байбуге. Вскоре он предал своего союзника. Караджу, в свою очередь, предал Махмуд б. Ала ад-Дин Эретна. Турецкий бейлик Эретна еще при отце Махмуда сбросил с себя зависимость от монголов. В Верхнем Египте с 40-х гг. XIV вв. власть взяли шейхи кочевых бедуинских арабских племен и султанам с большим трудом удавалось удерживать этот регион в сфере своего влияния. Мамлюкские гарнизоны находились в Кусе и других ключевых городах края. Наместником края был назначен Тугай. Далее мамлюкская власть не простиралась. В 1351 г. восстали бедуины Верхнего Египта, которых возглавил Мухаммед б. Васил ал-Адаб шейх племени арак. В 1353-1354 гг. эмиру Шайкуну пришлось совершить большой поход в Верхний Египет совместно с бедуинами Йамани. Местные бедуины Кайси были вынуждены стать лояльными к каирской власти. В самом Египте в 1351 г. к власти пришел Алам ад-Дин б. Зунбур. Он был везирем и оставил номинально править свою марионетку ал-Салиха Салиха. Сам Ибн Зунбур был из принявших ислам коптов. Его поддерживал Шайкун, который был заклятым врагом Саргитмыша. В 1352 г. Ибн Зунбур был смещен и был изгнан в Кус, где умер в 1353 г. В 1354 г. Саргитмыш спровоцировал восстание мусульман против криптохристиан из бывших коптов. В том году образовался триумвират Саргитмыша, Шайкуна и Таза. Вскоре он распался, когда Таз был в Верхнем Египте,

Саргытмыш перебил людей Таза в Каирской цитадели. Султаном сделали ан-Насира Хасана. Саргытмыш и Шайкун вынуждено терпели друг друга до 1357 г. Люди Саргытмыша убили перед самим султаном Шайкуна в 1357 г., а сам султан расправился с Саргатмышем в 1358 г. силами султанских мамлюков во главе которых стоял Йалбуга ал-Хассаки. Йалбуга был убит в 1366 г. В 1361 г. против Йалбуги выступили сирийские эмиры во главе с Байдамуром наибом Дамаска. Тогда Йалбуга сверг ан-Насира Хасана и сделал султаном сына ал-Музаффара Хаджи ал-Мансура Мухаммеда. В 1363 г. этот султан был возвращен в гарем и на престол был поставлен малолетний сын ан-Насира Хасана ал-Ашраф Шабан. С 1361 по 1366 гг. Йалбуга именовал себя титулом атабак ал-асакир. Кризис Мамлюкского султаната начал сказываться на внешней политике. Хотя в 1355 г. мамлюки заняли Тарс, Адану и Масису, но они не смогли покорить Киликийскую Армению. Пираты из королевства Кипр и госпитальеры из Родоса совершали пиратские рейды. Для войны с армянами мамлюки вошли в союз с бейликами Караман и Зулькадыр. Йалбуга открыл для венецианцев порт Бейрут для торговли, как раньше был открыт для торговли порт Александрии. В 1354 г. пиратский христианский корабль напал на мусульманские судна около Александрии. Капитан корабля донес, что Александрия плохо охраняется. Следующий рейд на Розетту свидетельствовал, что и побережье Египта плохо защищено. В 1360 г. киприоты заняли армянский порт Корикос, а в 1361 г. отняли Адалью у бейлика Текке. В 1363 г. три киприотские галлеи взяли много мусульман в плен. Потом шесть галлей грабили побережье у Александрии и Розетты. После стольких рейдов Пьер I Лузиньян убедился, что рейд на Александрию будет легким. В союзе с венецианцами он напал в 1365 г. на Египет. На наличие венецианцев указывал ал-Макризи. 10 октября не встречая заметного сопротивления крестоносцы взяли Александрию. В экспедиции приняли участие и венецианцы. Киприоты и их союзники также совершили налеты на Триполи, Сидон, Латакию, Тортосу, Бейрут. Также крестоносцы нападали и на армянские порты Айас и Бодрум. Рейды крестоносцев обнажили слабость кыпчакских мамлюков и киликийских армян. Йалбуга не проявил должной реакции в 1365 г. и позволил киприотам грабить дельту Нила. Армяне не смогли перейти в контрнаступление только из-за того, что в их собственной стране бушевали усобицы. Между собой боролись сторонники династии Лузиньянов и их противники. Киликийская Армения была разделена и по религиозному признаку. Армяно-католики враждовали со сторонниками Армянской Апостольской церкви. В 1369 г. же армяне приняли униженные требования со стороны мамлюков. В 1375 г. мамлюки совершили вторжение в Киликию. Сначала пал Айас. Потом мамлюки и турки взяли Адану, Тарс и Корикос. В апреле 1375 г. пал город Сис. Киликийская Армения была разделена между мамлюками и туркоманами вассального бейлика Рамадан. Армянский царь Левон VI Лузиньян вместе с семьей был взят в плен и доставлен в Египет. Правда армянский барон Константин продолжал удерживать ряд регионов Киликии под своим контролем до 1424 г. Йалбуга начал строить флот фурусийа для того, чтобы противостоять крестоносцам, однако в 1366 г. был убит собственными эмирами. После его смерти страной реально управляли Таштимур, Йалбуга ал-Йалбугави, Каратай, Барка и Баркук. Султаном же был провозглашен

ал-Ашраф Шабан. В 1368 г. арабские бедуинские племена Бану Фадл и Бану Килаб убили наиба региона Халеб и разорили его территории. В 70-х гг. XIV в. туркоманы Зулкадира разоряли северные границы региона Халеб. В 1374-1375 гг. Египет снова ощутил угрозу со стороны соседей. В 1377 г. ал-Ашраф Шабан планировал отправиться в хадж, однако в марте 1377 г. он был захвачен своими эмирами в каирской цитадели. Власть в Египте захватил Баркук мамлюк черкесского происхождения, в Сирии доминировал наиб Дамаска тюрок Таштимур ал-Алаи союзником которого был Барка [18, р. 139-149; 27, р. 56-57, 100, 104; 6; 23, р. 119-122, 183-184, 186; 3, с. 142; 26, р. 321-323; 17, р. 51; 14, р. 90-105; 31, р. 123-136; 13, р. 273-280, 286-288; 16, р. 389-390].

В 1382 г. Баркук разделался с своими турецкими конкурентами, воссоединив Сирию с Египтом. Официально правителем мамлюкского султаната Баркук стал в 1382 г. когда умер султан ал-Мансур Али. Его конкурентом также был последний турецкий султан ал-Салих Хаджи II, который смог в 1389 г. на недолгое время вернуть себе трон. Против Баркука поднял восстание Йалбуга ан-Насири в 1388 г. Подавить восстание он смог наградив Джулбана ал-Кумушбугави аз-Захири, назначив его эмиром Халеба. Опозицию Баркуку составляли бедуины в Сирии в 1394 г. и Али-бай в Египте в 1397 г., а также Минташ в 80-х гг. XIV в. В 1389 г. когда Баркук вернул себе власть, то тюрок Акбуга Тулутамури аз-Захири встал на службу черкесу. Причиной восстаний было еще то, что султан хотел реформировать государство. Отвыкшие от сильной руки мамлюки и их подданные естественно некоторое время сопротивлялись этому. Баркук принял тронное имя аз-Захир. Воцарение Баркука обозначало начало нового периода в истории Мамлюкского султаната. Тюрки перестали играть сколько-нибудь значимую роль, а основную массу мамлюков составляли бурджиты – мамлюки черкесского и грузинского происхождения [18, р. 152, 158; 23, р. 96-98, 117; 17, р. 53; 16, р. 390-391].

Нужно отметить, что после смерти ан-Насира Мухаммеда турецкие мамлюки продолжали отношения с Золотой Ордой. Правда им было дадлеко до прежней интенсивности. В 1342-1343 гг. в Египет прибыло посол от хана Джанибека Кара-Бахадур. Активный обмен посольствами между мамлюками и Золотой Ордой был прерван эпидемией бубонной чумы. В 1357 г. прибыло второе посольство от Джанибека, хан сообщил султану о победе над Маликом ал-Ашрафом и доставило мамлюкам подарки. Султан ал-Малик ан-Насир Хасан предлагал татарам возобновить дружбу. В 1374-1375 гг. секретарь египетского султана ал-Муhibби написал письмо золотоордынскому хану Мухаммеду по прозвищу Урус. В 1380 г. в Египет прибыло посольство от Токтамыша. В 1384-1385 гг. посольство Токтамыша прибыло уже к черкесским мамлюкам. Ответное посольство мамлюков прибыло в Золотую Орду в 1386-1387 гг. Далее Токтамыш дружил с мамлюками против великого эмира Тимура [2, с. 90-94; 16, р. 391].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Прийдя к власти ан-Насир Мухаммед занялся перестройкой властной вертикали в 1310-1316 гг. Эмиры замешанные в смуте 1293-1310 гг. были или физически устранены или бежали в сопредельные государства. Эмиры эпохи Калавуна были заменены ставленниками ан-Насира Мухаммеда. Периодически султан репрессировал

чрезмерно усиливавшихся эмиров. Султан расширял и обогащал свою страну за счет торговли с европейцами и за счет ведения финансовых дел коптами. Некоторые привилегии достались и арабам-бедуинам и туркоманам. Во внешней политике ан-Насир Мухаммед перешел от обороны к экспансии. Вторжение монголов в 1312 г. в Сирию было неудачным и вскоре Хулагуиды пойдут на мир с мамлюками. Отношения с Джучидами у ан-Насира Мухаммеда были прохладными. В то же время, мамлюки не считали зазорным оказывать поддержку пускай и не прямую противникам Хулагуидов – наместнику Тимурташу и грузинскому царю Георги V Блистательному. Излюбленными целями для набегов мамлюков были Киликийская Армения и Нубия. При Ан-Насире Мухаммеде был осуществлен целый ряд кампаний против Киликии. После его смерти они на время прекратились из-за внутренней борьбы в Мамлюкском султанате. Налеты киприотов и госпитальеров на побережье Ближнего Востока в 60-х гг. XIV в. обнажило слабость власти тюркских султанов и эмиров в Египте и Сирии. После ан-Насира Мухаммеда они могли одерживать победы над откровенно слабой Киликийской Арменией. Определенным эмирам удавалось захватить власть лишь на непродолжительное время. Наиболее видными эмирами этого времени были Кавсун, Йалбуга, Шайкун, Саргытмыш. Против власти мамлюков периодически восставали арабские бедуинские племена в Сирии и Египте. Необходимо отметить, что в борьбе между собой тюркские эмиры не брезговали пользоваться помощью бурджитских эмиров, также как Баркук не брезговал пользоваться помощью тюркских эмиров. Однако стоит отметить, что с 1382 г. в истории Мамлюкского султаната настал новый период в истории, когда Египтом и Сирией начала править черкесская династия.

## LITERATURA

ABU-MANNEH (1984), **B. The Georgians in Jerusalem in the Mamlūk Period // Egypt and Palestine: a Millennium of Association (868-1948)**. Jerusalem : Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East - New York : St. Martin's Press, p. 102-112.

**Armänskie istočniki o mongolah** (1960), (İzveçeniä iz rukopisey XIII—XIV vv.) / Perevod s drevnearmänskogo, predisl. i prim. A. G. Galstäna. M.: Vostočnaä literatura, 1962. 154 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Palienz/frametext.htm>

ATIYA A. S. (1938), **Egypt and Aragon: Embassies and Diplomatic Correspondence between 1300 and 1330 A.D.** Leipzig: F.A. Brockhaus, 8, 73 p.

BEDROSIAN R. (1979), **The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries**. PhD Thesis. New-York: Columbia University, 1979. <http://rbedrosian.com/Mongols/TMILA.pdf>

BOYLE J.A.(1968), **Dynastic and political history of Il-khans // The Cambridge history of Iran. Vol.5. Saljuk and Mongol period**. Cambridge: Cambridge university press, 1968. p. 303-421.

DASHDONDOG B. (2011), **The Mongols and the Armenians (1220-1335)**. Leiden: E.J. Brill, 267 p.

DE MAS LATRIE L. (1852), **Histoire de l'île de Chypre sous les princes de la maison de Lusignan**. Vol. II. Paris: A L'Imprimerie nationale, 1852. [https://books.google.com.ua/books?id=kdsGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=kdsGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

EDBURY P. (1977), **The Crusading Policy of King Peter I of Cyprus, 1359-1369** // The Eastern Mediterranean Lands in the Periods of the Crusades. Warminster, P. 90-105

EDBURY P.(1991), **The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374**. Cambridge: Cambridge university Press, 256 p.

FAVERO-Dumenju (2016), **M. Zolotaä Orda i mamlüki** // Zolotaä Orda v mirovoy istorii. Kazanь: Institut istorii im. Ş. Marcani, S. 334-353

GARCIN J. C. (1984), **Egypt and the Muslim world** // General History of Africa - Volume IV - Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century. Berkeley: UNESCO Publishing, P. 371-397

HRBEK I. (2007), **Egypt, Nubia and Eastern desert** // The Cambridge history of Africa. Vol. 3. From c. 1050 to c. 1600. Cambridge: Cambridge university press, p. 10-97

IRWIN R. (1986), **The Middle East in the Middle Ages: the early Mamluk Sultanate 1250-1382**. London: Croom Helm, 180 p.

KADIRBAEV A.Ş (1997),. **Za predelami Velikoy stepi**. Almatl: Demeu, 1997. 198 s.

KADIRBAEV A.Ş. (2017), **Zolotaä Orda i Mamlükskiy Egipet: političeskie i kul'turne sväzi** // İstoriä tatar. T. 3. Ulus Cuçi (Zolotaä Orda). XIII – seredina XV v. Kazanь, İstitut istorii im. Ş. Marcani, S. 547-551

KEDAR B. (1976), **Segurano-Sakrān Salvaygo: un mercante Genovese al servizio dei Sultani Mamalucchi, c. 1303–1322** // Fatti e idee di storia economica nei secoli XII–XX. Studi dedicati a Franco Borlandi. Bologna: Società editrice il Mulino, P. 75–91.

KOROBENIKOV D.A. (2004), **Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamlük Sultanate in the Fourteenth Century** // al-Masāq. Vol. 16. Issue 1. Leeds: Department of Modern Arabic Studies, University of Leeds, P. 53-74

KROPAČEK L. (1984), **Nubia from the late 12<sup>th</sup> century to the Funj conquest in the early 15<sup>th</sup> century** // General History of Africa - Volume IV - Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century. Berkeley: UNESCO Publishing, P. 398-422

LANG D.M. (1955), **Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)** // Bulletin of School of Oriental and African Studies. Vol. 17. London: University of London, 1955. p. 74-91

LEVANONI A. A (1995), **Turning point in Mamluk history: the third reign of al-Nasir Muhammad ibn Kalawun (1310-1341)**. Leiden-New York-Koln: Brill, IX, 221 p.



MASIÀ de Ros (1951), **A. La corona de Aragón y los estados del norte de Africa:** política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifríquíia y Tremecén. Barcelona: Ed. Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 518 p.

MELVILLE Ch.(1999), **The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37:** A decade of discord in Mongol Iran. Bloomington: Indiana University research institute for Inner Asia Studies, 90 p.

PARKER S. (2012) **The Indigenous Christians of the Arabic Middle East in an Age of Crusaders, Mongols, and Mamlūks (1244-1366)** // Thesis Submitted for the Doctorate of Philosophy under the Supervision of Professor Jonathan Harris. London: Royal Holloway College, University of London, [https://www.academia.edu/2643175/The\\_Indigenous\\_Christians\\_of\\_the\\_Arabic\\_Middle\\_East\\_in\\_an\\_Age\\_of\\_Crusaders\\_Mongols\\_and\\_Maml%C5%ABks\\_1244-1366](https://www.academia.edu/2643175/The_Indigenous_Christians_of_the_Arabic_Middle_East_in_an_Age_of_Crusaders_Mongols_and_Maml%C5%ABks_1244-1366)

PREZBINDOWSKI L. (2012), **The Ilkhanid Mongols, the Christian Armenians, and the Islamic Mamluks :** a study of their relations, 1220-1335. A Thesis Submitted to the Faculty of the College of Arts and Sciences of the University of Louisville in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts Department of History. Louisville: University of Louisville, IV. 188 p. <http://ir.library.louisville.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2151&context=etd>

SPULER B. (1952), **İran Moğolları.** Ankara: Turk Tarihi Kurumu Basimevi, 1952. 554 s.

SUKIASÄN A.G. (1969), **İstoriä Kilikiyskogo Armänskogo gosudarstva i prava** (HI-XIV vv.). Erevan: İzdatel'stvo «Mitk», 333 s. <http://www.armenianhouse.org/suqiasyan/cilicia/1.html#2>

TAMRAT T. (2007), **The Ethiopia, the Red sea and the Horn** // The Cambridge history of Africa. Vol. 3. From c. 1050 to c. 1600. Cambridge: Cambridge university press, 2007. p. 98-182

VAN Steenberg J. (2001), **The Amir Qawsūn, Statesman or Courtier?** (720–741 AH/1320 1341 AD) // Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras. Leuven: Peeters Publishers, 2001. P. 449–466.

VAN Steenberg J.(2003), **The Alexandrian Crusade (1365) and the Mamlūk Sources** // East and West in the Crusader States III. Leuven: Peeters Publishers, p. 123-136.

ZAKİROV S.Z. (1966), **Diplomatičeskie vzaimootnošeniä Zolotoy Ordı s Egiptom** (XIII-XIV vv.). M.: Nauka, 161 c.

ZELENEV E.İ. (1999), **Egipet: Srednie Veka. Novoe vremä.** SPb.: İzd-vo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 1999. 340 s.

ZETTERSTÉEN K.V.(1919), **Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane in den Jahren 690-741 der Hıgra,** nach arabischen Handschriften. Leiden: E.J. Brill, 1919. XVI, 120 p.



## ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Arş. Gör. Dr. Fatma ŞENYÜZ\*

### ÖZ

Tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolu olan Ermeni Kıpçakçası XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına kadar konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdürmüş, XVI.-XVII. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna'da önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. Kıpçak Türklerinin konuşma dili Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerde yazı dili olarak kullanıldığından önem arz etmektedir. Bir ifadeyi daha güçlü kılmak, kavramı zenginleştirmek amacıyla ikilemeye ihtiyaç duyulur. İkileme aynı sözcüğün tekrar edilmesiyle oluşabildiği gibi yakın veya zıt anlamlı kelimelerin yahut ses benzerliği olan iki sözcüğün yan yana getirilmesiyle de oluşur. Türkçenin tarihî seyri içinde "İkileme" konusu ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir; fakat çalışmaya kaynak teşkil eden Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde ikilemeler detaylı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Çalışmada Aleksandr Garkavets'in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye III, Kıpçakskiy Slovar* adlı Kıpçakça sözlüğü taranmış ve Ermeni Harfli Kıpçakçada tanıklanan ikilemeler oluşumları ve anlamları açısından değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Ermeni Harfli Kıpçakça, morfoloji, ikilemeler.

### REDUPLICATIONS IN KIPCHAK TURKISH IN ARMENIAN SCRIPT

#### ABSTRACT

As an important branch of Turkish Kipchak, Armenian Kipchak language existed as a colloquial and everyday language from 13th century to the end of 15th century, and reached to a level of leaving important written documents in Western Ukraine between the ages of 16th and 17th centuries. The spoken language of the Kipchak Turks is important because it is used as a written language in Kipchak texts in Armenian script. Reduplication is needed in order to make an expression stronger and at the same time to enrich a conception. Reduplication is made by repeating the same word or by placing synonym and antonym next to each other, or by using two words which have paromasis next to each other, as well. Reduplication as a subject has been examined in details throughout the historical course of Turkish language, but the duplications in Kipchak Turkish in Armenian script which constitute the source of the work have not been subjected to a detailed examination. Alexander Garkavets prepared *Kıpçakskoye Pimennoye Naslediye III* and Kipchak dictionary entitled as *Kıpçakskiy Slovar* by grounding these works on the texts of Kipchak Turkish in Armenian script. In this essay, these works prepared by Aleksandr Garkavets are scanned and reduplications in Armenian Kipchak are examined in terms of their formation and meaning.

**Keywords:** Kipchak Turkish in Armenian Script, morphology, reduplications.

Kıpçak Türklerinin konuşma dili, Ermeni Harfli Kıpçakça metinler hariç, yazı dili olarak kullanılmamıştır. Türkoloji literatüründe Kıpçakça ve Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan eserlerden *Codex Cumanicus* yazı diline ait değildir; Kıpçak ağzından yapılan derlemelerden ibarettir. Mısır'daki Memlûk döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi alanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, döneminin standart yazı diline ait eserlerdir. Bu yazı dilinin Harezmi Türkçesinden çok az farkı vardır ve o da Harezmi Türkçesi gibi Karahanlı ile Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş dönemini temsil eder. Harezmi eserleri Karahanlı dönemine, Memlûk eserleri Çağatay

\* Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatma.senyuz@dpu.edu.tr

Türkçesine daha yakındır. Memlûk döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağız özelliklerini de kaydederler. Bunlardan sadece *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak Türkçesini esas aldığını belirtmiştir (Ercilasun 2009: 382).

Bütün bu açıklamalardan hareketle *Codex Cumanicus* ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri, Kıpçak Türkçesi hakkında araştırma yapmak için en temel kaynaklardır.

Ermeni- Kıpçakların kökeni ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır; fakat genel olarak şunlar söylenebilir:

En geç XIII. yüzyılda başlayan Kıpçak-Ermeni teması, XIV. yüzyılda Kırım'da komşuluk ve ticaret ilişkisiyle daha da gelişmiştir. Kıpçak Türkçesi, XIV. yüzyılın sonlarında bu coğrafyada Ermenilerin büyük bir bölümü tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş; Osmanlı Devleti ve devletin himayesinde bulunan ülkeler ile ticareti büyük ölçüde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Bu ilişkilerle Ermenilerin büyük bir bölümü, Türkçe konuşuru haline gelirken bir bölüm Kıpçak konuşuru da Ermeni kilisesine intisap etmiştir. Böylece karmaşık bir etnik-dinsel grup meydana gelmiştir. XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına değin konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdüren Ermeni Kıpçakçası, XVI-XVII. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna'da (Kamanets-Podolsk ve Lviv) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitiren bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi unutulmaya yüz tutmuş; konuşurları da Slav halklarıyla (Leh ve Ukran) karışarak tarih sahnesinden çekilmiştir (Çengel 2012: 23).

Garkavets'e göre, bu Ermeni-Kuman dili, Kırım bölgesinin Kıpçak-Kuman dillerinden biri olup doğrudan doğruya *Codex Cumanicus* eserinden tanınan Kuman diline dayanır (1979: 5; 2001: 595) ve fonolojik ve gramatikal açıdan, Urum-Kıpçak ağızı, Karaycanın Trakay diyalekti ve Kırım-Tatarcasının dağ ağızına yakındır (1979: 5; 1987: 114; 2001: 595).

Ermeni Harfli Kıpçakça, metinlerde *Hıpçağ tili*, *bizim til* ve *Tatarça* olarak adlandırılmıştır. Dillerini Ukranca ve Lehçeden ayırmak için böyle bir tercih yapmışlardır; Tatar terimini ise, muhtemelen Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleşip bu Kıpçak Türk diyalektine yaklaştıklarında ödünç almışlardır. Ermeni Harfli Kıpçakça, Lehçe ve Ukranca, ayrıca Ermenice kelimeler içermesine rağmen temel söz varlığı ve biçimbilgisi bakımından Kıpçakçadır (Çengel 2012: 24).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine dilbilimsel çalışmalar ve metin neşriyatı da yapılmıştır. Bu çalışmalardan en kapsamlısı Aleksandr Garkavets'e aittir.

Garkavets, Ermeni Harfli Kıpçak metinlerini iki cilt halinde neşretmiştir. *Kıpçakskoye Pismennoe Nasledie I – Katalog i Teksti Pamyatnikov ArmyanskimPpismom* (Kıpçakça Yazılı Miras: Katalog ve Ermeni Harfli Abidelerin Metinleri) adlı birinci ciltte Avusturya / Viyana; Ermenistan / Erivan; İtalya / Venedik; Hollanda / Leiden; Polonya / Varşova, Wrocław, Krakow; Romanya / Gerla; Rusya / St. Petersburg; Ukrayna / Kiev ve Fransa / Paris kütüphanelerinde bulunan ve bazıları daha önce de yayımlanmış olan Ermeni Harfli Kıpçak metinlerini Latin harfleriyle transkribe ederek toplu halde neşretmiştir. Kitabın, *Kıpçakskoye Pismennoe Nasledie T. II, Pamyatniki Duhoynoy Kul'turi* (Kıpçakça Yazılı Miras: Manevi Kültür Abideleri) başlıklı ikinci cildinde Karaim Duaları, *Codex Cumanicus*: Kuman Duaları, Vartaped (Vaiz) Anton'un Vaazları, Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlükler, Ermenice Zebur için Kıpçakça Sözlük transkripsiyonlu olarak verilmiştir. Bu serinin üçüncü cildini, Garkavets'in, Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı

*Kıpçakskoye Pismennoe Nasledie T. III, Kıpçakskiy Slovar* başlıklı Kıpçakça sözlük oluşturmaktadır (Çengel 2012: 34).

İkilemeler daha önce yayımlanmış pek çok çalışmada detaylı bir şekilde incelenmiş; fakat Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde bu konu ele alınmamıştır. Bu nedenle çalışmada Aleksandr Garkavets'in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye III, Kıpçakskiy Slovar* (2010) adlı Kıpçakça Sözlüğü taranmış ve bu dönemde kaydedilen ikilemeler tespit edilmiştir.

İkilemeler Türkçenin her döneminde ifadeyi güçlendirmek için kullanılan anlatım unsurlarıdır.

İkilemeler hakkında pek çok Türkolog açıklama yapmıştır. Örneğin, Vecihe Hatipoğlu ikilemeyi “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması” şeklinde tanımlamıştır (1981: 9). Zeynep Korkmaz da ikileme için “aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesidir.” açıklamasını yapmıştır (1992: 82).

İkileme terimi için Osman Nedim Tuna “tekrarlar” (1948: 429), Saadet Çağatay “hendiadyoin” (1978: 29); Tahir Nejat Gencan hem “ikileme” hem de “ikizlenme” (1979: 193), Muharrem Ergin “tekrarlar” (1988: 355), Zeynep Korkmaz da hem “ikileme” hem “tekrarlama” (1992: 148) terimini kullanır (Sev 2004: 497-498).

Mehmet Dursun Erdem ise yineleme ve ikilemelerin birçok noktada birbirine benzediğini ancak biraz düşünüldüğünde bu kavramların arasında ince farklılıkların olduğunu düşünmektedir ve ikileme, yineleme, tekrar gibi birçok isimle adlandırılan bu yapıların, birbiriyle karşılaştırıldığında ve oluşum süreçleri incelendiğinde, semantik ve yapısal açıdan farklı olduklarının hemen ortaya çıktığını dile getirerek konuya farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre ikileme eş veya yakın anlamlı sözcüklerle oluşmuş yapıdır. Aynı kelimenin tekrarıyla, zıt anlamlı kelimelerle, fiillerin ve isimlerin olumlu + olumsuz şekliyle, kelime + ayrılma hali + kelime + yönelme hali şeklindeki yapılarla oluşturulmuş yapılar ikileme değil yinelemedir (2005: 189-225).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki ikilemeler, Osman Nedim Tuna (1948: 429-447), Saadet Çağatay (1978: 29-66), Vecihe Hatipoğlu (1981: 9-60), Gülsel Sev (2004: 497-510) ve Funda Toprak (2005: 277-292)'in ikileme tasnif metotlarına göre incelenmiştir. Çalışmaya kaynak teşkil eden Aleksandr Garkavets'in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı Kıpçakça Sözlükten alınan örnekler için KS kısaltması kullanılmıştır. İncelemede şu şekilde (KS, 165) normal metin içi yapılan atıftan farklı olarak “çalışmanın kısaltması”, “virgül” ve “sayfa numarası” belirtilmiştir ve Garkavets'in sözlüğünden alınan örneklerden hemen sonra çift tırnak içinde tercüme yapılmıştır. Diğer durumlarda metin içi atıf uygulanmıştır. Garkavets ikileme olduğunu düşündüğü ve madde başına yazdığı kelimelerin arasına (-) kısa çizgi koymayı tercih etmiştir: *yer-kök* ‘земля и небо’ (KS, 1702) “yer gök”.

## 1. Şekil Açısından Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İkilemeleri

### 1.1. Aynı Eki Alarak Oluşturulmuş İkilemeler

- *aħırın aħırın*<sup>1</sup> ‘медленно, потихоньку, постепенно’ (KS, 62) “yavaş yavaş”.
- *aħlı ħaralı* ‘1. белочерный, белочерной масти, перепелесый, пятнистый, разноласый, полосатый, разномастый, пёстрый; 2. покрытый коростой, паршами, паршивый, шелудивый, в паршах, шелудях’ (KS, 62) “1. çizgili benekli; 2. kabuk ile kaplı”.
- *atalı oğullu* ‘имеющий отца и имеющий сына, т. е. родные отец и сын’ (KS, 165) “babalı-oğullu, aile, baba ve oğlu”.
- *atlı çuvlu ~ atlı çovlu ~ atlı çuvlu* ‘знаменитый, прославленный’ (KS, 168) “meşhur, tanınmış, ünlü”.
- *barlı tirlikli* ‘зажиточный’ (KS, 225) “refah, zengin, müreffeh”.
- *erli ħatunlu* ‘женатые’ (KS, 497) “evli”.
- *esli aħıllı* ‘разумный и мудрый, сознательный, благоразумный’ (KS, 504) “bilge ve akıllı, akıllı uslu”.
- *ħörmätli ezätli* ‘благочестивый и достойный’ (KS, 594) “saygılı ve değerli”.
- *köklü ħaralı* ‘синевато-черноватый’ (KS, 722) “mavimsi-siyahımsı”.
- *ħaralı aħlı* ‘черно-белый, рябой, пёстрый’ (KS, 808) “siyahlı- beyazlı, alacalı, benekli”.
- *morlu köklü* ‘фиолетово-синий, фиолетовый с синим’ (KS, 982) “morlu mavili, mor-mavi”.
- *oñlu soñlu* ‘правый и левый, вправо и влево’ (KS, 1056) “sağ sol”.
- *artıñı eksiki* ‘излишнее и недостающее в чем’ (KS, 139) “ne fazla ne eksik”.
- *barı yoñu* ‘всё имеющееся, наличное’ (KS, 223) “tüm mevcut, nakit”.
- *bilgän bilmägän* ‘известный, заведомый, умышленный и неизвестный, несознаваемый, неумышленный, ненарочный’ (KS, 270) “bilen bilmeyen, kasıtsız, istemeden”.
- *ınamsız dinsiz* ‘совершенный неверующий, полнейший безбожник, конченный недоверок’ (KS, 613) “dinsiz, inançsız”.
- *ħarcsız ħurcsuz* ‘без никаких расходов’ (KS, 812) “masrafsız”.
- *ħırırsız uçsuz* ‘без конца и края, бескрайний и бесконечный’ (KS, 851) “sınırsız ve sonsuz”.
- *sözsüz gäläcisiz* ‘без излишних разговоров’ (KS, 1311) “tartışmasız”.

<sup>1</sup> Clauson kelimenin çoğu kez hem “nazıkçe” hem de “sessizce” anlamıyla kullanıldığını, kelimenin eski dönemde uzun formu olan *akuru* şeklinde geçtiğini ve XI. yüzyılda –n’li şekliyle ortaya çıktığını belirtmiştir (1972: 89). +n eki, bazı sıfatlara da gelerek, bunlardan, +çA ekiyle yapılan tarz zarflarına denk veya ‘olarak’ anlamını veren tarz zarfları meydana getirmiştir. Bu zarflarda +n eki zaman zarflarında olduğu gibi, işlek bir türetme eki özelliği kazanmıştır (Korkmaz 1969: 30). Geniş bir yayılma alanı bulmuş kelimelerden biri de (DLT 2014: 546)daki *akrun* ‘yavaşça, yavaş yavaş’ [< *akuru*+n < *akuru* ‘yavaş’] kelimesidir. Bu kelime Karahanlı Türkçesinde *akrun*, Harezmi ve Memlük-Kıpçak Türkçesinde *akrun* ~ *akrın* şeklindedir (Şenyüz 2017: 262).

➤ *suçsuz günahsız* ‘совершенно безвинный / безвинно’ (KS, 1326) “tamamen suçsuz / masum”.

➤ *kirmâ çihma* ‘заходить, захаживать, посещать, приходить’ (KS, 697) “çağırmaq, katılmak, ziyaret”.

### 1. 2. İkilemenin İki Sözcüğü de Farklı Ekleri Almış ya da Biri Ek Alıp Diğeri Yalın Halde Kalmış İkilemeler

➤ *atlı atınça* ‘поименно’ (KS, 168) “adıyla, adına göre”.

➤ *äväl äväldän* ‘изначально, предначально, извечно’ (KS, 197) “başlangıçta, ilk olarak, sonsuza dek”.

➤ *ävälçiñ ilgärtin* ‘прежде всего’ (KS, 197) “öncelikle”.

➤ *emin sövünçlü* ‘спокойный, умиротворенный и радостный’ (KS, 487) “sakin, huzurlu ve neşeli”.

➤ *körümlü körümsüz* ‘видимый и невидимый, зримый и незримый’ (KS, 741) “görünen ve görünmeyen”.

➤ *körünür görünmäs* ‘видимый и невидимый, зримый и незримый’ (KS, 742) “görünür görünmez”.

➤ *körüp körmeyin* ‘не замечая, не обращая внимания’ (KS, 742) “fark edilmeden, dikkat çekmeden”.

➤ *saraydan çihma* ‘(неудачная кыпч. калька с тур. serdengeçti букв. ‘сорвиголова’) воен. башибузук, штурмовик-доброволец, нерегулярный солдат из гражданских, штатских лиц, букв. вышедший из дворца’ (KS, 1239) “saraydan çıkma, ileri düzeyde olan”.

➤ *titräy horğa* ‘дрожь от страха’ (KS, 1451) “korkudan titreyen”.

### 1. 3. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Oluşan İkilemeler

➤ *ağırın ağırın* ‘медленно, потихоньку, постепенно’ (KS, 62) “yavaş yavaş”.

➤ *azar azar* ‘понемногу, помалу, постепенно’ (KS, 191) “biraz, yavaş yavaş, azar azar”.

➤ *başğa başğa* ‘отдельный, раздельный, обособленный, особенный, особый, сугубый; отдельно, раздельно, обособленно, особо, сам по себе’ (KS, 233) “ayrı ayrı, başka başka”.

➤ *birär birär* ‘по одному, один за другим, по отдельности, порознь, по очереди’ (KS, 275) “bireg bireg, ayrı ayrı, sırayla”.

➤ *bir bir* ‘1. по одному; 2. какой-нибудь, какой-либо’ (KS, 275) “1. bir bir, her seferinde bir; 2. biraz, bazı”.

➤ *biyik biyik ~ böyük böyük* ‘высший, превосходнейший, высочайший’ (KS, 291) “yüksek, en mükemmel, yüce”.

- *özgä özgä* ‘как-либо иначе, по-другому, иным отличным образом; иной, отличный, разный, разнообразный’ (KS, 1110) “başka başka, farklı farklı”.
- *pirhıldı pirhıldı* ‘бурлящий, бурливый’ (KS, 1142) “çalkantılı, türbülans, vadiden akan”.
- *räng räng* ‘разноцветный, пёстрый, испещренный’ (KS, 1194) “renk renk, renkli”.
- *tez tez* ‘быстро-быстро, очень скоро’ (KS, 1435) “çok hızlı, çok yakında”.
- *türlü türlü* ‘самый разный, многообразный, разнообразный, всяческий, по-разному, всячески’ (KS, 1527) “türlü türlü, çeşit çeşit, farklı farklı”.
- *ulu ulu* ‘очень большой, великий-превеликий, величайший’ (KS, 1550) “büyük büyük”
- *vaḥ vaḥ* ‘межд. ах-ах, ой-ой’ (KS, 1585) “oh oh”.
- *vaḥt vaḥt* ‘время от времени, временами, иногда’ (KS, 1585) “zaman zaman, bazen”.
- *yıḡı yıḡı* ‘очень часто, многократно, густо, плотно’ (KS, 1710) “çok sık, yoğun”.

#### 1.4. Aynı Sözcüğün Farklı Şekilleriyle Oluşturulmuş İkilemeler

- *arı aruv* ‘пресвятой, пречистый, целомудренный, праведный’ (KS, 129) “mübarek, adaletli, iffetli, dürüst”.
- *atlı atınça* ‘поименно’ (KS, 168) “adıyla, adına göre”.
- *atlı çuvlu ~ atlı çovlu ~ atlı çuvlu* ‘знаменитый, прославленный’ (KS, 168) “meşhur, tanınmış, ünlü”.
- *äväl äväldän* ‘изначально, предначально, извечно’ (KS, 197) “başlangıçta, ilk olarak, sonsuza dek”.
- *ävälçiḡ ilgärtin* ‘прежде всего’ (KS, 197) “öncelikle”.
- *äväl burun* ‘прежде всего, в первую очередь, наипаче’ (KS, 197) “öncelikle”.

#### 1. 5. İkilemeleri Oluşturan Unsurların Arasına Bağlaç Girmiş İkilemeler

- *uvaḥ ta uvaḥ* ‘разная мелочь’ (KS, 1566) “önemsiz şeyler”.
- *yarım da yarım* ‘по половине, пополам, наполовину’ (KS, 1657) “yarı yarıya”.

#### 1. 6. Fiillerin ve İsimlerin Olumlu + Olumsuz Şekliyle Yapılan İkilemeler

- *körümlü körümsüz* ‘видимый и невидимый, зримый и незримый’ (KS, 741) “görünen ve görünmeyen”.
- *körünür körünmäs* ‘видимый и невидимый, зримый и незримый’ (KS, 742) “görünür görünmez”.

➤ *körüp körmeyin* ‘не замечая, не обращая внимания’ (KS, 742) “fark edilmeden, dikkat çekmeden”.

### 1. 7. Renk Adlarıyla Oluşan İkilemeler

➤ *morlu kırmızılı* [982] ‘фиолетово-красный, фиолетовый с красным’ (KS, 982) “morlu kırmızılı”.

➤ *morlu köklü* ‘фиолетово-синий, фиолетовый с синим’ (KS, 982) “morlu mavili, mor-mavi”.

➤ *sarı hızıllı* ‘жёлто-красный, жёлтый с красным’ (KS, 1241) “sarı ve kırmızı, sarı-kırmızı”.

➤ *sarı yağız* ‘жёлто-рыжий, рыжеватый’ (KS, 1241) “sarı-kırmızı, kumral”.

➤ *yâşilli brunatlı* ‘зелёно-коричневый’ (KS, 1682) “yeşil-kahverengi”.

### 1. 8. Unsurları Yer Değiştiren İkilemeler

➤ *hız oğlan* ‘гермафродит’ (KS, 863) “kız-oğlan”.

➤ *oğul hız* ‘сын и дочь, сыновья и дочери, дети’ (KS, 1040) “oğul ve kız”.

### 1. 9. Ünlemlerle Kurulan İkilemeler

➤ *vaḥ vaḥ* ‘межд. ах-ах, ой-ой’ (KS, 1585) “oh oh”.

## 2. Anlam Açısından Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İkilemeleri

### 2. 1. Eş veya Yakın Anımlı İki Sözcükten Oluşan İkilemeler

➤ *alaca bulaca ~ yalaca bulaca* ‘пёстрый, разноцветный, испещренный, разномастный, не сплошной’ (KS, 66) “alacalı, renkli, benekli”.

➤ *artı sıra* ‘следования, последования, чередования, оставляемые позади друг за другом, следы’ (KS, 141) “tekrarlama, art arda”.

➤ *Ata Yarlıḥ* ‘Отец-Свет’ (KS, 165) “İsa, Mesih”.

➤ *atalı oğullu* ‘имеющий отца и имеющий сына, т. е. родные отец и сын’ (KS, 165) “babalı-oğullu, aile, baba ve oğlu”.

➤ *atlı çuvlu ~ atlı çovlu ~ atlı çuvlu* ‘знаменитый, прославленный’ (KS, 168) “meşhur, tanınmış, ünlü”.

➤ *äväl burun* ‘прежде всего, в первую очередь, наипаче’ (KS, 197) “öncelikle”.

➤ *barlı tirlikli* ‘зажиточный’ (KS, 225) “refah, zengin, müreffeh”.

➤ *çanaḥ ayaḥ* ‘посуда (для еды и питья): миски, тарелки, блюда, горшки, чаши и чашки, кружки, кубки, бокалы, рюмки’ (KS, 367) “üyesek ve içecek için eşya: kase, tabak, tencere, bardak, kupa, kadeh”.

➤ *çara dārman* ‘возможности и средства’ (KS, 369) “yollar ve yöntemler”.

➤ *çayır çimän* ‘обильный луг, пастбище, пастбищное угодье, место, изобилующее растительностью и травой’ (KS, 373) “bitki ve otlarla dolu yer”.



- *esli ağıllı* ‘разумный и мудрый, сознательный, благоразумный’ (KS, 504) “bilge ve akıllı, akıllı uslu”.
- *et han* ‘плоть и кровь’ (KS, 510) “soy”.
- *hörmätli ezätli* ‘благочестивый и достойный’ (KS, 594) “saygılı ve değerli”.
- *inamsız dinsiz* ‘совершенный неверующий, полнейший безбожник, конченый недоверок’ (KS, 613) “dinsiz, inançsız”.
- *hara yağız* ‘ёмно-рыжи’ (KS, 810) “kara-yağız”.
- *hırırsız uçsuz* ‘без конца и края, бескрайний и бесконечный’ (KS, 851) “sınırsız ve sonsuz”.
- *hul hutan* ‘челядь, дворовые люди, слуги, прислуга’ (KS, 895) “hizmetçi, memur, görevli”.
- *hul huluğçı* ‘слуги и служанки, слуги, прислуга’ (KS, 895) “görevliler ve hizmetçiler”.
- *örtü töşäk* ‘покрывала и постель, постельные принадлежности’ (KS, 1101) “örtü-döşek, battaniye ve yatak”.
- *sağ salam* ‘совершенно здоровый, целый и невредимый’ (KS, 1223) “sağ sağlam, mükemmel, sağlıklı olarak”.
- *söz buyruğ* ‘слово-повеление, *m. e.* повелительное слово’ (KS, 1307) “emir kelimesi”.
- *söz davı* ‘всяческие речи, разговоры и споры, тяжбы’ (KS, 1307) “her türlü konuşma, konuşma ve tartışma”.
- *söz gäläci* ‘всяческие слова, разговоры, словопрения’ (KS, 1307) “konuşkan”.
- *suçsuz günahsız* ‘совершенно безвинный / безвинно’ (KS, 1326) “tamamen suçsuz/masum”.
- *ton oprah* ‘одежда и белье’ (KS, 1482) “giyim ve iç çamaşırı”.
- *töräsiz nesiz* ‘без суда и всего прочего’ (KS, 1495) “yargısız –nesiz”
- *tuvar ögüz* ‘крупный рогатый скот, коровы и быки’ (KS, 1516) “sığırlar, inek ve boğa”.
- *tuz ötmäk* ‘хлеб-соль, обед, стол, пища, угощение’ (KS, 1518) “misafirperverlik”.
- *yalan açığ* ‘совершенно голый’ (KS, 1629) “çıplak, anadan doğma”.
- *yarağ yasağ* ‘оружие и снаряжение, вооружение и доспехи’ (KS, 1649) “silah ve teçizat, silah ve zırh”.
- *yarlı çaräsiz* ‘бедные, убогие и немочные’ (KS, 1658) “yoksul ve çaresiz, zavallı ve sefil”.

➤ *yemäh içmäh* ‘еда и питье, питание’ (KS, 1688) “uyecek içecek, beslenme”.

➤ *yeŋgä ğızlar* ‘невестки и дочери, женщины и девушки’ (KS, 1691) “kadınlar ve kızlar”.

## 2. 2. Zıt Anımlı İki Sözcükten Oluşan İkillemeler

➤ *aĥlı ĥaralı* ‘1. белочерный, белочерной масти, перепелесый, пятнистый, разноласый, полосатый, разномастый, пёстрый; 2. покрытый коростой, паршами, паршивый, шелудивый, в паршах, шелудях’ (KS, 62) “1. çizgili benekli; 2. kabuk ile kaplı”.

➤ *artıĥ eksik* ‘более-менее, около, приблизительно’ (KS, 139) “az çok, yaklaşık”.

➤ *artıĥı eksiki* ‘излишнее и недостающее в чем’ (KS, 139) “ne fazla ne eksik”.

➤ *az köp* ‘немного, сколько-нибудь’ (KS, 193) “az çok, biraz”.

➤ *barı yoĥu* ‘всё имеющееся, наличное’ (KS, 223) “tüm mevcut, nakit”.

➤ *erkäk tişi* ‘мужчина и женщина, мужской и женский’ (KS, 496) “erkek ve kadın”.

➤ *ertä keçä* ‘с утра до ночи’ (KS, 499) “sabahtan akşama”.

➤ *kirmä çıĥma* ‘заходить, заходить, посещать, приходить’ (KS, 697) “çağırmaq, katılmak, ziyaret”.

➤ *kündüz keçä* ‘день и ночь, днем и ночью, денно и ночью’ (KS, 773) “gece ve gündüz”.

➤ *ĥaralı aĥlı* ‘черно-белый, рябой, пёстрый’ (KS, 808) “siyahlı- beyazlı, alacalı, benekli”.

➤ *oĥulsuz ĥızsız ~ oĥulsız ĥızsız* ‘не имеющий ни сына, ни дочери, бездетный’ (KS, 1041) “oĥulsuz ve kızsız, çocuksuz”.

➤ *oĥlu soĥlu* ‘правый и левый, вправо и влево’ (KS, 1056) “sağ sol”.

➤ *ölüm tirim* ‘жизнь и смерть’ (KS, 1098) “ölüm ve yaşam”.

➤ *ucuz bahalı* ‘не дорогой и не дешевый, по средней цене’ (KS, 1542) “pahalı ve ucuz değil, ortalama fiyat”.

➤ *ulu kiçi* ‘большие, старшие и малые, младшие’ (KS, 1547) “büyük ve küçük”.

➤ *uç toĥa* ‘наконечник и пряжка, спуск и застёжка’ (KS, 1541) “ucu ve tokası, iniş ve dikiş”.

➤ *yaĥşı yaman* ‘хорошие и плохие, хорошее и плохое, добро и зло’ (KS, 1628) “iyi ve kötü, doğru ve yanlış”.

➤ *yaman saĥlam* ‘злые, плохие и здоровые, целые, непорочные’ (KS, 1637) “şeytani, kötü ve saĥlam”.

- *yer kök* ‘земля и небо’ (KS, 1702) “yer ve gök”.

### 2. 3. Bir Sözcüğü Anlamalı Olan İkilemeler

Ermeni harfli Kıpçakçada tespit edilen bu tür ikilemelerde ilk sözcüğün anlamalı olduğu görülmüştür.

- *eğri bügrü* ‘очень кривой, извилистый, извивистый, покрученный, запутанный, путанный, невнятный’ (KS, 472) “eğri büğrü, karmaşık”.
- *eski müskü* ‘старье, ветхие вещи’ (KS, 503) “eski püskü, eskimiş şeyler”.
- *harcsız hürsuz* ‘без никаких расходов’ (KS, 812) “masrafsız”.
- *hariş muruş* ‘смешанный, перемешанный, смешавшийся; смешанно’ (KS, 816) “karmakarışık”.
- *tasa husa* ‘превеликая тревога, скорбная печаль, прискорбие’ (KS, 1393) “mutlak anksiyete, üzgün üzgün, kederli üzüntülü”.
- *ufah tüväh* ‘всякая мелочь, мелкие вещи’ (KS, 1542) “ufak tefek, küçük şeyler”.

### 3. Köken Bakımından Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İkilemeleri

#### 3.1. Türkçe + Türkçe Yapısında Olan İkilemeler

- *atalı oğullu* ‘имеющий отца и имеющий сына, т. е. родные отец и сын’ (KS, 165) “babalı-oğullu, aile, baba ve oğlu”.
- *atlı çuvlu ~ atlı çovlu ~ atlı çuvlu* ‘знаменитый, прославленный’ (KS, 168) “meşhur, tanınmış, ünlü”.
- *barlı tirlikli* ‘зажиточный’ (KS, 225) “refah, zengin, müreffeh”.
- *oğulsuz hızsız ~ oğulsız hızsız* ‘не имеющий ни сына, ни дочери, бездетный’ (KS, 1041) “oğulsuz ve kızsız, çocuksuz”.
- *ölüm tirim* ‘жизнь и смерть’ (KS, 1098) “ölüm ve yaşam”.

#### 3.2. Türkçe + Arapça ya da Arapça +Türkçe Yapısında Olan İkilemeler

- *äväl burun* ‘прежде всего, в первую очередь, наипаче’ (KS, 197) “öncelikle”.
- *emin sövünçlü* ‘спокойный, умиротворенный и радостный’ (KS, 487) “sakin, huzurlu ve neşeli”.
- *esli ağıllı* ‘разумный и мудрый, сознательный, благоразумный’ (KS, 504) “bilge ve akıllı, akıllı uslu”.
- *hörmätli ezätli* ‘благочестивый и достойный’ (KS, 594) “saygılı ve değerli”.
- *sağ salam* ‘совершенно здоровый, целый и невредимый’ (KS, 1223) “sağ sağlam, mükemmel, sağlıklı olarak”.

#### 3.3. Türkçe + Farsça Yapısında Olan İkilemeler

➤ *suçsuz günahsız* ‘совершенно безвинный / безвинно’ (KS, 1326) “tamamen suçsuz/masum”.

➤ *uçuz-bahalı* ‘не дорогой и не дешевый, по средней цене’ (KS, 1542) “pahalı ve ucuz değil, ortalama fiyat”.

### 3.4. Türkçe + Moğolca Yapısında Olan İkilemeler

➤ *söz gäläci* ‘всяческие слова, разговоры, словопрения’ (KS, 1307) “konuşkan”.

➤ *sözsüz gäläcisiz* ‘без излишних разговоров’ (KS, 1311) “tartışmasız”.

İkilemeler Türk dilinin söz varlığını inceleme açısından öneme sahiptir. Aleksandr Garkavets’in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye III, Kıpçakskiy Slovar* adlı Kıpçakça Sözlüğünün taranmasıyla tespit edilen ikilemelere bakıldığında, Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde olduğu gibi bu dönemde de ikilemelerin anlatımı güçlendirmek, pekiştirmek amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışma, bu dönemdeki ikilemeleri şekil, anlam ve köken açısından değerlendirmekte ve daha sonraki çalışmalara yardımcı olma özelliği taşımaktadır.

## KAYNAKLAR

ÇAĞATAY, Saadet, (1978), *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2009), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERDEM, Mehmet Dursun, (2005), “Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”, *Bilig* S: 33: 189-225.

ERGİN, Muharrem, (1988) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

GARKAVETS, A. N. (1979), *Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıka k Slavyanskimi v XVI-XVII vv*, Kiev: Naukova Dumka.

GARKAVETS, A. N. (1987). *Kıpçakskie Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy (Glava 2. Armyano-Kıpçakskiy Yazık Po Pamyatnikam XVI-XVII vv.*, Alma-Ata: Nauka.

GARKAVETS, A. N.; HURŞUDYAN, E. (2001), *Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deacon Lussig Drom Lviv 1575/1580*, Almatı: Deşt-i Kıpçak.

GARKAVETS, A. N. (2010). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III. Kıpçakskiy Slovar'*. Almaty: Kasean Baur. [KS : Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye]

GENCAN, Tahir Nejat, (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HATİPOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, (2008). “Urum Diyalektlerinde Tipik Kıpçak Özellikleri”, *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 252-264.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, (2012). “**Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi**” *Dil Araştırmaları*, S. 10, 17-81.

KORKMAZ, Zeynep (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK Yay.

SEV, Gülsel, “**Divanü Lügat’it Türk’te İkilemeler**”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 634: 497-510.

TOPRAK, Funda, (2005), “**Harezm Türkçesinde İkilemeler**”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2: 277-292.

TUNA, Osman Nedim (1948), “**Türkçede Tekrarlar**”, İÜ, *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. III, İstanbul, s. 429-447.



MEMLÛK KIPÇAKÇASIYLA YAZILMIŞ ESERLERDE KELİME BAŞINDA D-  
ÜNSÜZÜ

Prof. Dr. Can ÖZGÜR\*

ÖZ

Memlûk Kıpçakçası Türkoloji literatüründe 13. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın başlarına kadar Mısır ve Suriye’de yazılmış eserler için kullanılan bir kavramdır. Bu lehçeyle yazılmış eserler tam bir bütünlük içinde değildir. Karışık lehçe özellikleri (Harezmi-Kıpçak-Oğuz) söz konusudur. Buna paralel olarak Memlûk Kıpçakçasında kelime başında t- ve d- ile yazılmış kelimeler, karşılıklı olarak bir araya getirilip incelenmektedir. Bununla ilgili asıl Memlûk Kıpçakçası eserleri ve iki dilli olarak yazılmış sözlük-gramerler taranmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Memlûk Kıpçakçası, karışık dil özellikleri, t-: d- ünsüzü.

D- CONSONANT IN THE TEXTS WRITTEN IN MAMELUKE KIPCHAK

ABSTRACT

The term of “Mameluke Kipchak” is used for the texts which were written in Egypt and Syria from 13. century until the beginings of the 15.century. These texts which were written in this dialect don’t demonstrate a unity. There exists mixed features of dialects (Khwarezm-Kipchak-Oghuz dialects). Concordantly the words which begins with t- and d-, will be analyzed by gathering these material. In relation to that the dictionaries and grammars which were written diglotly in main Mameluke Kipchak have been scanned.

**Keywords:** Mameluke Kipchak, mixed dialect features, initial t-: d- consonants.

1. Giriş

13. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın başlarına kadar Mısır ve Suriye’de yönetici ve asker sınıfının konuştuğu yazdığı Türkçey Memlûk Kıpçakçası denilmektedir. Bu lehçeyle yazılmış eserler dil bakımından tam bir bütünlük göstermezler. Eserlerin içinde az veya çok (Harezmi-Oğuz-Kıpçak) dil özellikleri karışık hâlde bulunur. Dolayısıyla Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış eserler Türk dili tarihinde önemli bir yere sahiptir. Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış eserler içerisinde en önemlileri Asıl Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış olanlardır: *Gülistan Tercümesi* (GT), *Baytaratü’l-Vâzih* (BV) İstanbul yazması, *İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin* (İM) ve *Münyetü’l-Guzât* (MG) (Eckmann 1996: 53, 68). Bunların yanında iki dilli olarak yazılmış sözlük ve gramerler de kıymetli dil yadigârlarıdır: *Kitâbü’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk* (Kİ), *Kitâb-ı Mecmû’u Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Moğolî* (T), *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Luğati’t-Türkiyye* (TZ), *El-Kavânînu’l-Küllîye li Zabtî’l-Luğati’t-Türkiyye* (KK) ve *Ed-Durretü’l-Mudîa fi’l-Luğati’t-Türkiyye* (DM).

Eski Anadolu Türkçesinin dışında diğer tarihî Türk lehçeleri kelime başında t-d meselesinde t- tarafındadır. Yalnız bu konuda karışık lehçe özelliklerini yansıtmaması bakımından Memlûk Kıpçakçasında hem t- hem d-’li örnekler söz konusudur. Bu durum 13. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Batı Türkçesinde de olan bir hadisedir.

\* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kipcakistan@hotmail.com

Bu çalışmada Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış eserler kelime başında *d-* ünsüzünü bulundurma, ikili şekiller *t-'li d-'li* örneklerin olup olmaması bakımından ele alınıp incelenmektedir.

### **İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin'de d-**

Tegül kelimesinin degül şeklinde geçen örnekleri vardır. Bunun dışında birkaç kelimedede daha *d-'li* şekiller vardır: *di-*, *de-*, *delü*, *digi*, *delülik*: *delülük*, *diyil-*

### **GT'de d-**

Özellikle çok kullanılan kelimelerde görülür: *dağı* (birçok örnek), *degül* (birçok örnek): *dögül*, *diñle-*: *tıñlan-*, *dört*: *tört*, *dur-tur-*, *dudak* (yalnız *d-*), *di-* (birçok örnek): *ayt-*, *dağı* (tüm örnekler s. 240-245).

### **BV'de d-**

*de* “*dahi*”, *degül*, *deng*, *de-* (1 tane): *di-* ~ *ti-* (diğer tüm örnekler), *diken*, *dil*, *diñlendür-*, *dir-*, *dudak*, *dur-*, *dutul-*, *degül* (s. 167-169).

### **MG'de d-**

MG'de kelime başında *d-'li* 3 kelime geçmektedir: *dögül* (17 tane): *tögül* (1 tane), *dört* (1 tane): *tört* (diğer tüm örnekler), *dur-* (1 tane): *tur-* (diğer tüm örnekler) (s. 176, 302).

### **Kİ'de d-**

*deke*: *teke*, *daş*: *taş*, *dang*: *tan* “*şaşkınlık*”, *dangla-*: *tanla-* “*şaşmak*”, *delik*: *telük*, *depe*: *tepe*, *depren-*: *tepren-*, *dep-*: *tep-*, *dezek*: *tezek*, *dik-tik-*, *dil:til*, *dile-tile-*, *dilençi:tilençi*, *dilkü*: *tilkü*, *direk*: *tirek*, *diz*: *tiz*, *tın*: *dın*, *doğ-toğ-*, *döz-*: *töz-*, *dumlu*: *tumlu* “*soğuk*”, *durur*: *turur*, *düken-*: *tüken-*, *dümen*: *tümen*, *dün*: *tün*, *düş-tüş-*, *dütün*: *tütün* “*duman*”, *düzel-*: *tüzel-* (s. 33-37, 101-110).

### **DM'de d-**

*damar*, *darı*, *deg-*, *demren*, *demür*, *demürçi*, *demür kömlek*, *dere*, *derin*, *deve*, *deve kuşu*, *diñç*, *dırğak* “*tırnak*”, *dilim*, *dip*, *dirler*, *diz*, *don*, *dört*, *dumşuk* “*kuş gagası*”, *duvār*: *duvār*, *düdük* (s. 82-85).

### **TZ'de d-**

*dağı*, *dağıl-*, *doğuz*, *danır-* “*şaşakalmak*”, *dardağan bol-*: *dardaganla-* “*ufalanmak*, *darmadağın olmak*”, *daş*, *davar*: *dıvar*, *de-*: *di-*, *dede*, *degirmi*, *değiş-* (T): *deyiş-*, *degme* (T): *time* (T), *degrin-*: *degirmi olmak*, *değşir-*, *degül* (T): *tüyül*, *degzin-* “*çevirilmek*”, *depe*, *der-*, *deri*, *deşil-*, *dev*: *div*, *devlengeç*: *tevlüğeç*, *dık*: *tık*, *dik-*, *dilmaç*: *tılmaç*: *tilmaç*, *dinsiz*, *diril-*: *tiril-*, *diş*: *tiş*, *dog-*, *dok-*, *don* “*kadın aybaşı*”, *dög-*: *tög-*: *töy-*, *dört*, *dörktül*: *dördül*, *dudag*, *duva* “*iki yaşında öküz yavrusu*”, *durı*, *düdük*, *dügme* (T): *tüyme*, *dügün*, *tümri*: *dümbelek*, *düdük*, *dürük*: *türük* “*el gün*, *halk*”, *dürüt-* (s. 163-166).

**KK'de d-**

daban, dağı, de-, degin, deginçe, degül, dere, deve, devekuş, devingeç “çaylak kuşu”, dinli, doldur-: toltur-, doñuz, doñuzlan kırtı “bok böceği”, dört, dudag (s. 107-108).

**T'de d-**

dağı, dağık: daguk (T) “tavuk”, de-, degin, deglükeç “çaylak türünden kuş”, deşür-, demür, dıldağ “delil”, dıldağla- “delil getir-”, dil, dir-, dirdük “tezgah”, diş- “bakireliği gidermek”, dokı- “vurmak”, doz, dozat-, döğ-, döğüç “sarımsak havanı”, dön-, döndürü koymak “yerine koymak”, dönen “dört yaşında at”, dört, döş, döz-, dudak (Trkm), dumşuk, düdük, düdükçi, dürt, dürüş- “çalışmak”, düş “öğle” (s. 102-103).

**Sonuç**

Kelime başında d- ile ilgili topladığımız malzemeye göre netice olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Asıl Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış GT'de İM ve BV'ye göre kelime başında

daha çok d- ile geçen örnek bulunmaktadır. Buna göre GT'nin daha çok Oğuzca unsur taşıdığı söylenebilir. MG'de ise yalnız 3 kelime d- ile geçmektedir: di- (birçok örnek): ayt-, dağı (tüm örnekler), degül (birçok örnek). Bu MG'nin asıl Kıpçak dil özelliklerini daha çok yansıttığını göstermektedir.

2. Dört metinde ikili geçen kelimeler GT'de daha fazladır. Bu da bize karışık dil

özellikleri bakımından GT'nin daha ileride olduğunu yansıtmaktadır.

3. Dört eserde ikili kullanımlar şu şekildedir:

İM: delülük: delülük

GT: degül (diğer tüm örnekler): döğül, diñle-: tıñlan-, dört: tört, dur-: tur-, di- (birçok örnek): ayt-

BV: de- (1 tane): di-: ti- (diğer tüm örnekler)

MG: dört: tört (diğer tüm örnekler), döğül: töğül (1 tane), dur-: tur- (1 tane)

4. MG dışında üç eserde ortak geçen d-'li örnek: de-, di-, ti- şekilleridir.

GT ve BV'de ortak geçen şekiller: degül, dudak, di-, dur-.

MG, GT, BV'de ortak geçen kelime: yalnız dur-

Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış sözlük-gramerlerde kelime başında d- ile ilgili de şunları ifade edebiliriz:

1. Kelime başında d- ile geçen kelimeler çoğunlukla ince sıradan olanlardır.

2. Kİ'de 26 kadar örnek kelime başında d- ile geçen kelimelerdir. Bunların hemen hemen hepsinin t- ile geçen şekilleri de vardır: dil: til, dile-: tile-, dilkü: tilkü gibi.

3. TZ'de 50 civarında kelime d- ile geçmektedir. Bunların bazılarında Türkmençe lehçe kaydı vardır: degme, time, degül, düğme, değiş- gibi. Bazılarının



eşdeğer karşılıkları vardır: degme: tigma, de-: di-, dev: div, dörtlük: dördül, düğme: tüyme gibi.

Bunlardan t-'li eşdeğer karşılığı olan kelimeler: tuvar, tüyül, tevlüğeç, tık, tilmaç, tilmaç, tiril-, tiş, tög-, töy, tüyme, tümri, türük kelimeleri olmak üzere 13 tanedir. Bu örnekler TZ'nin söz dağarcığı bakımından diğer sözcüklere göre daha çeşitli ve zengin olduğunu ortaya koymaktadır.

4. DM, KK, T'de bir iki istisna dışında t-'li örnek geçmemektedir. Bu bize üç sözlüğün daha çok Oğuzca özellik taşıdığını göstermektedir. İkili kullanımlar şu şekildedir:

DM: t-'li örnek yok, bütün kelimeler d- tarafındadır.

KK: doldur-: toltur-

T: İki kelimedede Türkmençe kayıt vardır: dagık: daguk (T) "tavuk", dudak (T).

## KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

BV: AĞAR, Mehmet Emin, (1986), *Baytaratü'l-Vâzih (İnceleme-Metin-İndeks)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

DM: TOPARLI, Recep, (2003), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lüğati't Türkiye*, Ankara: TDK Yay.

GT: KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, (1989), *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.

İM: TOPARLI, Recep, (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Ankara: TDK Yay.

Kİ: CAFEROĞLU, Ahmet, (1931), *Kitâb al-İdrâk li Lisan al Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

KK: TOPARLI, Recep - ÇÖGENLİ, M.Sadi - YANIK, Nevzat H., (1999), *El-Kavânînu'l-Küllîye li Zabtî'l-Lüğati'tTürkiyye*, Ankara: TDK Yay.

MG: UĞURLU, Mustafa, (1987), *Münyetü'l-Guzât*, Ankara:Kültür ve Turizm Bak. Yay.

T: TOPARLI, Recep - ÇÖGENLİ, M.Sadi - YANIK, Nevzat H., (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK Yay.

TZ: ATALAY, Besim, (1945), *Et-Tuhfet- üz- Zekiyye fil-Lûgat -it- Türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.



**KARAY TÜRKÇESİNDEKİ -Adoğon / -ydoğon EKİ ÜZERİNE\***

**Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT\*\***

**ÖZ**

Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yönlere göre yapılan tasniflerde Kuzeybatı grubu, etnik bakımdan yapılan tasniflerde ise Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde değerlendirilen Karay Türkçesi, günümüzde bu lehçeyi konuşanların sayısının oldukça azaldığı Türk lehçelerinden biridir. Trakay, Haliç-Lutsk ve Kırım olmak üzere üç diyalekti bulunan Karay Türkçesi, genel Türk dilinin bazı arkaik kelime ve eklerini hâlâ saklamaktadır.

Karay Türkçesinin yazı ve konuşma dilinde, bir yandan Eski Türkçeden günümüze birçok Türk lehçesinde bulunan temel sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri varlığını sürdürürken diğer yandan, birden fazla ekin bir araya gelip kalıplaşmasıyla ortaya çıkan fiilimsi ekleri de kullanılmaktadır. Karay Türkçesinde, birden fazla gramatikal unsurun bir araya gelip kalıplaşmasıyla oluşan eklerden birisi de -Adoğon / -ydoğon ekidir. -Adoğon / -ydoğon eki, hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil yapımında kullanılmaktadır. Türk dilinde bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması pek görülmeyen bir durumdur. Dolayısıyla Karay Türkçesindeki -Adoğon / -ydoğon ekinin yapısı ve kullanımı ilgi çekici bir özelliktir.

Bu çalışmada, Karay Türkçesinin Trakay ağzından alınmış metin örneklerine dayanılarak -Adoğon / -ydoğon ekinin kullanım ve işlevleri gösterilecek ve ekin yapısı ve oluşumu hakkında bilgi verilecektir. Ekin yapısı ve işlevleri tespit edilmeye çalışılırken tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki benzer eklerle de karşılaştırma yapılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Karay Türkçesi, zarf-fiil, sıfat-fiil, Türk lehçeleri

**ON THE SUFFIX -Adoğon / -ydoğon IN KARAIM TURKIC**

**ABSTRACT**

Karaim Turkic, which is classified geographically amongst the Northwestern group of Turkic dialects and within the Kipchak group in terms of its ethnic structure, is one of the present-day Turkic dialects with dramatically declining number of speakers. Having three dialects of Trakai, Halitz-Lutsk and Crimea, Karaim Turkic has preserved some archaic words and suffixes of the general Turkic language.

In the written and spoken language of Karaim Turkic basic suffixes of verbal adjectives and verbal adverbs of the Old Turkic language, present in many Turkic dialects today, continue to exist while verbal suffixes that emerged through formation of fixed forms by combination of more than one suffix are still in use. One of the suffixes that emerged through formation of a fixed form in combination of more than one suffix in Karaim Turkic is the suffix -Adoğon / -ydoğon. The suffix -Adoğon / -ydoğon is observed to be used in formation of both verbal adjectives and verbal adverbs. Use of the same suffix in the formation of both verbal adjective and verbal adverbs simultaneously is not commonly observed in Turkic. The structure and use of the suffix -Adoğon/-ydoğon in Karaim Turkic is therefore an interesting case.

---

\* Bu çalışma, 4-6 Temmuz 2017 tarihleri arasında Prag'da düzenlenen II. Uluslararası Doğunun Batısı Batının Doğusu Konferansında sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Çalışma, Balıkesir Üniversitesi tarafından desteklenmiştir, BAP Proje No: 2016/122.

\*\* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hdurgut@balikesir.edu.tr

In this paper information on the structure and formation of the suffix *-Adoğon / -ydoğon* shall be provided by revealing the use and functions of the suffix based on examples taken from texts in the Trakai dialect of Karaim Turkic. Comparison with similar suffixes in other historical and modern Turkic dialects shall be made while establishing the structure and functions of the suffix.

**Keywords:** Karaim Turkic, verbal adverb, verbal adjective, Turkic dialects

Çağdaş Türk lehçelerinin Kıpçak grubu içerisinde yer alan Karay Türkçesi, kendine has ilgi çekici özellikleri bulunan Türk lehçelerinden biridir. Karay Türkçesinde, bir yandan eski Türkçe dönemine ait bazı arkaik kelimeler korunurken diğer yandan tarihî ve çağdaş dönemlerde komşuluk ilişkisi içinde bulunduğu dillerin etkisiyle söz diziminde bir takım değişimler ortaya çıkmıştır. Söz diziminde, genel Türk dilinin en karakteristik özelliklerinden biri olan tamlayan unsurun tamlanan unsurdan önce gelmesi özelliği Karay Türkçesinde büyük ölçüde değişmiştir. Karay Türkçesinin söz diziminde görülen değişikliklerin nedenlerini komşu dillerin baskısına ve Karayların mensubu oldukları inanç sistemi dolayısıyla İbranice'nin etkisine bağlayabiliriz. Bunun dışında Karay Türkçesinin gramer özellikleri, mensubu olduğu Kıpçak grubu Türk lehçelerinin gramer özellikleri ile büyük ölçüde benzerlik taşır.

Karay Türkçesinde bir yandan Eski Türkçeden günümüze birçok Türk lehçesinde bulunan temel sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri varlığını sürdürürken diğer yandan, birden fazla ekin bir araya gelip kalıplaşmasıyla ortaya çıkan fiilimsi ekleri de kullanılmaktadır. Karay Türkçesinde, birden fazla gramatikal unsurun bir araya gelip kalıplaşmasıyla oluşan eklerden birisi de *-Adoğon / -ydoğon* ekidir. Bu ek, Karay Türkçesinde hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır. Bir sıfat-fiil ekinin aynı zamanda şekil ve zaman eki olarak kullanılması Türk dilinde eski dönemlerden beri görülen bir özelliktir. Örneğin, *-mİş*, *-DAÇI*, *-Ar / -Ur*, *-mAz* ekleri Eski Türkçe döneminde bile hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki görevinde kullanılmaktaydı (Eraslan, 1980: 153). Ayrıca sıfat-fiil eklerinden kalıplaşarak kalıcı isim olarak kullanılan pek çok kelime, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülmektedir. Kısacası, bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki görevinde kullanımı yaygın olarak görülen bir özelliktir. Fakat bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması Türkçede pek yaygın değildir. *-GAn* ve *-Gİl* geniş zaman ifadeli sıfat-fiil ekleri Eski Türkçe döneminde *er-* fiilinin üzerinde kalıplaşarak *erken* ve *erkli* biçimleriyle zarf-fiil görevinde kullanılmışlardır (Tekin, 2003: 172, 178). Bunlardan *erken* zarf-fiili *iken* ve *-ken* biçiminde Türkiye Türkçesinde de zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır. Mustafa Öner, 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayında sunmuş olduğu *-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında* başlıklı bildirisinde, *erken* ve *erkli* zarf-fiillerini “Aslında partisip kaynaklı çekim eki taşıyan yardımcı cümlelerin gerundiyumlaştığı örnekler” arasında göstermiştir. M. Öner, adı geçen çalışmasında bu zarf-fiilleri “birleşik cümle sentaksı içinde, yardımcı fiillerden veya yardımcı cümleden doğan gerundiyumlar” olarak adlandırmış ve bunlara Azeri Türkçesinde görülen *-mamış / -memiş* ekini de dâhil etmiştir (Öner, 1999: 834). Bu örneklerde görülen *-ken* ve *-kli* ekleri esas itibarıyla sıfat-fiil olmakla beraber bu ekler *er-* fiilinin üzerinde kalıplaşarak zarf-fiil görevinde kullanılmışlardır. Bu tür zarf-fiilleşmelerin dışında aynı ekin hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması Türk dilinde yaygın bir gramer özelliği değildir.

### **Karay Türkçesinde -Adoğon / -ydoğon Ekinin Kullanımı ve Görevleri**

Karay Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmeyen eklerden biridir. Ek, ünsüzle biten fiillere *-Adoğon*, ünlüyle biten fiillere ise *-ydoğon* şeklinde eklenir: *bar-adoğon*, *üret-edoğon*, *oğu-ydoğon*. Bu ek, *a* ünlüsü ile biten fiillere eklendiğinde ekin başındaki *y* ünsüzü, fiilin sonundaki *a* ünlüsünü inceltir: *sakleydoğon*, *kayneydoğon* vb. *-Adoğon / -ydoğon* eki, Karay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda genellikle hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil bölümlerinde gösterilmiştir (Firkovičius, 1996: 110-111; Kocaoğlu, 2006: 22-23; Gülsevin, 2016: 99-100; Musayev, 1964: 300, 307; Csató, 2012: 40). O. Pritsak ise *Fundamenta*'da yer alan çalışmasında *-Adoğon / -ydoğon* ekini sadece sıfat-fiiller bölümünde incelemiştir (Pritsak, 1959: 335). *-Adoğon / -ydoğon* eki, sıfat-fiil görevinde kullanıldığında bu ekin üzerine çokluk ve isim hâl ekleri gelebilmektedir: *kayneydoğon*, *sinedoğon-lar*, *tişleydoğonlar-nın açıtadoğon-nu*, *basadoğon-ğa*, *buşuradoğonlar-dan* vb.

Karay Türkçesine ait metinleri incelediğimizde bu ekin hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanıldığı açıkça görülmektedir. *-Adoğon / -ydoğon* eki sıfat-fiil görevinde kullanıldığında geniş zaman ifadeli bir sıfat-fiildir. Karay Türkçesi ile ilgili çalışmalarda genellikle *şimdiki zaman sıfat-fiili* olarak adlandırılan bu ek, geçmişten geleceğe uzanan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu nedenle *-Adoğon / -ydoğon* ekinin geniş zaman sıfat-fiili olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu ekin Karay Türkçesinde sıfat-fiil görevinde kullanımına dair bazı örnekler aşağıda verilmiştir.<sup>1</sup>

*Korhmassın korhuvundan kéçenin; oktan uçadoğon kündüz* (Firkovičius, 1993: 26) "Gecenin korkusundan, gündüz uçan oktan korkmazsın".

*Né kılarbız, né vahtta ki tutarlar bizni avruvlar da sızlavlar sızlavları kibik töréydoğon katınnın.* (Firkovičius, 1993: 155) "Doğum yapmakta olan kadının ağırları gibi ağırı ve sızılar bizi tuttuğu vakit ne yaparız".

*Létuvada çıgadoğon gazetaların-mo bilesiz?* (Kocaoğlu, 2006: 61) "Litvanya'da çıkan gazeteleri biliyor musunuz?"

*Halégine ulusuy turadırlar alnyıda; koladoğonlar onğalmağ hastalıhlarına.* (Firkovičius, 1993: 135) "Şimdi senin ulusun, hastalıklarına şifa dileyenler huzurunda duruyor".

*Kutharadoğonlarının arasında yuvuhtağı dostum édi.* (Firkovičius, 1996: 110) "Yakın dostum kurtaranların arasında idi".

Verilen örneklerde görüldüğü üzere sıfat-fiil olarak kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, Türkiye Türkçesindeki *-An* ekine denk bir işlevde kullanılmaktadır.

*-Adoğon / -ydoğon* eki, zarf-fiil görevinde kullanıldığında doğal olarak ekin üzerine herhangi bir isim çekim eki gelmemektedir. Bu ek, zarf-fiil göreviyle kullanıldığında durum veya zaman zarfı yapmakta ve Türkiye Türkçesindeki *-ArAk* ve *-ken* zarf-fiil ekleriyle benzer fonksiyonları icra etmektedir:

<sup>1</sup> Örnekler Türkiye Türkçesi transkripsiyon alfabesine uyarlanarak verilmiştir.

*Eski vahtlarında bu oğulur édi, çığaradoğon tabutnu.* (Firkovičius, 1999: 108) “Eski zamanlarda tabutu çıkarırken bu okunurdu”.

*Ürenedoğon, öz arada sözlemibiz.* (Firkovičius, 1996: 73) “(ders) öğrenirken kendi aramızda konuşmuyoruz”.

*Bunu barın éske alsam / Boladoğon yat kırıda* (Firkovičius, 1997: 116) “Yad ellerde olurken / Bunların hepsini hatırlasam”.

*Mén kuçtum séni titreydoğon kuttan, / Yulduzlar kibik közler yarıldılar.* (Firkovičius, 1997: 234) “ Ben kucakladım seni mutluluktan titreyerek / Gözlerim yıldızlar gibi parladılar”.

*Alej mén, tintedoğon da inçkeléydoğon avalğı kaldıh kol yazışların, küçüme köre adét vağdalarının resimlerin çöpledim da yergeledim, da bügüngü tirligimizge yaravleydoğon da kışhartadoğon alarnı, uşpu 2 Bitigine sıyındırdım.* (Firkovičius, 1999: 5) “Bu yüzden ben, bize miras kalan el yazmalarını inceleyerek ve kontrol ederek, elimden geldiğince adetlerimizin kurallarını derleyip düzenledim ve bugünkü yaşantımıza uyarlayarak ve onları kısaltarak işbu ikinci kitaba sığdırdım”.

#### **-Adoğon / -ydoğon Ekinin Yapısı ve Tarihi Arka Planı**

Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* eki, tarihî Türk lehçelerindeki *-A tur-gan* yapısından ortaya çıkmıştır. Karay Türkçesinin grameri ile ilgili çok değerli çalışmaları bulunan K. M. Musayev, *Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfoloğiya* adlı eserinin sıfat-fiiller bölümünde *-Adoğon / -ydoğon* ekinin yapısını: *-a + tur- + -ğan = -adoğon* olarak açıklamıştır (Musayev, 1964: 307). Eski Türkçe döneminden beri yardımcı fiil göreviyle işlek olarak kullanılan *tur-* fiilinin asıl fiile *-A, -U* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle bağlanarak oluşturduğu birleşik şekillerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu görüyoruz. Tasvir fiili olarak süreklilik bildiren *-A / -U tur-* ve *-p tur-* yapıları Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde *tur-* fiilinin yardımcı fiil olarak işlevlerinden birisinin “Tasvirî fiil olarak kullanılmak” olduğunu ifade etmiş ve esas fiilin *tur-* yardımcı fiili ile birleşirken almış olduğu zarf-fiil eklerine göre *tur-* fiilinin esas fiilin anlamına farklı nüanslar kattığını belirtmiştir (Eraslan, 2012: 439). K. Eraslan’a göre esas fiil, *-a / -e* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin başlayıp devam ettiğini; esas fiil, *-u / -ü* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin yapılmakta olduğunu; esas fiil *-p* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin geçmişte başlayıp devam ettiğini gösterir (Eraslan, 2012: 439). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de *tur-* yardımcı fiilinin süreklilik ifadesiyle tasvir fiili olarak kullanımına dair pek çok örnek vardır (bkz. Hacıeminoğlu, 1996: 181; Hacıeminoğlu, 1997: 183). Yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-* fiilinin kendisinden önceki zarf-fiil ekleriyle ortaklaşa oluşturduğu farklı görev ve işlevler, tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde dilbilgiselleşme sonucu bir takım yeni eklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Esas fiile *-A* zarf-fiil ekini alarak bağlanan *tur-* yardımcı fiilinin *-Ur* geniş zaman ekiyle oluşturduğu *-A turur* yapısı, Harezmi Türkçesinden itibaren şimdiki zaman görevinde kullanılmaya başlanmıştır: *bara turur men (gidiyorum), bara turur sen, bara turur, bara turur miz, bara turur siz, bara tururlar* (Ercilasun, 2004: 403). Bu şimdiki zaman şeklinin kullanımı Çağatay Türkçesinde iyice artmış ve çeşitli ses olayları sonucu *-A turur* yapısından *-AdUr* ve *-A* şimdiki zaman

ekleri ortaya çıkmıştır: *tapadur men, tapadur sen, tapadur, tapadur biz, tapadur siz, tapadurlar; tapa men, tapa sen, tapa biz, tap siz* (Eckmann, 1988: 136). Aynı şekilde *-p turur* yapısından da Harezmi Türkçesinden itibaren yeni bir geçmiş zaman şekli ortaya çıkmıştır: *alıp turur men (aldım, almışım), alıp turur sen, alıp turur, alıp turur miz, alıp turur siz, alıp tururlar* (Ercilasun, 2004: 403). *-p turur* yapısı da Çağatay Türkçesi döneminden itibaren eklenerek *-ptUr* ve *-p* biçimleriyle yaygın olarak kullanılmıştır: *kılıptur men, kılıptur sen, kılıptur, kılıptur biz, kılıptur siz, kılıpturlar; koyup men, kelip siz* vb. (Eckmann, 1988: 138).

Şekil ve zaman eki olarak dilbilgiselleşmenin yanında *-A tur-* yapısının tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde süreklilik ifade eden tasvir fiili olarak kullanımı devam etmiştir. Tasvir fiili olarak kullanılan bu *-A tur-* yapısına geniş zaman sıfat-fiillerinden biri olan *-GAn* ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan *-A tur-gan* yapısı, özellikle Çağatay Türkçesinden itibaren yeni bir sıfat-fiil eki olarak *-AdUrGAn* şeklinde yaygınlaşmıştır. Arzu Yıkılmaz, *Bâbürnâme'de Fiilimsiler* adlı doktora tezinde *-AdUrGAn* ekini bir sıfat-fiil eki olarak incelemiş ve bu ekin kullanımına dair örnekler vermiştir. *Aş tartıl-adurğan yerde* "yemek verilmekte olan yerde", *kél-edürgen quşning alı sarı* "gelmekte olan kuşun önüne doğru" vb. (Yıkılmaz, 2014: 97).

Çağatay Türkçesinden itibaren geniş zaman ifadeli bir sıfat fiil eki olarak karşımıza çıkan bu ek, ünsüzle sonlanan fiillere *-AdUrGAn* biçiminde, ünlüyle sonlanan fiillere de *-ydUrGAn* biçiminde eklenmiştir. Adı geçen ek, çeşitli ses olayları sonucu yıpranarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Çağatay Türkçesinde sıfat-fiil görevinde kullanılan *-AdUrGAn* eki, lehçelere göre değişen bazı ses olayları sonucu günümüzdeki Türk lehçelerinin bir kısmında sıfat-fiil ve şekil ve zaman eki olarak varlığını devam ettirmektedir.

### ***-A turgan Yapısının Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü***

*-A turgan* yapısı çağdaş Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde *-Atağan / -ytağan*, Karakalpak Türkçesinde *-Atuğın / -ytuğın*, Özbek Türkçesinde *-ädigän / -ydidän*, Yeni Uygur Türkçesinde *-idiğan / -ydidän*, Altay Türkçesinde *-AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn*, Kazak Türkçesinde *-Atln / -ytln* biçiminde varlığını devam ettirmektedir. Adı geçen Türk lehçelerinde geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadeli sıfat-fiil görevinde kullanılan ek, bu lehçelerin bazılarında şekil ve zaman eki görevinde de kullanılmaktadır. *-A turgan* yapısından ortaya çıkan ekler, çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve Altay Türkçesinde gelecek zaman, Kazak Türkçesinde geçmiş zaman ve Nogay Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılmaktadır (Ercilasun, 2007: 291-1084).

### **Nogay Türkçesinde: *-Atağan / -ytağan***

*-A turgan* yapısı, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde bir takım ses olayları sonucu *-Atağan / -ytağan* biçimine dönüşerek varlığını devam ettirmektedir. *-A turgan* > *-atugan* > *-atağan* şeklinde eklenen bu yapı, Nogay Türkçesinde ünsüzle biten kalın sıradan fiillere *-atağan*, ünsüzle biten ince sıradan fiillere *-etağan* ve ünlüyle biten kalın ve ince sıradan fiillere ise *-ytağan* şeklinde gelmektedir. Bu ek, Nogay Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili olarak yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Dilek Ergönenç Akbaba'nın ifadesiyle, devam etmekte olan

bir özelliği anlatan bu sıfat-fiil eki, geldiği fiilden “-Dlk, -An, -mAktA olan” anlamında sıfat-fiiller yapar: *süyetagan bala* “seven çocuk”, *avrıytagan zamanlarda* “hasta olduğu zamanlarda” (Ergönenç Akbaba, 2007: 661). Nogay Türkçesindeki *-Atağan / -ytağan* eki, sıfat-fiil görevinin yanında şimdiki zaman eki olarak da kullanılmaktadır: *barataganman* “gitmekteyim”, *baratagansiñ*, *baratagan*, *barataganmız*, *baratagansız*, *barataganlar*, *isleytaganman* “çalışmaktayım”, *isleytagansiñ*, *isleytagan*, *isleytaganmız*, *isleytagansız*, *isleytaganlar* vb. (Ergönenç Akbaba, 2007: 643).

#### **Karakalpak Türkçesinde: -Atuğın / -ytuğın**

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde görülen *-Atuğın / -ytuğın* eki, tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* yapısının ekleşmiş bir başka biçimidir. Ekin ortasındaki *r* ünsüzünün düşmesi ve gerileyici benzeşme sonucu son hecedeki düz geniş *a* ünlüsünün düz dar *ı* ünlüsüne dönüşmesiyle *-A turgan > -atugan > -atuğın* şeklinde ekleşerek varlığını devam ettiren bu ek, Karakalpak Türkçesinde de kalınlık-incecik uyumuna girmemektedir. Ceyhun Vedat Uygur’a göre *-Atuğın / -ytuğın* eki, Karakalpak Türkçesinde geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir: *Aytatuğın sözine qara* “söylediği söze göre”, *balıq tutatuğın tor* “balık tutulan ağ”, *qaytpaytuğın küş* “geri çevrilemez güç”, *alatuğın öş* “alınacak ölç”, *işetuğın as* “yenilecek yemek”, vb. (Uygur, 2007: 595). Karakalpak Türkçesindeki *-Atuğın / -ytuğın* eki, şekil ve zaman eki olarak kullanılmamaktadır.

#### **Özbek Türkçesinde: -ädigän / -ydidän**

Çağatay Türkçesinde itibaren *-AdUrGAn / -ydUrGAn* şeklinde eklenen *-A turgan* yapısı, Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcilerinden olan Özbek Türkçesinde *-ädigän / -ydidän* biçiminde kalıplaşarak varlığını devam ettirmektedir. Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde, *-A turgan > -adurgan > -adugan > -ädigän* biçiminde eklediğini düşündüğümüz bu sıfat-fiil eki ünlüyle sonlanan fiillere *-ydidän* olarak getirilmektedir. Rıdvan Öztürk, Özbek Türkçesinde kullanılan bu sıfat-fiil ekinin geniş zaman ifadeli olduğunu, *-gän* ekinin *tur-* tasvir fiili ile kaynaşmasıyla oluştuğunu ve “-an, -makta olan, -acak, -acak olan” anlamları verdiğini ifade etmiştir: *Men yâzädigän xat* “benim yazmakta olduğum mektup”, *kälädigän künlär* “gelecek günler” (Öztürk, 2007: 337). Özbek Türkçesindeki *-ädigän / -ydidän* eki, sıfat-fiil görevinin yanında gelecek zaman kipi görevinde de kullanılmaktadır; fakat bu ekle yapılan gelecek zaman çekimi Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılmamaktadır (Öztürk, 2007: 328).

#### **Yeni Uygur Türkçesinde: -idiğan / -ydiğan**

*-A turgan* yapısı Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde *-idiğan / -ydiğan* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Özbek Türkçesindeki şekliyle hemen hemen aynı olan bu ek, işlev olarak geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir. Habibe Yazıcı Ersoy, *Türk Lehçeleri Grameri* adlı ortak çalışmanın *Yeni Uygur Türkçesi* bölümünde, *-idiğan / -ydiğan* ekinin gelecek zaman sıfat-fiili olduğunu ifade ederek ekin bu görevle kullanımına dair bazı örnekler vermiştir: *kelidiğan jil* “gelecek yıl”, *pütidiğan iş* “bitecek iş”, *deydiğan söz* “diyecek söz” vb. (Yazıcı Ersoy, 2007: 411). Yeni Uygur Türkçesindeki *-idiğan / -ydiğan* eki, Özbek Türkçesinde olduğu gibi sıfat-fiil olarak kullanımının yanında gelecek zaman eki olarak

da kullanılmaktadır. Bu ek, şekil ve zaman eki işlevinde kullanıldığında birinci ve üçüncü şahıs çekimlerinde *tur-* fiilinden ortaya çıkan *-di* ve *-du* eklerini de üzerine alabilmektedir: *bilidiğansän* “bileceksin”, *işleydiğandimiz* “çalışacağız”, *kütüdiğansilär* “bekleyeceksiniz”, *yezidiğänmän* “yazacağım”, *yazmaydiğandu* “yazmayacak” vb. (Yazıcı Ersoy, 2007: 392).

#### **Kazak Türkçesinde: -AtIn / -ytIn**

Tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* birleşik şekli, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-AtIn / -ytIn* şeklinde ekleşmiştir. *-A turgan > -atugan > -atugun > -atun > -atın* şeklinde geliştiğini düşündüğümüz bu ek, günümüz Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. *Türk Lehçeleri Grameri* adlı çalışmanın *Kazak Türkçesi* bölümünü yazan Ferhat Tamir, *-AtIn / -ytIn* sıfat-fiilinin Türkiye Türkçesindeki *-an, -en, -acak, -ecek* ve seyrek olarak da *-dik, -dik, -duk, -dük* sıfat-fiil eklerini karşıladığını ve devamlı olan bir hareketi bildirdiğini ifade etmiştir (Tamir, 2007: 471). Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* adlı eserinde bu ekin aslında geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil olduğunu ve geçmişteki bir hareketi geniş zamana yayıp hikâyeye ederek fiillerin geçmiş zaman çekimine karıştığını söylemiştir (Öner, 1998: 224). *-AtIn / -ytIn* eki Kazak Türkçesinde aynı zamanda kip eki olarak da kullanılmaktadır. *-A turgan* yapısından ortaya çıkan ekler diğer Türk lehçelerinde kip eki olarak gelecek zaman veya şimdiki zaman kipi görevinde kullanılırken Kazak Türkçesindeki *-AtIn / -ytIn* eki geçmiş zaman kipi görevinde kullanılmaktadır. M. Öner, yukarıda adı geçen çalışmasında bu ekle yapılan geçmiş zamanı *-atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman* olarak adlandırmış, ekin yapısı ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (Öner, 1998: 151-152).

#### **Altay Türkçesinde: -AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn**

Tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* yapısı, Sibirya grubu Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde de varlığını devam ettirmektedir. *-A turgan > -atugan > -atagan > -atan* şeklinde gelişen bu ek, Altay Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaktadır. Altay Türkçesindeki *-AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn* eki, sıfat-fiil olarak şimdiki, geniş ve gelecek zamanı içine alan geniş bir zaman dilimine sahiptir (Güner Dilek, 2007: 1064). Bu ek, Altay Türkçesinde gelecek zaman çekiminde de kullanılmaktadır. Eyüp Bacanlı, *Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları* başlıklı çalışmasında bu ekin yapısı ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (Bacanlı, 2010). Bacanlı'ya göre Altay Türkçesindeki *-atan* eki, tarihî olarak *-a turgan* şeklinden gelişmiştir ve burada *-A* bitmemiş görünüş perspektifi açan bir zarf-fiil ekidir; *tur-*, fiillerin kılınışı içeriğini sürekli olarak dönüşümsüzleştiren bir yardımcı fiildir ve nihayet *-gan* eki Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde görülen eski bir postterminallik ekidir (Bacanlı, 2010: 71).

#### **Karay Türkçesinde: -Adoğon / -ydoğon**

*-A turgan* yapısından gelişen bir diğer şekil de Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* ekidir. *-A turgan > -adurgan > -adugan > -adogan > -adoğon* şeklinde gelişmiş olan bu ek Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında *-Adoğan / -ydoğan*, Trakay ağzında ise *-Adoğon / -ydoğon* şeklinde kullanılmaktadır. Bu ek, Karay Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak yaygın bir şekilde



kullanılırken şekil ve zaman eki göreviyle kullanılmamaktadır. -A *turgan* yapısından ortaya çıkan sıfat-fiil ekleri, yukarıda adı geçen Türk lehçelerinin biri hariç diğerlerinde aynı zamanda şekil ve zaman eki olarak da kullanılmaktadır. Bu lehçelerde -A *turgan* yapısından ortaya çıkan sıfat-fiil ekleri zarf-fiil görevinde kullanılmaz iken Karay Türkçesindeki -*Adoğon* / -*ydoğon* eki zarf-fiil görevinde de kullanılmaktadır.

M. Firkovičius, *Mieñ Karajče Ürianiam* adlı kitabının sıfat-fiiller bölümünde -*Adoğon* / -*ydoğon* ekini *şimdiki zaman sıfat-fiili* olarak adlandırmış ve ekin kullanımına dair çeşitli örnekler vermiştir (Firkovičius, 1996: 110). Adı geçen çalışmanın zarf-fiiller bölümünde, asıl eylemle eş zamanlı olarak gerçekleşen yardımcı eylemi gösteren zarf-fiil ekleri içerisinde -A / -y, -*Adoğon* / -*ydoğon*, -*Adoğonç* / -*ydoğonç* ve -*Adoğoç* / -*ydoğoç* ekleri gösterilmiştir: *ayt-a*, *ayt-adoğon*, *ayt-adoğonç* “söyleyerek”; *kül-e*, *kül-edoğon*, *kül-edoğonç* “gülerek”; *sözle-y*, *sözle-ydoğon*, *sözle-ydoğonç* “konuşarak” vb. (Firkovičius, 1996: 111-112).

K. M. Musayev, *Grammatika Karaimskogo Yazıka* adlı çalışmasında -*Adoğon* / -*ydoğon* ekini hem sıfat-fiiller hem de zarf-fiiller bölümlerinde incelemiştir (Musayev, 1964: 300-301, 307-308). Musayev, -*Adoğon* / -*ydoğon* ekinin zarf-fiil olarak kullanımından bahsederken Karaycadaki bu ekin esas olarak bir sıfat-fiil olduğunu fakat modern Karaycada bir zarf-fiil göstericisi hâline geldiğini ve burada bir sıfat-fiilden zarf-fiile geçişin gerçekleştiğini ifade ederek bu ekin zarf-fiil göreviyle kullanılmasına dair çeşitli örnekler vermiştir. (Musayev, 1964: 300). K. M. Musayev, -*Adoğon* / -*ydoğon* zarf-fiilini incelediği bölümün son paragrafında -*Adoğoç* / -*ydoğoç* zarf-fiilinden de bahsetmiş ve bu ekin -*Adoğon* / -*ydoğon* ekine, zarf yapımında kullanılan -*ça* ekinin getirilmesiyle -*adoğonça* şeklinde oluştuğunu, modern dilde bu ekin kısalarak -*Adoğoç* / -*ydoğoç* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (Musayev, 1964: 301). K. M. Musayev’in -*Adoğoç* / -*ydoğoç* ekinin yapısıyla ilgili yapmış olduğu bu açıklamanın çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bize göre -*Adoğon* / -*ydoğon* zarf-fiil eki de \*-*adoğonça* ekinin yıpranmasıyla ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Türk dilinde, sıfat-fiillerin üzerine gelen hâl eklerinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan birleşik şekiller zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır: -*GAndA* (<-*GAn+dA*), -*ArdA* (<-*Ar+dA*), -*ArgA* (<-*Ar+gA*), -*mAzdAn* (<-*mAz+dAn*), -*DUkça* (<-*DUk+ça*), -*GAnça* (<-*GAn+ça*) vb. Karay Türkçesinde aslında bir sıfat-fiil eki olan -*Adoğon* / -*ydoğon* eki +*ça* ekiyle kalıplaşarak \*-*Adoğonça* / \*-*ydoğonça* şeklinde bir zarf-fiil eki ortaya çıkmış olmalı. Zamanla son sesteki ünlünün düşmesiyle bu ek, -*Adoğonç* / -*ydoğonç* şekline dönüşmüştür. O. Pritsak (1959: 335), M. Firkovičius (1996: 111) ve E. A. Csató’nun (2012: 41) çalışmalarında -*Adoğonç* / -*ydoğonç* ekinden bahsedilmektedir.

E. A. Csató, Karay Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiilinin -*Adoğon* / -*ydoğon* ekiyle yapıldığını, bu ekin zarf-fiil işlevinde de kullanıldığını, zarf biçiminin şimdiki zaman sıfat-fiili -*Adoğon* / -*ydoğon* ekine -*ç* eklenerek oluşturulduğunu ifade etmiş ve -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki için *ayt-adoğonç* “söyleyerek” örneğini vermiştir (Csató, 2012: 40-41). Bizim fikrimize göre -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki, ünsüz türemesiyle değil ünlü düşmesiyle oluşmuştur. Zarf-fiil görevinde kullanılan bu -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki, Karay Türkçesinde işlek olarak kullanılan -*Adoğon* / -*ydoğon* sıfat-fiil ekiyle karışmış ve böylece -*Adoğonç* / -*ydoğonç* şeklinde olması gereken zarf-fiil eki de -*Adoğon* / -*ydoğon* olarak yaygınlaşmıştır: \*-*adoğon+ça* > -*adoğonç* > -*adoğon*. Karay

Türkçesindeki *-Adoğonç / -ydoğonç* ekinden gelişen bir diğer ek de *-Adoğon / -ydoğon* zarf-fiil ekiyle benzer işlevlere sahip olan *-Adoğoç / -ydoğoç* ekidir. Türkoloji için çok önemli bir kaynak olan *Fundamenta* adlı çalışmanın *Karayca* bölümünün yazarı O. Pritsak, *-Adoğonç / -ydoğonç* ve *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiil eklerini alternasyon işaretiyle aynı madde içinde değerlendirmiştir. O. Pritsak, *-Adoğon / -ydoğon* ekini ise yalnızca sıfat-fiiller bölümünde göstermiş, zarf-fiiller bölümünde bu eke yer vermemiştir (Pritsak, 1959: 335). Karay Türkçesinde *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiilinin yaygın olarak kullanılmadığını görüyoruz. Türkiye Türkçesindeki *-ArAk* zarf-fiili fonksiyonunda kullanılan bu ek, daha ziyade dinî metinlerde karşımıza çıkmaktadır: *Da firyat éttiler ulanları Yisraelnin, Ténrige aytadoğoç; yazıhlı bolduğ* (Firkovičius, 1998: 154) “İsrailoğulları, Tanrı'ya günahkâr olduk diyerek feryat ettiler”. Günümüz Karay Türkçesinde *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiilinin işlevini *-Adoğon / -ydoğon* ekinin karşıladığını ve bu nedenle *-Adoğoç / -ydoğoç* ekinin kullanım sıklığının azaldığını söyleyebiliriz.

Karay Türkçesinde işlek olarak kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, Eski Türkçeden beri tasvir fiili yapan *-A tur-* yapısına geniş zaman sıfat-fiili *-GAn* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu *-A turgan* yapısı Çağatay Türkçesinden itibaren dilbilgiselleşme sonucu *-AdUrGAn* biçiminde ekleşmiş ve bu ek günümüz Türk lehçelerinin bazılarında çeşitli ses olaylarıyla değişikliğe uğrayarak yaşamaya devam etmektedir. Aynı kökenden gelen bu ekler yukarıda adı geçen Türk lehçelerinde hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılabilirken Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* eki, sıfat-fiil görevinde kullanılmakta fakat şekil ve zaman eki olarak kullanılmamaktadır.

Karay Türkçesiyle ilgili çalışmaların bazılarında *-Adoğon / -ydoğon* eki, zarf-fiil ekleri arasında da gösterilmiştir. Sadece bu ekin değil herhangi bir sıfat-fiil ekinin, eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılıyor olması tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde pek karşılaşılan bir durum değildir. Bir sıfat-fiil ekinin zarf-fiil eki hâline gelmesi, genellikle o sıfat-fiil ekinin isim hâl ekleriyle kalıplaşması neticesinde olur. Bu nedenle Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* sıfat-fiil eki +çA eşitlik hâli ekiyle kalıplaşarak *\*-Adoğonça / \*-ydoğonça* şeklinde bir zarf-fiil eki ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu ek yıpranarak *-Adoğonç / -ydoğonç* şekline dönüşmüştür. Bu ek de zamanla kullanım sıklığı yüksek olan *-Adoğon / -ydoğon* sıfat-fiili ile karışınca farklı görevlerdeki iki ayrı ek eş sesli hâle gelmiştir.

## KAYNAKÇA

- BACANLI, E. (2010). Altay Türkçesindeki *-atan* Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları. *bilig* 55, 71-92.
- CSATÓ, E. A. (2012). Lithuanian Karaim / Litvanya Karaycası. *Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages*, 1 (1), 33-45.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- ERASLAN, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Filler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (Editör). (2007) *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGÖNENÇ Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 623-678). Ankara: Akçağ Yayınları.
- FİRKOVIČIUS, M. (1996). *Mieñ Karajče Ürianiam*. Vilnius: Leidykla Danielius.
- FİRKOVIČIUS, M. (Editör). (1998). *Karaj Diñlilianiñ Jalbarmach Jergialiari 1 Bitik*. Vilnius: Baltos Lankos.
- FİRKOVIČIUS, M. (Editör). (1999). *Karaj Diñlilianiñ Jalbarmach Jergialiari 2 Bitik*. Vilnius: Baltos Lankos.
- FİRKAVIČIÜTĒ, K. (Editör). (1997). *Čypčychlej Učma Trochka, Lietuva Karajlarnyn Jyrlary*. Vilnius: Leidykla Danielius.
- GÜLSEVİN, S. (2016). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER Dilek, F. (2007). Altay Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1009-1084). Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KOÇAOĞLU, T. (2006). *Karay, The Trakai Dialect*. Muenchen: Lincom Europa.
- MUSAYEV, K. M. (1964). *Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*. Moskva: İzdatelstvo "Nauka".
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (1999). *-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında*. 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 833-840). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, R. (2007). Özbek Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 291-354). Ankara: Akçağ Yayınları.
- PRİTSAK, O. (1959). Das Karaimische. Editörler J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan, *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (s. 318-340). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TAMİR, F. (2007). Kazak Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (pp. 429-480). Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.

UYGUR, C. V. (2007), Karakalpak Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 543-622). Ankara: Akçağ Yayınları.

YAZICI Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yayınları.

YIKILMAZ, A. (2014). *Bâbürnâme'de Fiilimsiler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.



“ATAMIZIN DUASI”NIN ERMENİ KIPÇAKÇASI BİR VERSİYONU\*

Dr. Musa SALAN\*

ÖZ

Bu makale, Türkçe olarak en eski örneği Codex Cumanicus'ta yer alan, tarihî Türk yazı dillerinde başka varyantları da görülen ve Hıristiyanlık metinlerinin temel unsurlarından birisi olarak karşımıza çıkan “Atamız'ın Duası”nın Ermeni Kıpçakçası versiyonunu ilk defa bilim camiasına tanıtmaktadır. K. Roszko'nun Ermeni harfli yazmalarını içeren kataloglarında ve A. Zajączkowski'nin bu duanın yedi Türkî versiyonu ele aldığı makalede yer almayan bu metin Polonya Ulusal Kütüphanesi Czartoryski Koleksiyonu'ndaki Ermeni-Kıpçakçası bir ilahi-dua kitabının içinde keşfedilmiştir. Bu dua metni Kıpçakça oluşu dolayısıyla Codex Cumanicus'ta bulunan diğer Kıpçakça versiyon ile gramatikal ve leksikal karşılaştırılmaya tabi tutulmuş, ortak noktalar ve farklılıklar ortaya konmuştur. Söz konusu Hıristiyanlık metni bu dinin her mezhebinde mevcut olmakla birlikte, her mezhebin bu duada farklılık arz eden unsurları bulunmaktadır. Bu versiyonun Latin versiyonlarında görülmeyen “şükür duası” (*doxology*) içermesi de yazıcının bu metni Ermenice “Atamız'ın Duası”ndan çevirdiğini göstermekte; ancak tam olarak hangi metnin kullanıldığı gizemini korumaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Ermeni-Kıpçakça, Atamızın Duası, Hıristiyanlık metinleri, Şükür duası, Codex Cumanicus

AN ARMENO-KİPCHAK VERSION OF THE LORD'S PRAYER

ABSTRACT

This paper introduces the first example of the Lord's Prayer in Armeno-Kipchak. The Turkic version of this prayer, which is one of the basic texts of Christianity, was first seen in Codex Cumanicus, and in other Turkic texts in following periods. This Armeno-Kipchak version, which was absent in the catalog of Armenian manuscripts written by K. Roszko, and in the article A. Zajączkowski compared seven Turkic versions of Lord's prayer, has been discovered in a breviary of Armeno-Kipchak preserved in Czartoryski Collection of Polish National Library. Since this version is of Kipchak origin by language, it has been grammatically and lexically compared with the version of Codex Cumanicus, and between these two versions, similarities and differences have been presented. Despite every sect of Christianity has this prayer, each of them have their own peculiarities. The fact that Armeno-Kipchak version has doxology, which is absent in Latin versions, indicates that the scribe must have translated it from an Armenian version of Lord's Prayer. It, however, is still unknown to us of what Armenian version he made use.

**Keywords:** Armeno-Kipchak, Lord's Prayer, Christianity texts, Doxology, Codex Cumanicus.

**Armağan Notu:** Hepimiz Omeljan Pritsak'ın Slav ve Türk filolojisi, dilbilimi ve tarihi alanının önde gelen bir uzmanı olduğunu biliriz; ancak bu mütevazı çalışma onun, Ermeni-Kıpçakçası sahasında bıraktığı özel izin, özellikle de Ermeni-Kıpçakçası dilinin dilbilgisel ilkeleri üzerine hazırlanmış “*Das Kiptschakische . . . B. Armenisch Kiptschakisch*”

\* Bartın Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, musasalan@yahoo.com

Philologiae Turcicae Fundamenta, vol. 1 (*Wiesbaden, 1959*), ss. 8187 çalışmasının hatırası için yapılmıştır. Bu çalışmanın yazıldığı tarihten bu yana yirmi yıldan fazla zaman geçmiş ve bu sürede pek çok yeni metin gün yüzüne çıkmıştır; fakat Profesör Pritsak'ın önceki eserlerin analizine dayanarak yaptığı Ermeni-Kıpçakçası üzerindeki ayrıntılı ve sistematik incelemesi, ayrıca bu metinler üzerindeki ilgili gözlemleri, çalışırlar için önemini korumaktadır – E. Tryjarski.

Dinî metinleri de içine alan ciddi sayıda Ermeni-Kıpçakçası malzeme geçtiğimiz birkaç on yılda yayınlanmış (Daskevyc 1979) ancak Hıristiyanlık metinlerinin en temel unsurlarından olan Atamızın Duası'nın bir versiyonu bu yayınlanan metinler arasında yer almamıştır. Türkologlar onu nerede arayacaklarını dahi bilmiyorlardı. Bununla birlikte, nihayet bir versiyon Polonya'da ortaya çıktı. Karşılaştırmalı çalışmalar için paha biçilmez değerdeki bu nadir kopya Krakow'daki Ulusal Müzenin koleksiyonunda bulunmaktadır. Metin, Czartoryski koleksiyonunun bir parçası olan Ermeni-Kıpçakçası ilahi-dua kitabının içine yerleştirilmiştir (yazma no 2412, varak 129-130).

Söz konusu metni, saygıdeğer K. Roszko yirmi yıl kadar önce Leh koleksiyonlarındaki Ermenice elyazmalarının kataloğunu hazırlarken görmüş olmalı; yalnız ne yazık ki kendisi bunu ne mezkûr katalogda (Roszko 1958: 27) ne de çalışmalarını kapsayan makalesinde (Roszko 1957: 309) dile getirmiştir. A. Zajączkowski 1948'de yayınladığı bir kitapta söz konusu duanın yedi Türkî versiyonunu karşılaştırmış; fakat Krakow'da bulunan Ermeni-Kıpçakçası versiyonu (Herbinus 1948: 59-70) zikretmemiştir. Büyük ihtimalle onun varlığından haberdar değildi. Biliyor olsaydı kesinlikle onu da dâhil ederdi. Görünüşe göre bu temel duanın metinleri Erivan, Venedik, Viyana ve diğer yerlerdeki koleksiyonlarda gizli kalmaktadır. E. Schütz, Leiden'de keşfettiği Ermeni-Kıpçakçası dua kitabını (Schütz 1961: 123-130) içeriğini sıralarken, şunu yazar: "s. 7-10. Pater Noster'a referans. Domine si labia mea aperies, os meum canet laudes tuas (Karg. S. 5, Brev. (= dua-ilahi kitabı) s. 1),"; (Schütz 1962: 291-309) ancak bildiğim kadarıyla şimdiye değin ne o metin ne de o dua kitabının içindeki diğer dinî metinlerden herhangi biri yayınlandı.

Ermeni-Kıpçakça Atamızın Duası şöyledir:

(varak 129)

atamiz k'i kokta sên  
ari dir at'ing sêning k'élgay xan-

(varak 130)

lx'ing sêning bolsun êrking sên-  
ing nêçik' kokda alay jërda  
ot'mak'imiznî k'undalik' bër  
bizgay damay bukun boš-

- 5 at bizga bizim borçumuznu  
nêçik' biz boşatırbiz bizim  
borçlularimızgay bërma  
bizni duşmannıng snamaç-  
ınay saçla bizni jamandan
- 10 abray sinamaçından sening  
dir xanlx u kuç haybat'  
mengi mêngilik' amên<sup>1</sup>

Çevirisi aşağıdaki gibidir:

Cennette olan Babamız  
Senin ismin kutsaldır.  
Senin krallığın gelsin,  
senin isteğin cennette  
olduğu gibi yeryüzünde de olsun  
Bize günlük ekmeğimizi ver,  
daima bugün,  
affet bizim borçlarımızı [günahlarımızı?]  
bizim borçlarımızı [günahkarlarımızı?] affettiğimiz

gibi.

Bizi Şeytanın [met. düşman] sınamasına [ayartma] götürme [met. verme]

Bizi kötü[ler]den koru,

onun sınamasından [ayartmasından] koru.

Krallık ve güç, sonsuzluğun ihtişamı senindir. Amin.

Bu metni diğerleri ile olan ilişkisini ve çevirenin katkı yapmış olabileceği şeyleri değerlendirmek öğretici bir görev olmakla birlikte hiç de kolay değildir. A. Zajączkowski'nin on dördüncü ile on sekizinci yüzyıllar arası için faydalandığı yedi farklı Türkî versiyon şunlardır:

1. Codex Cumanicus (CC) — 1300 civarı,

---

1 Dokümanın kopyası s. 901'de verilmiştir.

2. Schiltberger — 1405 civarı,
3. Georgievits — 1548,
4. Megiser — 1612,
5. Bohemus (Boehm) — 1650 civarı,
6. Herbinius — 1675,
7. Wiczorkowski — 1727.( Zajączkowski 64-67)

Ermeni-Kıpçakçası versiyonun bu yedi kaynakla karşılaştırılması, aralarındaki ortaklık adına pek bir şey göstermeyecektir. Osmanlıca versiyonların (3-7) tamamı ilk satırda *ata* yerine *baba* ihtiva eder ve pek çoğundan ayrılır; fakat Schiltberger metni ile Codex Cumanicus'un Alman bölümüne eklenen metin bile varyanttır.

Yazıldıkları tarihler arasında ciddi bir zaman farkı olmasına rağmen, iki metin arasında ortak bir Kıpçakça temel olup olmadığını görmek için Ermeni-Kıpçakça versiyon, Codex Cumanicus'ta bulunan versiyon ile karşılaştırılmalıdır. K. Grønbech'in transliterasyonundaki dua metni, A. Zajączkowski'nin de verdiği gibi, şöyledir:

Atamis kim köktä sen  
 algiszle bulsun sening ating  
 kelsin sening hanlechin  
 bulsun sening tilemegin neçikkim köktä allay ierdä  
 kundegi ötmäckimisni bisgä bugün bergil  
 dage iazuclarimisni bisgä bozzatkil (bošatkył)  
 neçik bis bozzattirbis bizgä iaman etchenlergä  
 dage iecnik sinamakina bisni kuurmagil  
 bassa barça iamandan bisni kuthargil. Amen. (Zajączkowski 64-67)

Bu iki versiyonun ilk iki satırı fonetik (-i ~ -i; s ~ z; -ö ~ -o. hâlâ çözümlenmemiş ön damak dudaksılları ö ve ü; ayrıca -ä ve -a meselesine girmeyeceğim) ve söz dizimi (iyelik ekinin kullanımı, *bizim*) bakımından farklılıklar göstermektedir. Önemli farklılıklar ayrıca fiillerde, özellikle emir ve dilek kiplerinde kendini gösterir:

CC	Erm.-Kıp.
-sin (kelsin)	-gay (k'êlgay)
-sun (bulsun)	-sun (bolsun)
-gil, -kil/-kył (bergil, boz-	-° (bêr, bêrma, saɣla, abraɣ)



zatkil/bořatkył, kuurmagil,  
kuthargil)

İki versiyon arasında söz varlığı bakımından da ayrılıklar vardır:

CC	Erm.-Kıp.
kim	k'i
algiszle	ari
bul-	dir
tilemek	èrk
nečkikim . . . allay	nečkik' . . . alay
kundegi	k'undalik'
—	damay (= dayma)
dage	—
iazuc	borç
(bizgä) iaman etchenler	(bizim) borçlularimiz
iecnik	duşman
kuur-	bèr-
bassa	—
kuthar-	{ saxla- abra-

Ermeni-Kıpçakçası versiyon da birkaç önemli noktada Schiltberger metninden ayrılır. Örneğin: (Zajanczkowski 64-67)

Schilt.	Erm.-Kıp.
alguschlu	ari
iasoch	borç
bisum iasochlamasin	bizim borçlularimizgay
koima bisni sunamacha	bèrma bizni duşmann- ing snamaşinay

Ermeni-Kıpçakçası versiyon çok iyi bilinen bir şablon ile sona erer:

“Krallık ve güç, sonsuzluğun ihtişamı senindir (sèning dir anl u ku haybat’ mènghi mènghilik’),” ki bu kısım genellikle Latince versiyonlarda bulunmaz. Satır 10’daki cümle, “onun sınamasından [ayartmasından] koru (*abray sìnamaından*),” de dikkate değerdir.

Ermeni-Kıpçakçası versiyon, Orta Çağda yazılan diğer Türkî *atamızın duası* versiyonlarına kıyasla belirgin bir özgünlük taşır. Görünüşe göre bu metin iki dilli (Ermeni-Kıpçak), muhtemelen Lviv’de ya da Kamyanets-Podilskiy’de yaşamış ve diğer Türkî versiyonları bilmeyen bir çevirmenin ürünüdür. Öyleyse, hangi metni kullandığını sormak gerekir. Çoğunlukla kanonik veya pek çok kanonik olmayan Ermeni-Kıpçakça metinlerde olduğu gibi, genel varsayım bu versiyonun Ermenice orijinal metne göre şekillendiği yönündedir. Çevirmenin hangi Ermenice versiyonu kullanarak bu metni oluşturduğu Ermenologları ilgilendiren bir konudur; fakat uzman olmayanlar için bile Ermeni-Kıpçakçası versiyonun bu duanın modern Ermenice versiyonunda da bulunan bitiş şablonunu (*doxology* “şükür duası”) içermesi dikkat çekicidir: “k’anzi k’ukd ē t’agaworut’iwnē ew zawrut’iwnē u p’ark’ē yawiteans.” (Matt 1963:6) Bu şablon, muhtemelen Ermenologlarca çok az bilinen, 1550 civarında yazılan ve “Das Armenische Pater noster” adı ile yayınlanan ilgi çekici Ermenice versiyonda yer almaz. Bu metin, Johannes Schiltberger’in *Ein wunderbarliche vnn kurtzweilige History* [sic] (Frankfurt-am-Main, 1550 civarında) adlı eserinin son sayfasına bir ekleme olarak basılmıştır. Dikkatler bu metne ve aynı sayfada basılan, tıpkıbasımda A. Zajączkowski tarafından yeniden yazılan “Das Tartarisch Pater Noster”e çekilmiştir. (Zajączkowski, 62) Aşağıdaki transliterasyon, orijinalinde Alman (Schwabacher) tipinde basılan, aynı metindir:

Haer myer vr Gegnik es surpeitza annum chi  
Ka archawtnichaw jogacy kam thuyh ergnick yep ergaty hatz  
Meyr an-habas tur mies eis or yep thawg meis perdanatz hatz [?]  
Mincm [?] therog nuch memrock per danabas yep mythawg myes  
Yp-bwertz uchin heba prigo es mies ytz scheren — Amen.<sup>2</sup>

Daha eski olan bu Ermenice metin Ermeni-Kıpçakçası versiyona kaynak teşkil etmemiş olabilir; zira Kıpçakça olan metin Lehistan (Leh-Litvanya) Devletinde on altıncı ve on yedinci yüzyıllar arasında büyük oranda Ermeni-Kıpçakçası konuşan, okuyan ve yazan Ermeni cemaatinin kullanımı için hazırlanan bağımsız bir çeviri idi. *Doxology* (“Krallık . . . senindir”)’nin varlığı çeviri için son tarihin (*terminus ad quem*) Lehistan Ermenilerinin Roma ile (mezhepsel) birlik kurduğu zaman olduğunu göstermektedir.

Polonya Bilim Akademisi, Varşova

<sup>2</sup> Bochum Üniversitesinden Profesör W. Haussig’e okuyuşumu düzelttiği için minnettarım. Bununla birlikte hâlâ kesin olmayan noktalar var ve bunlar bir Ermenolog tarafından analiz edilmelidir.



ROSZKO K ve E. Słuszkiewicz *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens*, derleyiciler:, *Catalogue des manuscrits orientaux des collections polonaises*, derleyiciler: S. Strelcyn, M. Lewicki and A. Zajanczkowski, c. 3 (Varşova, 1958), s. 27.

SCHÜTZ E., (1961) “**An Armeno-Kipchak Print from Lvov,**” *Acta Orientalia Hungarica* 13, sayı: 1-2 (1961): 123-130.

SCHÜTZ E., (1962) “**An Armeno-Kipchak Print,**” s. 127. krş. ayrıca E. Schütz, “Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A.D. 1618),” *Acta Orientalia Hungarica* 15, sayılar 1-3 (1962):291-309.

ZAJANCZKOWSKI Jan Herbinus. (1948), *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich* (Wrocław, 1948), ss. 59-70.



AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:5 •Sayı:12•Özel Sayı 2017•Türkiye

## GEÇ ORTAÇAĞ'DA İPEK YOLUNDA DİPLOMAT VE AJAN OLARAK TÜCCARLAR

Doç. Dr. Ekrem KALAN\*

### ÖZ

İpek Yolu güzergâhında ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarların pek çoğunun ticaretin yanı sıra gerektiğinde diplomat gerektiğinde de muhbirlik yani ajanlık görevi üstlendikleri bilinmektedir. Özellikle uluslararası boyutta ticaret yapan tüccarlar, hanların ve üst dereceli memurların saygısına mazhar olurlardı. Zira münhasıran bir elçilik heyeti tertip edilerek komşu ülkelere gönderilmesi yerine, söz konusu güvenilir tüccarlar vasıtasıyla mektuplar ilgili makamlara sorunsuzca ulaştırılırdı. Böylece bu iş için yapılması gereken harcamalardan da tasarruf edilirdi.

İpek Yolu'nda tüccarları bir yandan buldukları ülkelerdeki ticarî faaliyetlerini sürdürürken, bir yandan da ülkeye dair en tafsilatlı bilgileri ustaca toplayıp hizmetinde buldukları ülkenin idarecilerine ulaştırmak gibi son derece önemli bir misyon da yürütmekteydiler. Tüccarların bu özellikleri ve yetenekleri de onların siyasi hayatta da vazgeçilmez bir unsur olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Geç Ortaçağ, İpek Yolu, Tüccar, Diplomat, Ajan

### MERCHANTS AS DIPLOMATES AND AGENTS ON LATE MEDIEVAL SILK ROAD

#### ABSTRACT

It is known that the merchants who were active on the Silk Road used to act as diplomates, and sometimes assumed reporter or agent roles when needed, along with their main job, which is trade. Especially the merchants who acted on international plains would gain the respect of the khans and upper level officials. Because, instead of setting a special pack of envoys and dispatching to the related lands, the scripts would be conveyed to the concerned authorities by means of such trusted merchants. Thus they saved from the expences for such acts, as well.

The Silk Road merchants carried their trade activities out in the lands they visit, when they gathered the most detailed information about that land and on the other hand,they assumed a very important mission of conveying it to the administration of the state which they served,. All these features and skills of the merchants helped them become an inevitable figure of the political life.

**Keywords:** Late Middle Age, Silk Road, Merchants, Diplomate, Agent

#### Giriş

Tüccar sınıfının en basit haliyle karşılığı, ticaret erbaplarından oluşan sosyal zümredir.(Perhavko 2006:573) Tüccarlık diğer sosyal sınıflarla kimi zaman basit kimi zaman da karmaşık ilişkiler ağıyla bağlı bulunan ve özel mülkiyetin de sembolü olmuş son derece ilginç bir toplumsal sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaret, özellikle de Erken Ortaçağ Dönemi'nde İslam Dünyası'nın sevk ve idaresinde yer alsa da, Çin ve Hindistan'da da Avrasya ticaretinin önemli paydaşlarından olmakla karşımıza çıkmaktadır. XI.-XII. yüzyıllardan itibaren başta Venedik, Cenova ve Kuzey Alman

\* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ekremkalan@akdeniz.edu.tr

şehirleri gibi ticaret ve zanaat merkezleri olma özelliğini taşıyan yerler olmak üzere Batı Avrupa'da zanaatın yani meslek erbaplığının kırsal üretimden ayrılarak, daha profesyonel usullere göre tatbik edilmeye başladığı bilinmektedir.

Ticarî faaliyetlerin bir parçası olarak mal alım-satımının dışında tüccarlar, tefecilik gibi finansal bir görevi de üstlenmekteydiler. Bu da onları gerek aristokratların gerekse de şehrin diğer ileri gelenlerinin vazgeçilmez dostu yapmaktaydı. İşte bütün bunlar şehirlerde burjuvazi sınıfın ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Ortaçağ'da tüccarlar, pek çok görev ve sorumluluğu kimi zaman bilerek üstlenmiş, kimi zaman da üstlenmek zorunda bırakılmıştır. Bu sebepten dolayı tüccarlık müessesesinin üyeleri sadece profesyonel anlamda zanaatkârlık yapmaları ile iç ve dış ticareti yönetmenin yanı sıra, bazen merkezî yönetim adına vergi toplayıcılığı, bazen ticarî faaliyetlerde bankerlik yani finans kaynağını temin ve dağıtımını bazen de merkezî idareyle kurmuş oldukları ortaklıklarla ilk ticarî şirketlerin temelini oluşturmuşlardır.

Bütün bu sebeplerden dolayı özellikle büyük ölçekli ticaret yapan ailelerin hatta küçük şirketlerin üyeleri toplumsal hayatta ve devlet nezdinde son derece saygıdeğer bir konuma sahip idiler.(Grekov 1950 183) Ortaçağ'da hükümdarların pek çoğu tüccarlara bağımlı halde devletlerini idare ederlerdi. Nitekim çoğu zaman vergilerini toplamakta zorluk çektiklerinde ya da vergiyi peşin almaları gerektiğinde bu parayı tüccar peşinen öder ve kendi kar payını başka bir deyişle faiziyle halktan tahsil etme yoluna giderdi. (Liu 1963) Bu uygulama Osmanlı'daki iltizam usulüne çok benzemektedir.

Diğer bir ifadeyle tefecilik veya bankerlik, Asya'da son derece yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Yuan Hanedanı devrinde Çin'de hanedan üyeleri, Büyük Kağan da dâhil olmak üzere, Müslüman tüccara faiziyle ödenmek koşuluyla borç olarak gümüş verdikleri yazılı belgelere de yansımıştır. Dönemin önemli kaynaklarından Yuan-shi'de: "O dönemde yönetim sorunluydu, vergiler de ağır. İnsanlar vergilerini ödeyebilmek için tüccarlardan borç alırlardı. Borç iki katına kadar çıkardı. Halk bu borçları geri ödeyemezdi."(Munkuev 1965: 185-190) Benzer bir durum yani tüccarların finansal hegemonyası en batıdaki Altın Orda topraklarında da geçerliydi. Arap tarihçi el-Aynî ünlü eserinde Özbek Han'ın kızı Tulunbay Hatun için Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır'ın elçilerinden talep etmiş olduğu başlık parasını elçiler yanlarında talep edilen miktarda para olmadığını belirtmeleri üzerine Özbek Han'ın tavsiyesiyle elçiler Saray şehrindeki tüccarlardan 27.000 dinar borç para almışlardı. (Sbornik 1886: 519) Ünlü Kıpçak Sözlüğü "Codex Cumanicus"ta tüccarların bu misyonu ile ilgili olarak İtalyanca "lombard" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. (Sbornik 1886: 519) Kaynakların vermiş olduğu bu bilgilerden hareketle Ortaçağ'da İpek Yolu'nda faaliyet gösteren tüccarların sadece sıradan halka veya hanedan üyelerine, gerektiğinde sultanlara bile finansal destek sağladığını görmekteyiz. İşte bu özellikler tüccar sınıfını toplumda ayrıcalıklı bir yere konumlandırmıştır.

Özellikle Ortaçağ'da çok az insan yaşadığı bölgeler dışında geniş Avrasya coğrafyası hakkında bilgi sahibi idi. Tüccarların ticarî faaliyetleri esnasında kısa da olsa konakladıkları yerlerdeki anlatımları sıradan halktan nadiren de olsa maceraperestlerin

ortaya çıkmasına ve bu deneyimsiz maceraperestlerin seyahat amacıyla Avrasya'yı keşfetmeye ve yeni tecrübeler kazanmasına yol açardı. Nitekim tüccarlar, yeni ticaret yolların açılmasına yeni bilinmeyen ülke ve halkların keşfedilmesine ve diğer medenî dünyada tanınmasına aracılık eden önemli bir sosyal gerçekliktir. Gerek adı geçen bu geniş coğrafyaya olan hâkimiyetleri, gerekse de tüccar olmaları hasebiyle toplumun her kesimiyle temas halinde bulunmaları ve bu anlamda dikkat çekmemeleri merkezî yönetimlerin tüccarları, muhbir yani ajan olarak kullanılmasına imkân vermektedir. (Liu 2010: 66) Fakat tüccarların bu tür faaliyetlerinde ideolojik ve etnik açıdan daha global hareket ettiği gerçeğini de unutmamak gerekir.

Tüccarlar, özellikle uluslararası ticarî faaliyetlerinde hükümdarların ve aristokratların kendisine olan güven ve onların sağladığı itibarı sonuna kadar kullanmıştır. Tüccarlar her ne kadar resmî açıdan devlet bürokrasisinden bağımsız görünse de bu bağlamda iç ve dış siyasette önemli bir etkiye ve güce sahiptir. (Vernadskiy 1997:219) Örneğin geç Ortaçağ'da İpek Yolu ticaretinin önemli noktalarının kontrolünü elinde bulunduran Altın Orda hanlarının nezdinde yabancı tüccarlar büyük bir itibar sahibi idi. Bu tüccarların bazıları sadece ticaretle uğraşmakla kalmayıp aynı zamanda Altın Orda Hanları'na danışmanlık hizmeti vermekteydiler. Yine bunlardan bir kısmı ekonomik ve finansal faaliyetlerinin yanı sıra diplomatik bir misyon da üstlenmekteydiler. (Heller 2002:115)

Hatta Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunu müteakiben Cengiz Han, ülkesini oğulları arasında paylaştırmış ve İpek Yolu ticaretinin en canlı yer olarak bilinen Türkistan sahasındaki ticaret merkezi olan şehirlerin idaresi Karakorum'daki Büyük Kağanlığa bağlı olmak kaydıyla Çağatay ve onun nesline bırakılmıştı. Ancak bu hanlıkta son derece ilginç bir uygulamaya gidilmiş ve bu bölgedeki şehirlerin idaresi Çağatay ve nesline değil, doğrudan Büyük Kağan adına zengin bir tacir olan Mahmud Yalavaç'a (1238'e kadar) onun ardından oğlu Mesud Yalavaç'a (1289'a kadar) bırakılmıştır. Bu uygulama Çağatay Hanlığı'nın ticaretten sağlamayı planladığı önemli gelirleri kaybetmesine sebep olmuştur. Ayrıca bölgede müteakip dönemde yaşanacak çatışmaların da kaynağını teşkil etmiştir. (Yakubovsky 1930:14)

Diplomatik görevler de sadece resmî olarak elçilere verilmemiş, aynı zamanda güvenilir tüccarlar da bu misyonu yeri geldiğinde üstlenmiştir. Hükümdarları bu yönde bir uygulamaya iten en önemli unsur oldukça önemli bir yekûn tutan elçilik heyetinin hazırlıkları, yolculuk masrafları ve belki de en önemlisi güvenliğinin sağlanması meselesidir. Zira tüccarlar savaş döneminde bile İpek Yolu'nda bir elçiye göre daha rahat hareket etme kabiliyetine ve şansına sahip idi. Bunun en güzel örneklerinden birisi Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zahir Baybars'ın Altın Orda Hanı Berke Han'a göndermiş olduğu ilk mektubunu (h. 660/ m. 1261-1262) bir elçilik heyetiyle değil de, çok güvendiği anlaşılan Alan tacirle göndermiştir. Nitekim o dönemde Suriye ve İran'daki İlhaneliler ile İstanbul ve Trakya'ya hâkim olan Bizans İmparatorluğu'nun varlığı ve düşmanca tavırları Sultan Baybars'ı ortak düşmanlara karşı ittifaka daveti gibi son derece ehemmiyetli bir teklif mektubunu göndermek için bir tacire güvenmesi, tarihe önemli bir not olarak düşmüştür. (Zakirov 1966:42-43) Ayrıca söz konusu güzergâhlar

göz önünde bulundurulduğunda yolun gerek Altın Orda gerekse de Memlûk elçileri için ne kadar tehlikeli olduğu da aşikârdır.

Bu tacir-elçiler, bir yandan temsil ettikleri siyasî iradenin her türlü siyasî meselesinin aktarılmasında tam yetkili olduğu halde bir yandan da beraberinde getirdikleri değerli malları alıcılarla buluşturup, esas amaçlarına uygun bir şekilde ticarî faaliyetlerde bulunmaktaydılar. (Ali-zade 1956:315-316) El-Makrizî'nin vermiş olduğu malumata göre; 1288 yılında tüccarlarla Hindistan, Çin ve Yemen'deki aristokratlara gönderilen mektuplarda, kendilerinin Mısır ve Suriye'ye seyahatleri durumunda güvenliklerini sağlayacaklarını temin ettiklerini bildirmişlerdir. (Amin 1962:17)

Ortaçağ'da İpek Yolu boyunca ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlar sıklıkla casus, muhbir, hatta komplo ve entrikaların organizatörü olarak da karşımıza çıkmaktaydı. Hükümdarlar her daim tüccarların refah ve güvenliğini sağlamak için büyük bir çaba göstermekteydi. Hatta bu uğurda zaman zaman komşu devletlerle askerî mücadelelere de başvurmak durumunda kalmaktaydı. Tüccarlar bazen ticaretin genel durumuna ve devletler arasındaki ilişkileri de etkilemekteydi. Bunlardan bir tanesi Altın Orda Hanı Özbek ile Memlûk Sultanı en-Nasır arasındaki vakadır. Memlûk saltanat naibinin 60 bin dinar ve 40 dinara satılmak üzere ticarî mallar vermiş olduğu Cenevizli bir tacir olan Sakran Şahray'ın Özbek Han'ın çok değer verdiği Şeyh Salih'e saygısızlık yapması sonucu Sakran'ın idam edilmesi iki ülke ilişkilerine kısa bir süre de olsa olumsuz etki yapmıştır. Ayrıca Sakran'ın ölümü Memlûk ticaretine de hiç şüphesiz zarar vermiştir ve bu zararın 100 bin dinara eşit olduğu anlaşılmaktadır. (Amin 1962:17-18)

Ortaçağ İpek Yolu'nda tüccarlar her ne kadar ideolojik ve etnik bağlarından arındırılmış olarak hareket etseler de yaşanan hadiseler onları taraf tutmaya veya gönülsüz olarak muhbirlik faaliyetinde bulunmaya itmektedir. Nitekim Cengiz Han'ın Pekin'i işgalini haber alan Harezmsah Muhammed, 1218 yılı baharında Cengiz Han'ın elçilik heyetini kabul etmiş ve elçilik heyetindeki Mahmud el-Harezmi'den bir yandan vakanın teyidini yapmasını istemiş, bir yandan da Cengiz Han'ın askerî gücü hakkında bilgi sahibi olmayı arzulamıştır. Sultan'ın baskılarına dayanamayan Mahmud, Sultan'ın edinmek istediği malumatları üstü kapalı olarak aktarmış ve bir çeşit muhbirlik görevi ifa etmek zorunda kalmıştır. (Kafesoğlu 1992:233) Ancak bazı durumlarda bazen masum tüccarlar çeşitli gerekçelerden dolayı haksız yere ajanlıkla suçlanmış ve bu da katledilmelerine yol açmıştır. Bu türden yaşanan olayların başında şüphesiz Otrar Faciası gelir. Malum olduğu üzere, Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın 450 kişiden oluşan ticaret kervanının Haremzşah Ülkesi'nin önemli kentlerinden birisi olan Otrar'a ulaşmasının ardından yaşananlar tarihin akışını değiştirecek boyuttadır. 450 kişiden ve kaynakların büyük oranda ittifakıyla tamamı Müslümanlardan oluşan ticaret kervanı Otrar'a ulaşınca şehrin valisi İnalçık ya da nam-ı diğer Kayır Han tarafından Cengiz Han'ın casusluğunu yapmakla suçlanmış, mallarına el konulmuş, birkaçı müstesna tamamı katledilmiştir. (Barthold 1981:490-491) Bu yaşanan gelişme, Cengiz Han idaresindeki Moğollar'ın intikam bahanesiyle Orta Asya, Kafkaslar ve Yakın Doğu'yu işgalinin yolunu açmıştır.



Uzun yıllar Tana'da yaşamış olan Venedikli tüccar Josaphat Barbaro (1436-1452) ile gençlik yıllarında İstanbul'da ticaret yapan Ambrogio Contarini herhangi birinin ulaşamama ihtimaline karşı aynı anda Venedik Cumhuriyeti tarafından Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ile ortak düşman Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak tesis edilmesiyle vazifelendirilen tüccar elçilerdir. (Barbaro 1971) Ticarî faaliyetleri neticesinde edinmiş oldukları tecrübeler ve bölgeye olan hâkimiyetleri bu iki tüccarın tercih edilmesinin esas gayesini teşkil etmektedir. Ayrıca kaleme almış oldukları notlar aynı zamanda Osmanlı ve Akkoyunlu ülkeleri hakkında geniş bir istihbarat akışı sağlamaktaydı.

Yukarıda zikretmiş olduğumuz örneklerde de görüldüğü üzere tarih boyunca tüccarlar ticarî faaliyetleri dışında farklı misyonlar üstlenmişlerdir. Ancak özellikle Ortaçağ'da ulaşım ve haberleşme ağı her ne kadar gelişmiş olsa da diplomatik ilişkilerin yürütülmesinde ve komşu ülkeler hakkında kapsamlı bilgilere ihtiyaç duyulduğunda tüccarlar, bazen gönüllü bazen de siyasi otoritenin zorlamasıyla bu görevlere talip olmuşlardır. İpek Yolu'nun dönemin en önemli ticaret yolu olması ve bu yol üzerinde kurulmuş olan siyasi teşekküllerin kendi menfaatleri çerçevesinde söz konusu yolun güvenliğini sağlama konusundaki içtenliği İpek Yolu güzergâhı başta olmak üzere tüm ticaret yolları boyunca en rahat ve en güvenli şekilde seyahat edebilenler her daim tüccarlar olmuştur. Nitekim ticaretteki rolleri onlara çoğu zaman gayri resmi, bazen de Büyük Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi gerege (paiza) sayesinde resmî anlamda güvenli geçiş ve seyahat hakkı tanımıştır.

Ayrıca söz konusu tüccarlar siyasî iradelerin talepleri doğrultusunda gerektiğinde çok da fazla dikkat çekmeden buldukları ülkelerle ilgili kapsamlı verileri notlandırarak veya sözlü olarak bağlı buldukları hükümdarlara aktardıkları bilinmektedir. Hatta bu sonuncusu yukarıda da bahsedildiği üzere bazı durumlarda haklı veya haksız yere ölümlerine bile neden olmaktadır.

## KAYNAKLAR

ALI-ZADE A.A., (1956) *Sotsial'no-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana v XIII–XIV vv*, İzd-vo AN Azerbayjan SSR, Baku,

AMIN al'-Holi, (1962) *Svyazi mejdu Nilom i Volgoi v XIII–XIV vv.*, per. s arabskogo, Z.İ. Levina, Vostoçnaya literatura, Moskva,

BARTHOLD V.V., (1981) *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul,

BARTHOLD V.V., (1963) *Soçineniya - Rabotı po istorii Kavkaza i Vostoçnoi Yevropi*, T. II, Ç. I, Nauka, Moskva,

*Barbaro i Kontarini o Rossii-K istorii italo-russkih svyazei v XV v.*, (1971) prev. i kom. E.Ç. Skrijinskaya, İzd-vo Nauka, Leningrad,

**Codex Cumanicus**, (1981) Ed. by G. Kuun with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligetti. – Budapest,

GREKOV B.D., Yakubovskiy A.Yu., (1950), **Zolotaya Orda i yiyo padaniye**, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad,

HELLER K., (2002), “**Zolotaya Orda i trgovliya s Zapadom**”, *İstočnikovedeniye istorii Ulusa Cuçi (Zolotoi Ordı): Ot Kalki do Astrahani (1223–1556)*, İnst. İstorii AN RT, Kazan, s. 111-128.

KADIRBAYEV A. Ş., (1990), **Tyurki i irantsı v Kitaye i Tsentral’noi Azii v XIII–XIV vv.**, İzd-vo Gılım, Alma-Ata,

KAFESOĞLU İ., (1992), **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara,

LIU X., (2010,) **The Silk Road in World History**, Oxford Univ. Press, NY,

MUNKUYEV İ. Ts., (1965) **Kitayskiy istočnik o pervih mongol’skih hanah**, Nauka, Moskva,

PERHAVKO V., (2006) **Torgoviy mir srednevekovoı Rusi**, İzd-vo Academia, Moskva, **Sbornik materialov, otnosyašihsy k istorii Zolotoi Ordı, T. I. İzvleçeniya iz soçineniy arabskih, sobranniye V.G. Tizengauzenom**, Tip. İmp. AN, Sankt Peterburg, 1884.

VERNADSKIY G. V., (1997) **Mongolı i Rus’**, per. s angl. E.P. Berenştaina, B.L. Gubmana, O.V. Stroganovoy, İzd-vo Lean-Agraf, Tver,

YAKUBOVSKIY A. Yu., (1930) “Razvalını Urgença”, *İzv. Gos. Akademii istorii material’noi kul’turı*, T. VI, Vip. 2, Leningrad,

ZAKIROV S., (1966) **Diplomatiçeskiye otnoşeniya Zolotoi Ordı s Egiptom (XIII–XIV vv.)**, Nauka, Moskva,



## KUTADGU BİLİG'DE BİYOİKTİDAR\*

Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR\*

### ÖZ

Siyasetnameler devleti yönetme noktasında her türlü erke sahip kişilere, devlet yönetimi ve toplumsal yapının inşası bağlamında yönlendirmede bulunabilme yetkinliğine sahip bir düşünür, sahip olduğu bilgi birikimi bağlamında değer veren bir kültürel yapının edebiyata mâl edilen tezahürüdür. Makalede de belirtilen bağlamda değerlendirilen siyasetname türünün Türk kültür tarihindeki bilinen ilk örneği 11. yüzyılda Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in yazara Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunmuş olduğu Kutadgu Bilig'dir. Makalede Kutadgu Bilig, felsefe ve dilbilimin kesişim evreninde iktidar felsefesinin önemli bir alt kavram alanına karşılık gelen biyoiktidar bağlamında söylem çözümlemesine tâbi tutulmuştur. Bu bağlamda, Türk kültür evreninin önemini daha çok içeriğinden alarak toplum ve devlet yapılanmasına yönelik zengin veri barındıran Kutadgu Bilig özelinde Türkçenin ve onu var eden kültür atmosferinin (kültürel logosferin) zenginliği ve özgünlüğü postyapısal iktidar felsefesi bünyesindeki biyoiktidar kavramı özelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Türk dili, Kutadgu Bilig, iktidar felsefesi, dilbilim, söylem, biyoiktidar.

## BIOPOWER IN KUTADGU BİLİG

### ABSTRACT

Siyasetnames are manifestation of cultural structure that values in the context of accumulation of knowledge that possesses the power to manage all kinds of powers, the state administration and the ability to direct in the context of the construction of social structure. The first known example of Turkish siyasetnames in the context of Turkish cultural history is the Kutadgu Bilig, written by Balasagunlu Yusuf Has Hacib in the 11th century and presented to the ruler of the Karahanid Tabgaç Buğra Han. In this article, Kutadgu Bilig, in the intersectional universe of philosophy and linguistics, has been subjected to the analysis of discourse in the context of the biodiversity, which corresponds to an important sub-conceptual domain of the philosophy of power. In this context, Kutadgu Bilig, who holds the richness of the importance of the Turkish cultural universe and has rich data for society and state structure, has tried to evaluate the richness and authenticity of the Turkic people and the culture atmosphere (cultural logosphere) that created it within the context of the philosophy of biodiversity within poststructural power philosophy.

**Keywords:** Turkish Language, Kutadgu Bilig, power philosophy, linguistics, discourse, biopower.

### I. Giriş:

Kimi araştırmacılarca İran kökenli bir edebi tür olarak tanımlanmasına ve özellikle 16. yüzyıldan itibaren Farsçadan yapılan siyasetname çevirilerinin artmasına karşın Türklerin İslamiyet'i henüz kabul etmiş olduğu dönemde bu türün güçlü ve özgün

---

\* Bu makale 2012 yılında 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulup, yayımlanmamış bildirinin aynı adı taşımakla birlikte tamamının geliştirilmesi ve güncellenmesi yoluyla oluşturulmuştur.

\* Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, okaydemir@gmail.com.

bir örneğini vermiş olmaları dolayısıyla siyasetnamenin Türk edebiyatının öncesinde Türk kültür evreninin bir ürünü olduğunu belirtebiliriz. Zira siyasetnameler devleti yönetme noktasında her türlü erke sahip kişilere, devlet yönetimi ve toplumsal yapının inşası bağlamında yönlendirmede bulunabilme yetkinliğine sahip bir düşünür, sahip olduğu bilgi birikimi bağlamında değer veren bir kültürel yapının edebiyata mâl edilen tezahürüdür. Makalede de belirtilen bağlamda değerlendirilen siyasetname türünün Türk kültür tarihindeki bilinen ilk örneği 11. yüzyılda Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunmuş olduğu Kutadgu Bilig'dir. Satuk Buğra Han öncülüğünde İslamiyet'i devletçe kabul eden Karahanlılar, bu gerekçeyle de Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. "*Karahanlılar adı ile araştırmalara konu olan ve hafızalarda bu isimle yer edinen Türk Hakanlığı, İslam'ı kabul eden ilk Türk devleti olmakla, her alanda büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemi yansıtmaktadır* (Huncan 2011: 57)." Hakaniye Türkçesiyle yazılmış olan Kutadgu Bilig, dilbilgisel çalışmaların yanı sıra eserin asıl değerinin gerekçesi olan içeriğine yönelik de felsefe, sosyoloji, tarih ve teoloji başta olmak üzere farklı bilim dalları bünyesinde çok sayıda bilimsel çalışmaya konu olmuştur.

Makalede Kutadgu Bilig, içeriğinin zenginliğine, önemine binaen dil incelemelerinin dilbilgisi ile sınırlandırılmaması yönündeki anlayışa koşut olarak incelenmeye çalışılmış ve bir edebi edebî türün ilk/öncü örneği olmasının öncesinde Türk toplum hayatının ve devlet geleneğinin, dolayısıyla kültür hayatının bir verisi olarak değerlendirilmiştir. "*Eserde, hükümdara yönelik öneriler, salt devlet yönetimi ile sınırlı değildir. Toplumsal yaşamın her alanına ilişkin olan öneriler, bir anlamda toplumun genelinde belirli düzenlemeler gerçekleştirilmeden devlet yapısında düzenlemelere gidilmesinin uygun olmayacağını, dolayısıyla iktidarın salt devlet ile sınırlı olmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle, eser üzerine gerçekleştireceğimiz inceleme ve değerlendirmede, söylemle şekillenen iktidar ilişkilerinin, hayatın her alanında hüküm sürdüğünü öne süren Fransız düşünür Michel Foucault'nun kuramlarından yararlanmışır* (Aydemir 2013: 805)." Michel Foucault'un özne ve iktidar odaklı çalışmalarında bioiktidar kavramı önemli yer tutmaktadır. "*Foucault 'Düşünce Sistemleri Tarihi' kürsüsünde verdiği derslerin 1978-9 senesindeki derslerin 'biyopolitika' olarak adlandırdığı alana ayırır* (Özmkas 2012: 55)."

## II. Yöntem:

Felsefe ve dilbilimin kesişim evreninde iktidar felsefesinin önemli bir alt kavram alanına karşılık gelen biyoiktidar bağlamında söylem çözümlemesinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı Kutadgu Bilig gibi tarihsel metinler, iktidar felsefesi ve dilbilim alanında öncü görüşleri ve kuramları oluşturmuş Fransız düşünür Michel Foucault tarafından toplumsal yapıyı yansıtan "arşiv" terimiyle karşılanmaktadır. Arşivlere yönelik söylem çalışmalarını da Nietzsche'nin 'soybilim' (généalogie) kavramından etkilenerek "arkeoloji" olarak adlandıran Foucault için arkeolojik söylem çözümlemeleri, iktidarın çözümlenebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Foucault'ya göre söylem çalışmaları; büyük bir sabır gerektiren tozlu raflarda kalmış arşivlere, mimari tasarımlara, yönetimle ilgili belgelere vb. yönelik de gerçekleştirilebilmelidir. Burada, söylemin salt sözlü ya da yazılı ifadeleri değil yazıya aktarılmış metinlerin oluşum bağlamını da kapsadığını belirtebiliriz (Aydemir 2013: 806). Nitekim, "*Söylem yazılı metinlerin incelenmesi şeklinde, çoğunlukla Postyapısalcı ve Foucaultcu söylem*

*açıklamalarından etkilenildiği ölçüde güç ilişkileri üzerinde durur* (Sözen 1999: 90)". Sözen'in de vurgulamış olduğu güç ilişkileri Kutadgu Bilig'de sıklıkla belirtildiği üzere hayatın her alanında hüküm sürmektedir. Bu yönüyle henüz 11. Yüzyılda, Yusuf Has Hacib de kaleme aldığı siyasetnamesinde devlet yapısına yönelik önerilerini öncelikle toplumsal yapıyı inşa etmek kaydıyla ifade etmiştir ki belirtilen toplum yapılandırması bilgi ile kurgulanan bir güç mücadelesinin ürünüdür. Çalışmamızda, belirtilen özellikteki güç ilişkilerine dayalı iktidar alanı, biyoiktidar kavramı özelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Yunanca 'bios' kelimesinden türeyen biyo, canlılık ve hayat bildiren ön ektir. Çalışmamızın başlığında da yer alan biyoiktidar kelimesi ise felsefede, Michel Foucault'nun biyopolitika kavramının üzerine inşa ederek terimleştirdiği bir kavram alanını tanımlamaktadır. Foucault'ya göre çağdaş siyasetin temeli, biyoiktidar kavramının içerisinde, "*yani, modern çağda işleyen bilgi ve iktidarın ürettiği bir hayat siyasetindedir* (Bernauer 2005: 221)." Zira Fransız düşünürü göre "*iktidar ve bilgi yöntemleri, hayat süreçlerinin sorumluluğunu üstlendiler ve bu süreçleri denetlemeye ve dönüştürmeye giriştiler. Biyosiyaset, yaşam ve yaşam mekanizmalarını, açık hesaplar alanına sokan ve bilgi iktidarını, insan yaşamının dönüşümünün bir failine dönüştüren olay* (Bernauer 2005: 246)." dır. Bu bağlamda biyoiktidar ile farklı bir iktidar alanı da tanımlanmış olmaktadır. "*Öldürten veya yaşamasına izin veren egemenlik iktidarının tersine bu yeni iktidar, ölmeye bırakır ve yaşatır. Ölümün üzerindeki iktidar yaşamın üzerindeki iktidara, hukukun öznelerinden çok canlı varlıklarla ilgilenen bir biyoiktidara dönüşür* (Lemke 2016: 196)." Makalede, Foucault'un felsefe dünyasında önemli etkileri bulunan iktidar kavramının birimlerinden biyoiktidar kavram alanı Türk kültür evrenin veri tabanlarından biri olan Kutadgu Bilig'e dayalı olarak söylem çözümlemesine tâbi tutulmuştur.

### III. Bulgular:

Biyoiktidar kurgusunun varlık alanı olan birey, bedenine dayalı olarak daha çok nüfus ve cinsellik doğrultusunda yönlendirilip tabi kılınırken Kutadgu Bilig'in sembolik anlatımında bireyler; bedensel, maddi özellikleriyle değil düşünsel ve duygusal yönlerindeki gelişimi olumlulanan manevî özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kutadgu Bilig'in biyoiktidar bağlamındaki özgün farklılıklarından birisi belirlenen bağlamda farklı başlıklar ve içerikler altında sunulmuştur. Bu doğrultuda özellikle modernizmin önemli araçlarından (ve hatta silahlarından) biri olarak değerlendirilebilecek olan biyoiktidarın bedene dayalı kullanımının Kutadgu Bilig'de aksi yönde işletilmiştir. Eserin genel içeriğine dayalı olarak bireyin muktedir oluşu biyoiktidar alanından uzaklaşmasına dayalı olarak idealize edilmiştir. Kutadgu Bilig'in dört temel şahsiyeti olan Kün-Togdi'nin ("adalet"i temsil eder), Ay-Toldı'nın ("kut"u temsil eder), Ögdülmiş'in ("akl"ı temsil eder) ve Ogdurmuş'un ("akıbet"i temsil eder) temsil ettikleri soyut değerler bu durumun göstereni niteliğindedir.

"*İlk kez vasiyette bulunan ve ilk kez öğüt veren şair* (Yavuz 2000: 358)." olan Yusuf Has Hacib, belirtilen öğretici özelliği dolayısıyla eserinde anlaşılır, duru bir Türkçe bırakarak eserinin zamana hükmetmesine ve mutluluk veren bilginin bengü iktidarına diliyle zemin hazırlamıştır. "*Yusuf 3190 kelime içinde 420 Arapça, 86 da farsça kelimeye yer vermiştir* (Yavuz 2009: 145)." Bu durumda, Selçuklu ve Gazne

Devletlerinin aksine Karahanlılar döneminde Türkçenin resmî dil olmasının da payı vardır. Eserin dilinin, bilginin aktarımına ve yaygınlaşmasına hizmet etmesi yönüyle iktidar kavramı ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Anlaşılabilirlik, bir dil üzerine biyoiktidar niteliği taşıyan sığ özellikteki unsurlara eğilim gösteren halkı da yönlendirilebilecektir. Nitekim, Batı siyasetinde önemli bir stratejik değer taşıyan biyoiktidar, siyasallaşan tıbbî söylemden de yararlanarak beden üzerinden insanın temel yaşam olanaklarını bilgiye dayalı olarak düzenlemektedir. Kutadgu Bilig'in, adında da yer alan ve mutluluğa ulaşmanın aracı niteliğindeki bilgi kavramına ilişkin kelimeler (bil-, bilmek, bildeçi, bildi, bildim, bilding, bile, bileyi, bileyin, bilgey, bilgil, bilgü, bilgüçi, bilgüçiler, bilgüke, bilgüsi, biligligi, biliglike, biliglisi, biling, bilip, bilir, bilirde, bilirin, biliring, bilirke, bilirler, bilirmü, bilmedi, bilmedim, bilmeding, bilmedükin, bilmegey, bilmegil, bilmegüçi, bilmek, bilmese, bilmesü, bilmesünler, bilmeyü, bilmez, bilmiş, bilmişe, bilmişi, bilmişig, bilmişim, bilmişmni, bilmişin, bilmişing, bilse, bilsü, bilü, bilür, bilürmü, bilümese, bilümez, bildür-, bilge, bilgedin, bilgeke, bilgeler, bilgeleri, bilgem, bilgesi, bilig, bilgi, biligde, bligdin, biligi, biligig, biligin, biliging, bilgin, biligni, biligke, biligler, biligleri, biliglerin, biligligi, biligligig, biligligike, biligligni, biligsiz, biligsizke, bilin-, biliş) toplam 1071 kez kullanılmıştır (Aydemir 2013: 806).” Foucault'nun iktidar felsefesini, özgür özneye dayandırmasıyla uyumlu olarak, Kutadgu Bilig'de de özgür öznenin kendi rızasıyla, bilgi aracılığıyla iktidara tâbi olabileceğini belirtebiliriz. Ancak Yusuf Has Hacib'in söyleminde iktidarın özgür özne üzerindeki hâkimiyetini sağlayan bilgi, biyoiktidar kurgusuna dayalı olarak insanı, beden başta olmak üzere maddî temellere değil, Türk kültür evreninin temel birimlerine dayalı olarak biyoiktidarın hâkimiyet alanı dışına taşımaya yönlendirmektedir. Bu yönüyle, Foucault'un iktidar felsefesinin temel belirleyicisi olan bilgi kavramı, biyoiktidar kavramını da şekillendirirken; bilgi, Kutadgu Bilig'de, biyoiktidarı geçersiz kılma aracı olarak konumlandırılmıştır. Farklılaşan bu kurgu, batı felsefesi ile Türk felsefesi arasındaki önemli bir ontolojik farklılığın tarihî ve toplumsal bir metin üzerinden kanıtı niteliğindedir. Öyle ki, Kutadgu Bilig'de bedenle imlenen maddî algı önceliğinin ve bedensel hazlara eğilimli kişilerin iktidar tarafından olumlulanması söz konusu değildir. Hatta eserde, Ögdülmüş'in Ogdurmuş'a avam ile nasıl ilişki kurulması gerektiğini anlattığı bölümde bir anlamda toplumsal sınıf ayrımının maddî değil manevî unsurlara dayandığı belirtilmektedir. Bu toplumsal algı İslamiyet'in kabulü ile birlikte Türk toplumunda daha da kuvvetlenmiştir. “*Daha hayatta iken, 'heyecanlı peygamber, yerini siyasetçi ve azimle savaştan dini cemaatin başkanına bırakmasına' rağmen Hz. Muhammed için melik veya emir gibi dünyevi ünvanların kullanılmasını ona karşı bir küfür olarak nitelendirmek mümkündür.*” (Barthold 2006: 41). Dünyevî unsurlar gelip geçici ve aldatıcı bir unsur olarak değerlendirilirken, iktidar tarafından bu unsurlara düşkünlük, kaçınılması gereken bir özellik olarak sunulmuştur. Avam olarak tanımlanan kitlenin temel özelliği, bilgisizliği dolayısıyla maddiyata düşkünlüğüdür. Bir anlamda biyoiktidar alanı cehaletle cazip kılınmakta ve böylelikle cahilliğin yayılımı üzerinden maddenin kutsanması sağlanabilmektedir. Modernizmin hegemonyasında, iktidara tâbiyeti kolaylaştıran bu duruma yönelik bilinç ve karşı tavır bin yılı aşkın bir süre öncesinde birey-toplum-devlet üçgeninde tanımlanarak Kutadgu Bilig özelinde işlenmiştir. Eserde yer alan, “kılıksız bolurlar kara Öam budun/törü yok toku yok katılmış ödün(4321)<sup>1</sup>” ve “kara kadgusu barça karnı üçün/budun tevşigi barça

<sup>1</sup> “Avam halk görgüsüz olur; ilişkilerinde de ne töre ne de usul vardır (Arat 2006:744).”

boğazı için (4327)<sup>2</sup> ifadeleri savımızın dayanaklarındandır. Bu ifadelerin içeriğine koşut olarak zenginlik de, bedene değil ruha yönelik metafizik kurgu içerisinde konumlanmış ve “tükel bay bolayın tise belgülüg/köngül baylığı kol ay ersig külüg(2618)<sup>3</sup>” ifadesiyle de açıkça belirtilmiştir.

Dünyevî unsurlardan birine duyulacak olan bağ(ım)lılık, bir başkasına olan bağ(ım)lılığı koşullayacak ve böylelikle kişinin yönetiminde biyolojik yapısının hâkim olduğu bir yaşam alanı oluşacaktır. Bu yaşam alanından kaçınılması anlamına gelen biyoiktidarın reddiyesine yönelik telkin, Yusuf Has Hacib’in dilinde hem “bu dünya” hem de “karşı cins” imgeleri ile ifade bulmuştur. Adaletin temsilcisi olan hükümdar Kün togdı hakkında, bu dünyanın özellikleri anlatılırken bir anlamda dünyevî, maddî unsurların özellikleri de ifade edilmekte ve biyoiktidar kurgusunun üzerine inşa edilebildiği maddî/geçici dünya “*bu irsel yayıg kılıkı kurtga ajun/kılınçı ol kız körse yaşı uzun/ ara kılıkı kız teg kılınçı silig/sevitür sunup tutsa birmez elig/seviglini sevmez keyik teg kaçır/kaçaglıka yapçur adakın kuçar/ara körse yegrür bezenip udu/ara körmedük teg kılur yir kodu/ara körse evrer yana terk yüzün/avağlar neçe tutsa birmez özin/öküş beg karıttı karımaz özi/telim beg keçürdi kesilmez sözi*<sup>4</sup> ( 399-404)” söylemi ile belirtmiş olduğumuz kurguyu dayanaklandırmaktadır.

#### IV. Sonuç:

Çağdaş iktidar felsefesinin önemli münşîlerinden Michel Foucault’nun iktidar kurgusunun sac ayaklarından biri olan ve modernizmin farklı alanlardaki iktidarını kurma aracı işleviyle de konumlanan biyoiktidar kavramına yönelik tanımlama ve karşı konum önerisi yüzyıllar öncesinde Kutadgu Bilig’de özgün ve tutarlı bir kavram alanına dayalı olarak işletilmiştir. Günümüzde maddî temeller üzerine inşa edilen ideal evren kurgusu içerisinde özellikle bedensel hazlara teşvik edilerek iktidara tâbi kılınan birey, Kutadgu Bilig’in yazıldığı dönemde günümüzdeki anlayışa tamamen karşıt bir biyoiktidar kurgusu içerisinde konumlanmaktadır. Dilin yaşam evrenini dilbilgisi atmosferi değil dilin beslenmekte olduğu kültür atmosferi sağlamaktadır. Bu bağlamda, Türk kültür evreninin önemini daha çok içeriğinden alan güzide eseri Kutadgu Bilig’den hareketle Türkçenin ve onu var eden kültür atmosferinin (kültürel logosferin) zenginliğinin yanı sıra onu batı düşünce sistematüğinden farklı, köklü ve özgün kılan hususlardan birisi de biyoiktidar kavram alanının birey-toplum-devlet üçgeninde tutarlı olarak öncü işletimidir. Biyoiktidarın bilgi ile olumsuzlandığı ve bir hâkimiyet alanı oluşturamadığı Kutadgu Bilig gibi kültürel veri tabanları üzerine gerçekleştirilecek olan akademik çalışmalarda dilin anlam evreninin dışında salt bir gramer malzemesi olarak ele alınması, dilsel incelemeye konu olan metnin de bir metaya dönüşebilmesine ve

<sup>2</sup> “Kara halkın kaygısı hep karnı içindir; onun çalışıp didinmesi hep boğazı içindir (Arat 2006:744).”

<sup>3</sup> “Tam anlamıyla zengin olmak istersen, hiç şüphesiz, gönül zenginliği dile, ey şanlı yiğit (Arat 2006:495).”

<sup>4</sup> “Bu kocakarı dünya vefasız ve dönēt huyludur; edası kız gibidir, ama bakarsan yaşı büyüktür. Bazen edası kız gibidir, tavırları güzeldir, kendini sevdire; fakat tutmak istedin mi elini vermez. Seveni sevmez ondan geyik gibi kaçır; kaçana yapışır, onun ayağına sarılır. Bir bakarsın, süslenip süslenip konuşarak arkandan koşar; bir bakarsın, görmezlikten gelir önüne bakar. Bir bakarsın yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez. O çok beyleri yaşlandırdı, kendisi hiç yaşlanmaz; çok beyleri göçürttü, hiç susmak bilmez (Arat 2006: 151-153).”

böylelikle onu kullanan bireylerin de biyoiktidarın nesnesi konumuna gelmelerine sebep olabilecektir. Dolayısıyla maddi varlıkla yetinmeyi sığılığa ve avamlığa yoran Kutadgu Bilig'deki dil üzerine olan söylemler de salt sözcük kullanımı yönüyle ele alınacak olursa, eserde kaçınılması gerektiği vurgulanan hataya düşülmüş olunacaktır. Yusuf Has Hacib'in, Kutadgu Bilig'de kullanmış olduğu "*til arslan turur ikök işikte yatur/aya evlig er sak başingrı yiyür*<sup>5</sup>(164)" ifadesinin de, varlık kaynağı olan kültürel köklerinden koparılmamış bir dil-zihin ilişkisi bağlamında değerlendirilmedikçe maddi algıya, somutlaştırmalara, sığlaştırmalara ve biyoiktidarın geçerliliğine hizmet edebilecek bir alımlama sığılığına yol açabileceği incelememizde ve değerlendirmemizde belirlenmiştir.

## KAYNAKLAR

- ARAT R.R. (çev.) (2006), *Kutadgu Bilig*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- AYDEMİR Ö.K. (2013), *Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi*, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/1, Winter, pp. 803-810, Ankara.
- BERNAUER J.W., (2005), *Foucault'un Özgürlük Serüveni, Bir Düşünce Etiğine Doğru*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- REVEL J., (2012), *Kimlik, Doğa, Yaşam, Üç Biyopolitika Yapıbozumu*, Çeviren: Şeyda Öztürk, Cogito Michel Foucault Özel Sayısı, S. 70-72, s. 9-20, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT M., (2002), *Michel Foucault Power- Essential Works of Foucault 1954-1984 Volume 3*, Penguin Books, London.
- HUNKAN Ö.S., (2011), *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Yayınevi, İstanbul.
- LEMKE T., (2016), *Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'un Modern Yönetimsellik Çözümlemesi*, Çeviren: Özge Karlık, Phoenix Yayınları, Ankara.
- ÖZMAKAS U., (2012), *Foucault: İktidardan Biyoiktidara*, Cogito Michel Foucault Özel Sayısı, S. 70-72, s. 53-81, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- SÖZEN E., (1999), *Söylem Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ K., (2009), *Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: XXXVII, s. 137-180, İstanbul.

---

<sup>5</sup> "Dil arslandır, bak eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et senin başını yer (Arat 2006: 117)."





**SİNOP İLİ ÇEVRESİNDEN ÜÇ MENKİBEVİ KAHRAMAN VE ETRAFLARINDA  
OLUŞAN ANLATI GELENEĞİ\***

Yrd. Doç. Dr. Songül ÇEK\*

**ÖZ**

Halk anlatı kahramanları ait oldukları bölgenin ortak bilincini ve sözel belleğini en canlı şekilde ortaya koyan tiplerdir. Menkıbe kahramanlarının da aynı şekilde belli bir bölgenin kahraman tipine ait zengin bilgilere sahip olduğu görülür. Burada, Sinop ilinden seçilmiş Çeçe Sultan, Koyun Baba ve Sarı Saltuk etrafında anlatılan menkıbelerin yapısal ortaklıkları ve bu çerçevede biçimlenen hayat hikayelerine değinilecek, ardından bugünün insanı tarafından hâlâ anlatılmaya devam edilmesini sağlayan işlevsel niteliklere değinilecektir. Böylelikle sözlü belleğin neyi, nasıl, niçin anlattığı ortaya konulup tarihsel kahramanların sürekliliğini sağlayan hususlara değinilmiş olacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Efsane, Çeçe Sultan, Koyun Baba, Sarı Saltuk, Türbe, Evliya.

**THREE NARRATIVE FIGURES FROM AROUND THE SİNOP PROVINCE AND  
NARRATE TRADITION AROUND THEM**

**ABSTRACT**

Folk narrative figures are the most vividly representative of the common consciousness and verbal memory of the region they belong to. It is also evident that the figures of the saga's also have equally rich knowledge of the figure type of a certain region. In this article, we are going to present the structural commonality of the epic legends described around Çeçe Sultan, Koyun Baba and Sarı Saltuk, selected from Sinop province, and the life stories formed in this frame, afterwards, we will present functional qualities that provide continuance of narration of these stories by today's people. This will address the issues that explain what, how, why and why the verbal memory provides the continuity of the historical figures.

**Keywords:** Legend, Çeçe Sultan, Koyun Baba, Sari Saltuk, Tomb, Dervish.

**Giriş**

Geleneksel anlatı kahramanları yüzyıllar içerisinde ortaya çıkmış ve birtakım kalıplaşmalar zemininde biçimlenmişlerdir. Bu kalıplaşmalar halk hafızasında belli dönemlerde var olan sosyo- kültürel evrilmelerle küçük değişimlere uğrar. Böylelikle, halk zihninde değişmez niteliklere sahip bir anlatı esası bulunsa da köklü değişimlerin yaşandığı her dönem, kendi kahramanını ortaya koyar. Bu kahraman tipi yaşanan değişimleri karakterinde ve hareketlerinde hissettiren, ait olduğu kültürel tabakanın adeta resmini çizen kişidir. Yazılı ve sözlü anlatılarda anlatılan kahramanların kim olduklarına dair bilgiler, onlar hakkında tarihi kayıt oluşturmakta başvuru kaynaklarıdır. Kahramanın nitelikleri ve hayat hikâyesi oluşturulurken öncelikli olarak tarihi kayıtlara yer verilmekte bunların yetmediği yerde daha geriye gidebilmek için rivayetlere başvurulmaktadır. Elde edilenler bir mantık zinciri içerisinde bütünleştirilip kahramanın hayat hikâyesi tamamlanmaktadır. Tarihi ve menkıbevi anlatımlar bir araya getirilerek en eski ve orijinal bilgiye ulaşılmaya çalışılmaktadır. Böylesi bir analiz sonucunda elde

\* Bu çalışma FEF-1901.14-03 nolu Sinop İli Sözlü Edebiyat Ürünleri Üzerine Bir değerlendirme başlıklı proje kapsamında ele edilen veriler doğrultusunda yapılmıştır.

\* Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, songulcekc@gmail.com

edilenlerle, anlatı kahramanlarının geçmişle ve gelenekle olan bağı ortaya konur. Görünen odur ki bu tür çalışmalar tarihi yeniden kurma yönteminin uygulayıcısı konumundadırlar. Başka bir deyişle tarihî kahramanların nitelikleri üzerinde yoğunlaşan pek çok çalışma, esas itibariyle, gelenekte yüzyıllardan beri var olan kahramanların prototipini ortaya koymak veya bunların üzerinde yükseldiği ortak kalıplaşmaların neler olduğunu tespit etmek yönündedir. Battal Gazi, Köroğlu, Oğuz Kağan gibi kahramanlar sözünü ettiğimiz türde pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar yerinde ve gerekli olmakla birlikte geçmişle sınırlı olup bugüne taşınamayan nitelikleri ihtiva eder durumdadır. Kahraman çevresinde anlatılanları bir prototipin yaşam öyküsü olarak almak onu geleceğe taşımak yerine tarihe ötelemek anlamına gelir. Fakat sürekliliğin sağlanması için yapılması gereken geçmişten geleceğe taşınmasının yöntemini aramaktır (Oğuz, 2017:36). Günümüzde de hâlâ anlatılmakta olan anlatı kahramanlarının neden, hangi amaçlarla anlatıldığının ve hangi formlarla karşımıza çıktığının belirlenmesi kahramanın bugün taşıdığı anlamı ortaya koymak yönüyle farklı bir bakış sağlayabilir. Başka bir deyişle anlatı kahramanının geçmişte taşıdığı mananın çözümlenmesi yanı sıra bugün anlatılmaya devam edilme gerekçelerinin ve hangi ihtiyaçlara cevap verdiğinin tespiti çabası bugünün hem şehir hem kırsal bölge yaşantısı içindeki kahraman görünümünü anlamakta faydalı olabilecektir.

Sinop ili merkezinde ve çevresinde sık rastlanan anlatı kahramanlarından Çeçe Sultan, Koyun Baba ve Sarı Saltuk gibi isimler sözünü ettiğimiz, bugün yaşayan kahraman tipinin yapısal özelliklerinin belirlenmesinde örnek teşkil edecek türdedir. Sinop ili örneğinde yaşatılan bu kahramanların ne sebeplerle anlatılageldiğini görmek değerlendirmenin ana amacına hizmet edecek sonuçları ortaya koymamızı sağlayacaktır. Bu bağlamda Çeçe Sultan, Sarı Saltuk ve Koyun baba gibi efsane/menkıbe kahramanları yapısal ve işlevsel yöntemlerle bu şahsiyetlere ait anlatıların sınırları çerçevesinde değerlendirilecektir. Elde edilenlerle anlatının sürdürülebilirlik açısından taşıdığı anlama değinilecektir.

### **Kahramanların Biçimlendiği Ortak Yapı ve Ortaya Çıkan Yeni Fonksiyonlar**

Halkbilimi tarihçesi içinde önemli yer tutan Karl Krohn ve Julius Krohn'un ortaya koyduğu yöntemlerle birlikte Tarihi- Coğrafi Fin metodunu da içine alarak zaman içinde etki alanını genişleten tarihi yeniden kurma kuramı, çeşitli kültürlerin üst üste yaşadığı yerlerde biriken sözlü kültür unsurlarının birbirinden ayrıştırılarak incelenebileceğini ileri sürer. Buna göre tarih öncesi ve tarih sonrası birbirinden ayrılmış, zaman içinde kronolojik tarihe ve ilkel insanın kültrüne yönelinmiştir. Böylece özgün bilgiye sahip kültürel kurumların yeniden oluşturulduğu ileri sürülmüştür (Çobanoğlu,2002:144-145). Tarihi Yeniden Kurmacı ve Evrimsel görüşün takipçilerinden Gomme, ilkel dönemlerin mitlerini temelini hayatın gerçeklerinden kaynaklandığını ileri sürer. Yani bunlar tarihi halk anlatmalarında yer alır. Oysa tarih dediğimiz doğru ve gerçek biçimde anlatılarda yer almayabilir. Burada anlatılanlar halkbilimi ürünleridir. Gerçek olduğu varsayılanlar da aslında sözlü kültürde yaratılmış halk anlatıları olabilmektedir. Bu bakımdan anlatı kahramanlarını, menkıbevi hayatları ve tarihi hayatları olarak iki ayrı alanda açıklamaya çalışmak kahramanı sınırlamak anlamına gelir.

İster tarihi gerçeklerle donanmış olsun ister tamamen Lord Raglan'ın ileri sürdüğü gibi mitlerin dönüşümüyle bugüne dek gelmiş olsun ( Raglan 2005: 328) bunların geneline sözlü anlatı geleneğinin hem tarihle hem menkıbelerle donanmış

ürünleri olarak bakmak daha anlamlı olabilir. Fakat bir yandan da evrimsel kuramının ve Tarihi- Coğrafi Fin kuramının anlatılarının, kökene inmedeki yönteminin yapısal yaklaşıma katkısını göz önünde bulundurarak kendi coğrafyasında anlatı kahramanının kalıplaşmasını sağlayan unsurları belirlemek mümkündür.

Menkıbelerin hangi kalıplaşmaları ihtiva ettiğine bakarak kahramanın belli bir bölgede ne tür niteliklerle anlatıldığı ortaya konabilir. Bir kahramana ait sayısız varyant, ya da sayısız kahramana ait benzer anlatımlar nasıl şekillenir sorusuna anlatıların işlevselliği ve yapısal nitelikleri çerçevesinde yanıt aramak gerekir. Kahramanın maceraları içerisinde benzer epizotların benzer motifler etrafında anlatılıyor oluşu, pek çok anlatının esasını teşkil eden ortak düşünce, değer ve hareketleri ortaya koyar. Bu sayede kahramanların hayat hikâyeleri ve gösterdikleri olağanüstülükler, insanların hafızasında yüzyıllar boyu varlıklarını sürdürme imkanı sağlayabilir. Bu noktada ele aldığımız üç kahramanın hangi ortak yapı etrafında şekillendiğini tespit etmek, onlara yapısal kuramın temel paradigmatları doğrultusunda bakmak mümkündür. Lord Raglan ve V. Propp'un halk anlatılarının ortak bir yapısının var olduğu ve bu yapıya ait unsurların değişmezliğine bağlı olarak türlerin belirlenebileceği yönündeki görüşleri (Oğuz 2004:101; Propp 1985: 35-70) zaman içinde eleştirilere uğrasa da anlatıların ulusal ya da bölgesel değerlendirmesinde hâlâ işlevini korumaktadır. Başka bir deyişle Raglan'ın 22 maddelik kahramanın biyografisini çözümleme yöntemi ve Propp'un masallarda değişmez 31 fonksiyonun var olduğuna ilişkin çalışmaları dünyadaki tüm anlatımlar için ortak kullanılabilir bir şablon olmasa da yerel kahramanların şekillendikleri coğrafya ve kültüre göre, ortak yapısal özellikler taşıması mümkündür. Ele aldığımız anlatı kahramanları yapısal açıdan değerlendirildiğinde üçünde de ortaya çıkan ortak nitelikler olduğu görülür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

**1.Öncelikle bu üç kahramanın Anadolu'nun pek çok yerinde rastlandığı gibi Horasan'dan geldiği varsayılan , Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde tekke kurup İslamiyet'in kabulü ve yayılması için savaşan kimselerdir.**

Etraflarındaki anlatıların sözlü tarihe ilişkin gerçekliği yansıtan kısmının bu olduğu söylenebilir. Ama bu kısmın bile halk ağzında biçimlenmiş olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Anadolu'nun sayısız velî, evliya tipi için ortak olarak anlatılan hareket/ fonksiyon budur. Kaynağının folklor olduğunu kabul edebileceğimiz tarihi kaynaklarda bu evliyalar ile ilgili bilgilere değinmek mümkündür.

Şükrü Haluk Akalın'ın belirttiğine göre; Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevârih-i Ali-i Selçuk* adlı eserinde, II. İzzeddin Keykâvus'un maiyetindeki Sarı Saltuk'un Anadolu'daki Türk aileleri ile birlikte önce İznik'e oradan Üsküdar'a giderek Dobruca'ya geçişi anlatılmaktadır. Sarı Saltuk'un Dobruca'daki Baba Dağı kasabasına yerleşmesi ve Kırım seferinin yanı sıra İzzeddin Keykâvus'un Bizans sarayında bulunan oğlunu kurtarması da *Tevârih-i Ali-i Selçuk*'ta yer almaktadır. Kemâl Paşazade'nin *Tevârih-i Ali-i Osman*'ında ve Seyyid Lokman'ın *Oğuz-nâme*'sinde de bu olaylar benzer şekillerde anlatılmaktadır. Hatta Seyyid Lokman'ın eserinde yer alan bir dörtlükte Sarı Saltuk'un Dobruca'ya geçiş yılı (662 Hicri) da verilmektedir ( Akalın 2012).

Bu tarihi kaynakların yanı sıra Ahmet Yaşar Ocak'a göre "Sarı Saltuk Çepni boylarından biridir. Selçuklu devletinin takibiyle merkezden uzak mıntikalara çekilmiş

olup bir kısmının Sinop'a yerleştiği bilinmektedir. Hem Saltukname'de hem de Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesinde Sarı Saltuk'un Sinop üzerinden Dobruca'ya gittiği anlatılır. Hatta Saltukname'de Sarı Saltuk sık sık Sinop'tan Kırım'a gider. İki eserde de Sinop vurgusunun geçmesinin nedeni I. Alaaddin Keykubat zamanında Karadeniz'den çıkışı sağlayan Selçuklu hakimiyetindeki tek liman olmasıdır ( Ocak 2011:155)

Koyun Baba'nın hayatı hakkında ise menkıbevî rivayetler dışında yeterli tarihi bilgiler bulunmamaktadır. Bugün Çorum Müzesinde bulunan Koyun Baba türbesinin kitabesinde onun hicri 23 Muharrem 873 yılında (M.1467) Osmancık'ta vefat ettiği yazılıdır. Menkıbelerde onun doğum yerinin Horasan olduğu belirtilmektedir. Vefat ettiği zaman kaç yaşlarında olduğuna dair bir bilgide bulunmadığından doğum tarihini tahmin etmek mümkün değildir. Horasan'dan Anadolu'ya ve Osmancık'a nasıl, hangi sebep ve yollarla geldiği hususunda yeterli bilgi yoktur. Koyun Baba, ünü ve etkisi Osmancık sınırlarını aşmış çevre il ve ilçelerde de Koyun Baba müridleri olarak bilinen topluluklar oluşmuştur. Tapu Tahrir Defterlerinde 1485'de Samsun'un Vezir köprü ilçesinin çeltik köyünde 9 (dokuz) kişilik bir Koyun Baba Müridleri cemaati kaydına rastlanmaktadır (Tosun 2016).

Koyun Baba Menakıbnâme'sinde ise Koyun Baba'nın Horasan'dan geldiği, isminin Seyit Ali olduğu ve Hüdavendigar, Karesi, Saruhan ve Aydın bölgesinde faaliyet yürüttüğü aktarılmaktadır. Ayrıca Osmancık'a ulaştıktan sonra bile Sinop'ta kendisi ve halifesi Vidin'de görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed ve II.Bayezid devirlerinde yaşamış Kalenderi dervişi Koyun Baba'nın Çorum-Osmancık ve Amasya-Gümüşhacıköy civarındaki yaşantısından, devrin hükümdarı II. Bayezid ile ilişkisinden ve halk üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir( Şahin 2010)

Çeçe Sultan'a gelince hakkında tarihi kayıt yok denecek kadar azdır. Tek belge Gerze ilçe sınırları içinde Yenikent'te ( Gürzüvet) bulunan Çeçe Sultan türbesinin kitabesidir. Ancak zaman içinde, taş üstüne kazılmış yazılar erimeye ve birbirine karışmaya başlamıştır. Sinop İli Kültür ve Turizm Müdürlüğü derleme kayıtlarına, Çeçe Sultan Türbesi'nin sahibinin Seyyid Bilal Türbesi'nde bulunan Çepni Türkmenleri beyi Tayboğa'nın kardeşi Mehmed Çeçe Bey'dir. Ayrıca Çeçe Sultan'ın asıl adının Seyyid Muhammed olduğu, Horasan'da yaşadığı, babasının adının Seyyid Abdullah olup 12 İmamın yedincisi Musa El-Kazım'ın ve aynı zamanda Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yedinci göbekten torunudur. Ayrıca, Sinop merkezdeki Yeşil Türbe'de 1920'li yıllarda bulunan tasdiksiz şecereye göre; Çeçe Sultan, Sinop merkez Ada Mahallesinde medfun bulunan Seyyid İbrahim Bilal Hazretlerinin yeğenidir. Hüseyin Hilmi'nin "Sinop Kitabeleri" adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Alâeddin Camiin doğusunda ve Sakarya Caddesi üzerinde yer alan yeşil türbede yattığı kabul edilen Seyyid Yeşil Mustafa Babanın da Çeçe Sultanın torunu olduğu anlaşılmaktadır. Sözlü kaynak ların aktardığı şecereye göre Yeşil Mustafa Baba'nın silsilesi şöyledir: Hz. İmam Ali'nin oğlu Hz. Seyit İmam Hüseyin oğlu Hz. Seyit İmam Zeynel Abidin oğlu Hz. Seyit İmam Muhammed Bakıroğlu Hz. Seyit İmam Caferi Sadık oğlu Hz. Seyit İmam Musa Kazım oğlu Hz. Seyit Abdullah el Ekber oğlu Hz. Seyit Muhammed el meşhur ÇeçeSultan oğlu Hz. Seyit Musa oğlu Hz. Seyit İsa kızı Hz. Seyide Fatma kızı Hz. Seyide Halime oğlu Hz. Şeyh Seyit Mustafa Göllü oğlu Hz. Şeyh Seyit Recep oğlu Hz. Şeyh Seyit Mustafa (r.a)". ( K.K. 1)

Anlaşıldığı gibi halkın hafızasında bu kahramanlar, Hz. Muhammed (SAV)'in soyundan gelmiş olup daha sonra Türklerle kaynaşmışlardır.

**2. Bu kahramanlar ortak fikir olarak Ahmet Yesevi'ye bağlı olup birer kolonizatör derviştirler.** Barkan, Anadolu'ya Türkistan'dan gelen dervişlerin amaçlarının misyoner dervişlik olduğunu ve İslamiyet'i yaymakla görevli olduklarını belirtir. Bu görev Ahmet Yesevi'nin Orta Asya sahasında yayılan İslamiyet ve tasavvuf yorumunun Anadolu'da da yerleştirilmesi görevidir (Barkan 1942: 14 ). Sözü ettiğimiz veliler bu oluşumun içinde yer almış kimselerdir.

Fuat Köprülüye göre Sarı Saltuk, Evliya Çelebinin Seyahatnamesi'nde Ahmet Yesevi'nin isteğiyle Horasan erenlerinden yediyüz kişi ile birlikte Diyar- ı Rûm'agönderir.Hacı Bektaş ı Velinin hizmetinde Ruma gitmesini, Makedonya'da, Dobruca'da nam salmasını ister. Buradaki Türklerin yardımına beline tahta kılıç kuşatarak gönderir ( Köprülü 1993:54)

Çeçe Sultan ile ilgili rivayetlerde onun Horasan'dan gelen alperenlerden olduğu, Malazgirt savaşında bulunduğu, daha sonra Sinop'a bugünkü Çeçe Sultan köyüne yerleştiği anlatılmaktadır. Çeçe Sultan'ın bu bölgede Müslümanlığı ve Türklüğü yayan bir savaşçı olduğu dile getirilmektedir (K.K. 2).

Koyun Baba da benzer biçimde Hem Anadolu'da hem Dobruca'da tanınan çok sayıda makamı buluna bir evliyadır. Onbirinci asrın sonlarından itibaren Anadolu'ya Orta Asya'dan büyük gruplar halinde göçeden, boş topraklar üzerinde zaviyeler kurup yerleşen dervişlerdendir. Anadolu'nun batı taraflarına yerleşen bu dervişler gazilerle birlikte memleket açmak fütihat yapmakla meşgul buldukları gibi bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boşyerlere yerleşmişler oralarda müridleriyle beraber ziraat ve hayvan yetiştirmekle meşgul olmuşlardır. Onların tercihen boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeleri, bu suretle büyük kültür, imar ve din merkezleridir.(Tosun 2016)

**3. Kahramanlar, yalnızca Anadolu ile sınırlı kalmamış Türklerin yaşadığı özellikle de Balkan coğrafyasında da faaliyet sürdürmüşler, buralarda İslamiyet'in ve Türklüğün yayılmasına öncülük etmişlerdir.**

Sarı Saltuk ile ilgili altıncı ve eksiksiz olan nüshada, asıl adı Şerif olan kahramanın Sinop'ta "Ceziret-ül Uşşak" ta doğduğu belirtilmektedir (Demir-Erdem,2007:39). Ancak onunla ilgili anlatılarda belli bir il sınırı çizmek mümkün değildir. Şükrü Haluk Akalın'a göre Sarı Saltuk'un sayısız ziyaret yeri ve savaştığı bölge vardır. Sinop merkezinden Anadolu'ya buradan da Avrupa'ya kadar genişlemiş bir alanın ortak kahramanıdır ( Akalın 2012)

Koyun Baba ile ilgili rivayetler onun ve Sarı Saltuk'un görüşmüş oldukları, yukarıda da belirtildiği gibi, birlikte mücadele ettikleri yönündedir. Ayrıca Osmancık'a ulaştıktan sonra Sinop'ta ve Vidin'de bulunmuş olup, Romanya'da Babadağ kasabasının yaklaşık 3 km kadar kuzey doğusunda ormanlık bir tepenin üzerinde türbesi yer almaktadır. Sade bir mezar şeklinde olan türbe Romanya'daki önemli ziyaret yerlerinden biridir. Koyun Baba'nın vaktiyle bir çoban olduğu ve mezarının bulunduğu yerde koyun güttüğü anlatılmaktadır ( Önal 1998:42). Çeçe Sultan ve hakkındaki anlatılara Sinop çevresi dışında rastlanmamaktadır. Ancak türbesine farklı illerden ziyarete gelenler, onun ününün il sınırlarını aştığını göstermektedir.

**4.Yaşadıkları dönemde varlıklarıyla, kerametleriyle buldukları bölgeye bolluk, bereket sağlamışlardır. Bölgenin koruyucusu ve savunucusudurlar.** Su kültürü, bolluğun bereketin ortak unsurudur. Üç kahramanın makamı yakınında su kaynağı veya dere bulunmaktadır. Bu sular kurumaz, yönü değiştirilemez, koruyucu ve şifalı sulardır. Değiştirilirse felaket ile karşılaşılır, aynı zamanda çeşitli hastalıklara şifa veren kutlu sulardır.“Türbenin aşağısında yol kenarında bulunan ve Koyun Baba'nın kuyusu olarak bilinen kuyudaki suyun lezzetli ve şifalı bir su olduğuna inanılmaktadır. Buradan alınan su hastalara içirilmekte ve bu sularla hastalar yikanmaktadır.”

( Tosun 2016:127)

Çeçe Sultan etrafında anlatılan menkıbelerin birinde benzer şekilde esasını kardeşinin öldüğü haberinin acısıyla yere vurduğunda acı su çıkar. Bugün hâlâ bu su mevcut olup bulunduğu mevki “Acısu” adını taşımaktadır. Suyu içenin hastalıklarına şifa bulduğu, suyun yaz kış akmaya devam ettiği söylenmektedir. Gerze'ye bağlı Acısu köyü/ mevkiinde bulunan su ile ilgili efsane şöyledir.

“ Seyit Bilal ile Çeçe Sultan peygamber soyundan geliyorlar ve ikisi akraba. İkisinin de amacı İstanbul'u fethetmek. Çeçe Sultan da Seyit Bilal gibi evliya. Seyit Bilal'in kılıcı kerametli diye anlatılır. Çeçe Sultan'ın da esas kerametli diye anlatılır. Acısu Gerzenin arkasındaki en üst nokta. O zamanlar burda savaş varmış Çeçe Sultan bu tepeden savaştan çıkıp gelen askerleri görmüş Çeçe Sultan askerlere - Hani nerede, kardeşim nerede? diye soruyor. Askerler de Seyit Bilal'in başına gelenleri anlatıyor. Çeçe Sultan da Seyit Bilal'in öldüğünü anlayınca -.Ah kardeşim deyip esasını yere vurmuş. Burada iki rivayet var:Kimisi esasını vurduğu yerden su çıktığını söylüyor. Bu su, gözyaşı suyu gibi acı. Kimi de Çeçe Sultan'ın gözyaşı döktüğünü sonra o gözyaşlarının döküldüğü yerden çıktığını anlatıyor. Bu suyun bir özelliği var. Oradan içince soda gibi içiliyor. Ama şişeye koyup götürdün mü su bozuluyor. O özelliği kalmıyor ( K.K.3)

Yine başka bir anlatıda Çeçe Sultan'ın Hızır ile görüşmüş bir kişi olduğu bildirilmekte, oturduğu sofranın bolluğunun arttığı anlatılmaktadır. Konuyla ilgili sözlü kaynaktan elde edilen bilgi şöyledir: "Çeçe Sultan ermişlerden bu. Horasan'dan gelme. Burayı sevmiş, zamanında bizim bura vakıfmış. Yeri tarlası varmış, imece ediyormuş. İmecedede adam yemeğe buyrun etmiş adamlarını, köylüleri yani, yemekte toplaşmışlar halka olmuşlar. Ötken ağır biri gelmiş, bir tencere pilav varmış. Şu yukarıda bir tarlada otmuşlar, yemek yirkene birisi gelmiş dışardan üst başı sökük, böyle sıkışmışlar. Bu demiş yanımıza gelmesin demişler. Çeçe Sultan da kalkmış buyur etmiş. Şöyle otur demiş. Otudmuş, yemek yemiş, tencere bi yandan konuyomuş bi yandan doluyomuş, bitmiyomuş. Şimdi kalkmış, "Eyvallah" demiş herif kayboluvermiş. Sonra millet demiş ki bu kim idi? Hacı mı dediler, hoca mı dediler, Çeçe Sultan'a ne dedilerse? Bu demiş Hızır'dı demiş. Hızır aleyhisselam'dı demiş ( K.K.4). Sarı Saltuk'un Saltukname'de yer alan kerametlerinden biri Çeçe Sultan ile benzerdir. Sarı Saltuk ve evliyalardan bir arada iken Sarı Saltuk'tan bir keramet göstermesi istenir. O da yere vurup yerden su çıkarır (Demir- Erdem 2007: 276). Keramet sahibi olduğunu kanıtlar.

**5.Kahramanların maceraları kesitler halinde anlatılır. Tüm hayatı söz konusu edilmez.**

Menkabevî anlatmalar evliyaların, velilerin hayat hikâyelerini veya kerametlerini anlatan eserlerdir. Daha çok yazılı kültür ortamına ait eserler olarak tanıdığımız menakıbnameler zaman içinde yeniden, halk ağzında, parçalar halinde anlatılmaya başlanır. Yani sözlü kültür ürünleri yazıya geçtikten sonra yeniden halk arasına karışıp kısalarak anlatılır. Bu bakımdan efsanelerin yapısal özelliklerini kazanarak varlıklarını devam ettirirler. Kısacası menâkıbnâmelerde yer alan hayat hikâyelerinin kısaltmış kesitleri, efsane olarak halk ağzında anlatılabilmiş görünmektedir. Sözüünü ettiğimiz kahramanlar ile ilgili efsaneler esasen onların hayatlarına ait maceraların veya önemli olayların ayrı ayrı aktarımıdır.

#### **6. Sahibi oldukları tekke veya türbeleri veya izleri mevcuttur.**

Sarı Saltuk'un Sinop'ta mevcut somut bir mekanı bulunmamakla birlikte seccadesi ile denizi geçtiği mevki ve olaya dair rivayetler anlatılmaktadır. Sarı Saltuk ve arkadaşlarının ilk durakları Sinop'un Karadeniz kıyısında Harmankaya adında bir yerdir. Birkaç gün durup dinlendikleri bu yerde yemyeşil taze çimen biter ve burası yaz kış yeşilliktir. Orada, seccadeyi suya koyar ve üzerine binerler. Seccade onları Dobruca taraflarında Kalikra (Kilgra) adlı bir kalenin yakınına götürür. Sinop'tan seccadeyle su üzerinde aldıkları yolun izi, deniz ne kadar dalgalı olursa olsun, hâlâ sakın ve durgundur (Saltuk 2005: 8).

Çeçe Sultan'ın geçmişte zaviye/ vakıf olarak adlandırılan türbesi bugün yaz aylarında en çok ziyaret edilen makamlardandır. Türbede ailesine ve sancaktarına ait mezarlar bulunmakta, aynı zamanda bölgede pek çok ziyaret yerinde rastlandığı gibi, siyah bir dilek taşı bulunmaktadır. Bununla ilgili sözlü kaynaktan edinilen bilgi şöyledir: “ Biz çocukken her sene mayıs ayının ilk haftası Hıdrellez'de annemgil bizi Çeçe Sultan'a götürürdü. Traktörlerle giderdik eskiden arabalar nerde. Ondan sonra daha bir iki saat de yürüyerek giderdik. Oraya giderken hep kayalıktı. Çeçe Sultan'a gelmeden kayaların orda büyük bir kayanın içinde ayak izi vardı. Ben o izi annemlerin bana demesine göre Hz. Ali'nin ayak izi diye biliyorum. Hatta ben o ayak izine ayağımı tutup bakardım. Tam da koyamazdım ayağımı. Kayalıkta iki üç parmak kalınlığında ayak izi vardı. Tek bir ayak iziydi ama. Kocamandı bu ayak izi Hz. Ali zamanında buradan geçmiş deniyordu. Gerçekten de burada ayak izi kalmış Çeçe Sultan' a giderken Hz. Ali'nin ayak izinin bulunduğu kayanın orada bir de dilek taşı vardı. Bu kaya siyah renk bir kayaydı. Dileğin neyse o kayanın etrafındaki taşlardan yapıştırıyordun. O kayalardan olmazsa yapışmıyordu ( K.K.3). Türbenin yakınında var olan ağaç ise ulu ağaçlardan olup köylüler tarafından uzun yıllar korunmuştur. Ağaç Türkiye'nin ilk anıt meşelerindendir (Kavgacı 2002: 134). Bugüne kadar gelmesinde Çeçe Sultan ve makamıyla özdeşleştirilmesinin katkısı vardır. Yine pek çok efsanede ziyaret yerlerine ait bir ağaç dalının veya odun parçasının alınması ya da zarar görmesi evliyayı rahatsız edip kişiyi bir felakete sürükleyeceğine dair. Ata kültü etrafında düşünebileceğimiz bu ritüel, bugün pek çok makamın korunmasını sağlamıştır.

Koyun Baba türbesi Boyabat Daylı Köyünde yer alan, tekke niteliği taşıyan bir ziyaret yeridir. Burada aş evi, ambar, konaklama yeri bulunur. Giriş kapısının iki tarafında iki taş mevcuttur. Bunlardan birini Koyun Baba'nın Osmancık'tan fırlattığı yönünde efsaneler anlatılmaktadır. Anlatmaya göre, Koyun Baba, yetiştirdiği dervişlerini, “Dâî” lerini, dört bir yana gönderip Müslümanlığı yaymalarını ister.

Osmancık'tan bir taş fırlatır. Taş, Daylı tepesine düşer. Koyun Baba dervişe, “ bu taşın düştüğü yere git tekkeni oraya kur der (K.K. 10). Türbe yakınlarında Baba'nın suyu olarak adlandırılan bir kuyu mevcuttur. Bu kuyunun suyunun Koyun baba Tarfindan köye getirildiği, kuyuyu kendi elleriyle açtığı söylenmektedir. Kuyunun ve tekkenin koruyucu olduğuna, diğer köylerde sel, dolu, göçme gibi felaketler olurken bu köyde hiç yaşanmadığına inanılmaktadır (K.K.5).

Bahsi geçen türbeler kalıntılar göstermektedir ki köylerde kurulan tekkeler, zaviyeler, ziyaret yerleri, göçebe Türklerin esas itibariyle kendi hayat tecrübeleri etrafında yerleşmek, kökleşmek ihtiyacını da karşılamaktadır. Koyun babanın Boyabat Daylı köyündeki tekkesi, Çeçe Sultan'ın Gerze Yeni Kent'teki türbesi, Sarı Saltuk'un Ayancık bölgesindeki mevkii, aynı amaca hizmet etmekte, aynı ihtiyacı karşılamaktadır. Yani burada göçer hayatın prensipleri ile Müslümanlığın kural ve uygulamaları bir araya gelmiş, kaynaşmış; yeni topraklarda köklenmiştir. Bölgede adları çerçevesinde oluşan anlatmalar çeşitlenmiş coğrafi adlar ritüelistik uygulamalar, törenler, toplu ibâdetler, şifa bulma ritüelleri gelişmiştir. Hıdrellez şenlikleri, Yağmur Duası (Şükür Duası), çocuk sahibi olma ya da çocuğu yaşatma ritüelleri, dilek dileme, hastalıkları sağaltma uygulamaları üç kahramanın ve etraflarında oluşan kültürel hayatın yansımalarıdır.

### **7. Efsanelerin kahramanları geçmişe aitse de anlatıcılar rüyalar vasıtasıyla kahramanla iletişim kurabilirler.**

Kahramanlar menkıbevi olmakla birlikte bugünle birlikte anlatılır, aktarılamaya devam edilir. Kısaca bugüne adapte edilir. Bu taşınmayı anlatıcılar çok eski bir anlatı motifi olan rüya ile sağlarlar. Eski Türklerde değişim ve dönüşüm esası çevresinde ortaya çıkan rüyalar, efsane anlatan kişilerin dilinde yeniden canlanır. Birçoğu için öğretici yol gösterici nitelik taşıyan rüyalar diğer anlatılardan farklı olarak veli/evliya/ermiş kimselerin ziyaret yerlerinin korunmasına yönelik anlamlar taşır. Özellikle türbedarlar buradaki herhangi bir değişimi, tahribatı önlemiş olurlar. Bu anlamda hem koruma hem yasaktan uzak durma işleviyle anlatılan pek çok rüyaya dayalı efsane, bu kahramanlar etrafında da anlatılmaktadır. Anlatıcıların pek çoğu rüyalarında Çeçe Sultan ya da Koyun Baba'yı gördüklerini, yapılması ve yapılmaması gerekenler konusunda uyarıldıklarını söylerler. Daylı köyünden Koyun Baba'nın türbedarı Sudan Kara, küçüklüğünden bu yana türbenin temizliği ve hizmetiyle ilgilendiğini gelen ziyaretçilerin kurban kesme işlerine yardım ettiğini söylemektedir. Çocukluğunda cuma ve pazar geceleri mum yakmak için türbeye girdiğini ama korkuyla yaptığını belirtmektedir. Bir gece rüyasında Koyun Baba'nın kendisiyle konuşup öğüt verdikten sonra korkusunun kalmadığını söylemektedir. Kimi zaman da evliyanın geceleri çıkıp evleri dolaştığı, temiz olmayan evlerin sahiplerinin rüyasına girip rahatsız ettiği söylenmektedir (K.K.6). Kimisi memorat niteliği gösteren anlatmada Koyun Baba'nın bizzat köyde dolaştığı, namaz kılıp abdest aldığı, kendini gündüz de gösterdiği söylenmektedir (K.K.7). Benzer biçimde Çeçe Sultan ile ilgili anlatmalarda da sık sık evliyanın köyde yaşayanların rüyasına girdiği görülmektedir. Rüyalardan biri Çeçe Sultan'ın karısının mezarının yerini belirlemiştir. Anlatılana göre köylülerden biri, rüyasında Çeçe Sultan'ın karısının mezarının kendi yanından alınıp giriş kapısına yapılmasını istemiştir, çünkü gayrimüslimlerle yapılan mücadelenin kaybedilme nedeninin karısının saklandığı yerden çıkarak yerini belli etmesi olduğunu söyler. Karısının sebep olduğu bu mağlubiyetin cezası, mezarının türbe girişine taşınmasını,



girenlerin mezarın üstüne basmasını istediği anlatılır. Mezar buraya alınır, ancak giriş merdiven yapıp altına yerleştirilerek mezarın üzerine basılması halk tarafından önlenir ( K.K. 8).

Rüya dışında da Çeçe Sultan'ın köylülerce görüldüğüne dair rivayetler vardır. Bunlardan biri, Sinop Dikmen ilçesi Dumanlı köyünden elde edilmiştir. Şöyledir: "Bizim köyde iki tane türbe var. Bu türbede yatan zatlar Çeçe sultanla akrabalar. Önceden köylüler görmüş bu olayı. Bu türbede yatan zatlar geceleri mezarlarından çıkıp ellerinde ışıklarla Çeçe sulatanın yanına giderlermiş Çeçe Sultan da bunların yanına gelirmiş (K.K.9).

Sarı Saltuk ile ilgili bugün halk arasında benzer tipte rüya aktarılmıyorsa da, menkıbevi hayatı içinde sayısız kere benzer işlevlerle rüyalara rastlanmaktadır. Saltuknâme'de Sarı Saltuk'un Hızır aleyhisselam'ın yardıma ihtiyacı olduğunda, tutsak edildiğinde, ya da olacakların habercisi olarak sık sık rüya motifi kullanılır (Akalin,1987).

Sıralanan ve sayısı arttırılabilecek bu ortak nitelikler yapısal açıdan kahramanın hangi kalıplaşmalar üzerinde inşa edildiğini göstermekte, bir nevi "Horasan Ereni" tipi vücuda getirmektedir. Bu yapı etrafında Anadolu Selçuklu döneminde, tarihi kronolojide 13. yy' a denk gelen, sayısız destan, efsane, menkıbe kahramanı ortaya çıkmıştır. Dönem itibariyle ihtiyaç duyulan koruyucu, yol gösterici bu kahramanların yeni bir coğrafyada insanların barınma, beslenme ihtiyacını karşılayarak devletin temel görevlerini yüklenmiş tipler oldukları söylenebilir. Aynı zamanda inanç, fikir, ruh birlikteliğini sağlayan İslamiyet, kahramanın yapısal harcının sağlamlaşmasında en önemli unsur olmuştur.

Dorson'un belirttiği gibi bir anlatının pek çok varyantının bulunması nedeniyle hangisini doğru bilgiyi vereceği sorusu ancak o metnin içinde yaratıldığı koşullara göre değerlendirilebilir ( Çobanoğlu, 2002:145) Değindiğimiz bu üç efsane/ menkabe kahramanın anlatıldığı coğrafya, ne zamandan beri anlatıldığı, anlatanların aynı yörede uzun süre oturup oturmadığı, yöre şartlarının destanı pekiştirici olup olmadığı, aşiret geleneklerinin dilsel delilleri gibi unsurlar yerel kahramanların ait olduğu çevre şartlarında biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan geçmişte biçimlenmiş bu kahramanların bugün hala anlatılıyor olmasının gerekçelerini belirlemeye çalışmak işlevsel yaklaşımın paradigmalarına yer vermeyi gerektirir.

Malinovski (1992:101) ve Linda Degh'e (2005:369) göre organizmalar önce temel ihtiyaçlarını daha sonrada türemiş ihtiyaçlarını karşılar. Anlatmalar ise kişinin sosyal rolüne ve kültürel değerlerine ilişkindir, anlatının toplumda işlevi varsa anlatılmaya devam eder, değilse yok olur veya başka anlatıya dönüşür. Sözü ettiğimiz efsane kahramanları, tarihteki gelişme ve olaylarla birlikte düşünüldüğünde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, belli bir mesajı ve görevi olan kişilerdir.

Bugün toplumsal ve kültürel yapıdaki değişimlerle birlikte aynı kahramanlar farklı ihtiyaçlara cevap olacak şekilde varlıklarını sürdürüyor oldukları görülmektedir. Bu ihtiyaçlardan biri çevre halkının "Allah dostu" olarak tanımladığı, bu evliyaların kendilerini manevi olarak koruduğuna yönelik yaygın inanıştır. Ata ruhuna saygı çok köklü bir değer olup türbe ve ziyaret yerleri etrafında canlı şekilde yaşamaktadır. Başka

deyişle evliyalara gösterilen saygı ve ilgi, atalar kültürünün yeni dönemde aldığı biçimi ortaya koymaktadır. İslamiyet'le birleşen ata kültürü anlayışı Müslüman Türklerin Allah sevgisinin bir uzantısı gibidir. Ermiş makamındaki kimseler, Allah'ın sevgili kulları arasındadır.

Değişen sosyal koşullara rağmen köylünün toprağa bağlı yaşamı bolluk ve bereket ritüellerinin devam etmesini sağlamıştır. Hıdrellez kutlamaları, keşkek töreni, yağmur duası gibi uygulamalarla, çevre insanının kontrol altına alamadığı doğal felaketler (kuraklık, sel, dolu baskını vb.) bertaraf edilir. Bu ritüeller Çeçe Sultan, Koyun Baba gibi evliyaların makamında, onların himayesinde, dualarla yapılmaktadır. Aynı zamanda sosyal iletişim ve paylaşımın yüzyüze ilişkinin devam ettiği birinci sözlü kültür ortamı anlatılarının bu törenler ve anlatılar ile pekiştirildiği söylenebilir. Aynı anlayış ve düşünce biçimine sahip insanların belli dönemlerde bir araya gelmeleri kahramanlarla ilgili anlatıların sürekliliğini ve kendi içinde inandırıcılığını artıran etkilere sahiptir denebilir. Bugüne taşınmayı başarmış olan Çeçe Sultan, Koyun Baba, Sarı Saltuk gibi kahramanlar Anadolu Selçuklu döneminin karmaşık, buhranlı sosyal yapısından ya da savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklardan çok gösterdikleri kerametlerle anlatılmaktadır. Hayat hikâyeleri daha çok bu nokta üzerinden biçimlenmektedir. Bu durum savaş ve fiziksel güce dayalı kahramanlığın zaman içinde önemini, işlevini yitirmeye başladığını göstermektedir. Bunların yerini gündelik hayatın zorluklarıyla baş etmenin yollarını arayan insan tipinin geçmişe ait motiflerle birleştirerek güncellediği menkıbevi efsaneler almıştır.

Sonuç olarak denebilir ki; efsane kahramanlarının hayat hikâyeleri, geçmişten beri mit, masal, destan gibi birbirinden farklı anlatı türünde ortak olan yapısal kalıplaşmaların ve motiflerin uyumlu ve belli bir düzende kullanılması ile oluşmuştur. Ancak bu kalıplaşmış yapılar anlatıların taşıdığı işlevlerle de doğru orantılıdır. İşlevsel nitelikler kültürel hayattaki köklü değişimlerle yeniden biçimlenmektedir. Kahramanların hayatlarına dair kesitler sunan menkıbelerin yukarıda belirttiğimiz ortak yapısal nitelikler taşımalarıyla birlikte tarihe dayanan biyografik nitelikleri sabit değildir. Sözel bellek özellikle İslami motifleri, yeni ihtiyaçlar çerçevesinde anlatmayı tercih etmiş, bunları ortak bilinç ve paylaşımlarla şekillendirmiştir. Köy, mahalle, mevki adları, takvime bağlı törenler, şifalı sulara ilişkin sağaltma yöntemleri ortak paylaşımı yansıtan uygulamalar olup bugünün insanı için de anlatıların inandırıcılığını sürdürmesini sağlamıştır.

## KAYNAKLAR

AKALIN Ş. Haluk (1987) **Saltuk-name**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

AKALIN, Şükrü Haluk; **“Anadolu ve Balkanlarda Sarı Saltuk”**, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2012

BARKAN Ö. Lütfü (1942), **Kolonizatör Türk Dervişleri**, Hamle Yayınları, İstanbul.

ÇOBANOĞLU, Özkul (2009), **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara.

DEGH, Linda (2005) "Hikaye Anlatıcılar" **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar**, çev. Adem KOÇ, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.

DEMİR Necati- ERDEM M. Dursun ( 2007) **Saltık-name**, Destan Yayınları, Ankara.

<https://muratdursuntosun.files.wordpress.com/2016/03/koyun-baba3.pdf>

KAVGACI Ali, (2002) "**Türkiye'nin Anıt Meşeleri ve Yeni Bir Anıt Meşe**", İstanbul Üniversitesi. Orman Fakültesi Dergisi, Vol.2, No.1, İstanbul.

KÖPRÜLÜ M. Fuat (1992), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.

MALINOWSKI, Bronislaw ( 1992) **Bilimsel Bir Kültür Teorisi**, çev. Saadet Özkal, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

OCAK A. Yaşar (2002), **Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

OĞUZ, M. Öcal ( 2004) **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara.

OĞUZ, M. Öcal (2017), **Hem Varmış Hem Yokmuş**, Anlatı Kahramanları Üzerine Yazılar, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.

ÖNAL, Naci (1998), Romanya Dobruçasında Yedi Türbe" **Türk Halk Kültürü Araştırmaları**, Kültür Bakanlığı, Yayınları, Ankara.

PROPP Viladimir, ( 1985), **Masalın Biçimbilimi**, Bilim Felsefe, Sanat Yayınları, İstanbul.

RAGLAN, Lord (2005), "Mit ve Ritüel", çev. Evrim Öçler Özünel, **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.

SALTUK, Veli (2005) "Sarı Saltuk ve Saltuklular", **Hacı Bektaş ı Veli Dergisi**, Sayı 34, yıl 2005, Ankara.

ŞAHİN Haşim, (2010) **Alevi-Bektaşî Tarihinin Yazılı Kaynakları: Velayetnameler-1** Sakarya Üniversitesi Yayınları 1. Baskı, Sakarya.

TOSUN, Hikmet ( 2016), "Sinop'ta Koyun Baba" **Uluslararası Nehrin Piri Koyun Baba Sempozyumu**. Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum

TOSUN, Murat Dursun (2016) "Koyun Baba ile İlgili Muhtelif Belgelerin İncelenmesi ve Yorumlanması Murat Dursun Tosun"

### Kaynak Kişiler

( K.K.1) Kerim Ergin; Emekli Memur, Yaş 67, Gerze

( KK.2) Ahmet Göç, 1969 , Gerze, İmam

( K.K.3) Onur Kabaş, 1984, Eczacı, Gerze

( K.K.4) Ali Özcan 1934, Çiftçi, Gerze

(K.K.5) Cengiz Sarioğlu, Yaş 52 , Muhtar, Boyabat- Daylı Köyü

(K. K.6) Sudan Kara, Boyabat, 1948, Ev Hanımı

(K.K.7) İsmail Duman, 1952, Çiftçi, Gerze

( K.K. 8).Ahmet G. Yaş 85, Çiftçi, Gerze

(K.K.9) Mehmet Albostan, 1983, Şoför, Gerze

(K.K. 10) Davut Gürsoy, Daylı Köyü, Yaş 83 , Daylı Köyü, Çiftçi



**А.К. КУШКУМБАЕВ. ГЕНЕАЛОГИЯ (ШЕЖИРЕ) КАРА-КЫПЧАКОВ КАК  
ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (13 С.)**

**Prof. Dr. Valery STOJANOW\***

В статье рассматривается вопрос об источниковой стоимости традиционных генеалогий – *шежире* («родословное дерево» - из арабского *шаджаре* «дерево», см. араб. *шаджаре-ан-несаб*, перс. *шеджере-и нāме*) тюркских конных народов. Первоначально сохранившиеся в устной традиции - кочевникам приходилось вспоминать своих предков до семи «колен» (поколений) назад, с принятием ислама они стали фиксироваться в арабском письме, и в этом виде некоторые из них достигли до наших дней. Независимо от того, лежат ли корни этой традиции в эпохи Золотой Орды раннего средневековья или даже раньше – в так называемом «булгарском» периоде, она хорошо известна среди кыпчакских народов, образовавшихся на территории Золотой Орды. Европа встречается с ними через французский перевод работы Хивинского хана Абул-Гази Бахадур (1603-1663) «Шаджаре-и Тюрк» (впервые опубликованная в Лейдене в 1725 году), где, в духе библейской традиции, турки извлекаются из Яфиса (Иафета). Считается, что каждое отдельное племя имело собственное *шаджаре* - они использовались в качестве источников для последующих исторических обобщениях, например, в другой работе Абул-Гази, «Шаджаре-и Таракима» («Родословная туркмен», 1659). Но отдельные родня и семьи сохраняли тоже свои собственные *шежире* (короткие или пространные) - автор статьи упоминает выписки своего отца из родовой схемы, содержащей имена его предков.

В статье обращается внимание на значение «генеалогических структур (*шежире*)» степных племен, входящих в состав казахского народа. Эти «генеалогические нарративы», как называет их автор, содержат знания кочевников об их собственной истории, которые не менее важны, чем писания соседних народов. В казахской историографии этому историческому знанию устной традиции было присвоено обозначение «степная устная историология» или «устная история казахов» (своеобразная проекция метода Oral History, моя заметка, В.С.).

Автор прослеживает попыткам российских и казахских ученых собирать и анализировать традиционные *шежире* ещё с 18-19 века, выводя свои наблюдения до конца 20-го века. Он выделяет в четырех группах кыпчаков среди казахов и других тюркских народов, группа «кара-кыпчаков», которая была самым многочисленным, имела общая *тамга* (две вертикальные черты) и общий *уран* (боевой крик) – «Ойбас», по имени Ойбас-батыра, брат Токтар-бия, отец легендарного Кобыланды-батыра.

Далее автор ищет информацию об историческом Кобыланды, который жил бы во время золотоорденского хана Токтамыш (1380-1395) и, наверно, был сподвижником этого правителя. Он находит подтверждение для историчности

---

\* Bulgaristan Bilimler Akademisi, Emekli-Profesör, valeryst@ihist.bas.bg

Кобыланды-батыра в ногайско-золотоорденском эпическом материале. Сравнивая имена половецких кланов 11-го – начала 13-го века с более поздними, он обнаруживает, что едва ли существует преемственность до-монгольских и казахских кыпчаков. В использованная *шежире* кыпчаков из двадцатых годов 20 века автор прослеживает предков Кобыланды, в том числе и имя «Аққөбік алып», которое он связывает с Кобяком (Карлыевичем) в русских хрониках. Обобщая сведения о Кобяка, в том числе информация Ан-Нувайри о враждебности сына Котяна из племени Дурут (срв. Дьорт-оба, Терт[е]р[о]бичи) с Аккубул/Ак-Кобяк из племени Токс-оба, автор приводит нас логически к связи/подчинение племя Токсобичи ордам Джучи. По его мнению, название Ак-Кибяк (Ак-Кобек) из арабских источников встречается «стабильно» в письменных материалов «ранне-джукидского времени» и косвенно свидетельствует об историчности данных казахских *шежире*.

Работа ценна своим обобщениям и чрезвычайно полезна для изучения этнической (и генеалогической) истории Дешт-и Кипчака. Она также наводит на некоторые мысли, предлагая пути для их развития. Например, мы могли бы спросить, действительно ли русские фамильные (или отцовские) имена половецких ханов являются такие, или они иногда не отражают их тюркскую идентификацию (срв. *aq-körek* «белая собака» и *Кобяк Карлыевич* в возможной этимологизации из Кобяк = körek («собака») и Карлы = karlı («снежный»), т. е. «(Бело)снежная собака»? Позже имя его сына «Данило Кобякович», который был «более всех половцев», соответствует уже обычной русской именной номенклатуре.

Опираясь на актуальное значение этой проблематики для казахской историографии и на хорошо обоснованное изложение автора о связи *шежире*-сведения с возможными историческими предками, я позволяю себя рекомендовать публикацию статьи профессора Айболата Кушкумбаева в «Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi / International Journal of Euroasian Researches».